МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 1

м. Київ
2013

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. - 176 с.

Редакційна рада
В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія
Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,
І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор),
О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група
Т.В. Губань (коректор), С.В. Нікітіна (верстка)

Затверджено до друку вченою радою Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», протокол № 4 від 6 червня 2013 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 5 від 30 травня 2013 р.

© Меморіальний комплекс
«Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни
1941 – 1945 років»
© Автори статей

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО. *Валерій СМОЛІЙ* 5

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ 6

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО 7

Олександр ЛИСЕНКО
ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 7

Віра ФОМІНА
МЕТОДИКА ЕКСПОНУВАННЯ РУКОПИСНИХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ
У МЕМОРІАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСІ 14

Володимир СІМПЕРОВИЧ
РЕЦЕПЦІЯ СТАЛІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ У ФОНОДОКУМЕНТАЛІСТИЦІ ЇЇ УЧАСНИКІВ
(за матеріалами Меморіального комплексу «Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років») 36

Віталій ГЕДЗ
ГАЗЕТИ «УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» ТА «НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО»:
ДО ПИТАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ 46

Валентина СМІРНОВА
АРХІВ В.В. ЛИТВИНОВА: ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ
ІСТОРИКО-АРХЕОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ 54

НАУКА В МУЗЕЇ 69

Любов ЛЕГАСОВА
ІСТОРІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В МЕМОРІАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСІ:
МУЗЕЙНА МОДЕЛЬ НАУКОВИХ СТУДІЙ 69

Любов ЛЕГАСОВА, Наталія ШЕВЧЕНКО
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»
НА 2012 – 2020 рр. (ОКРЕМІ ТЕЗИ) 89

ДО ЛІТОПИСУ БОЙОВИХ ДІЙ 93
Валерій ГРИЦЮК
ВИНИЩУВАЛЬНО-ПРОТИТАНКОВА АРТИЛЕРІЯ
В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ 93

РУХ ОПОРУ 101
Олександр БІЛОУС
БОЙОВІ ДІЇ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ
(ЛИПЕНЬ 1942 р. – ВЕРЕСЕНЬ 1943 р.) 101

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ 114
Іван ПАТРИЛЯК
ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОСТІ В ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ І ПРОГРАМНИХ
ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 114

ТИЛ. МОБІЛІЗАЦІЇ. ЕВАКУАЦІЇ. ДЕПОРТАЦІЇ 127
Людмила РИБЧЕНКО
МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В 1941-1943 рр. ТА ЙОГО СТАВЛЕННЯ ДО РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МОБІЛІЗАЦІЙ 127

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ 151
Наталія ГАМАРНИК
ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ».
ПІДСУМКИ 2012 РОКУ 151

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ 162

Микола БОРОВИК
НАУКОВА РОБОТА В МУЗЕЯХ ВИХОДИТЬ НА ПРИНЦИПОВО НОВИЙ РІВЕНЬ… 162

Григорій ГОЛИШ, Олександр ПЕРЕХРЕСТ
ДОЛЕНОСНИЙ ДОКУМЕНТ ДОВГОСТРОКОВОЇ ДІЇ 164

Валерій КАПЕЛЮШНИЙ
НА МУЗЕЙНІЙ НИВІ… 167

Людмила КРУГЛОВА
НАУКОВЕ МАЙБУТНЄ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ 169

Андрій РУККАС
ЧИТАЮЧИ ВАЖЛИВИЙ ДОКУМЕНТ… 171

НАШІ АВТОРИ 173

ВСТУПНЕ СЛОВО

Сучасні фундаментальні дослідження зазнають помітного впливу не тільки складних суспільних явищ, а й суто технологічних процесів, що є результатом наукових відкриттів у інших сферах знань: кібернетиці, інформатиці, електроніці, телекомунікації тощо.

Вказані тенденції стали викликом для всіх дисциплін гуманітарного циклу. Незважаючи на певний консерватизм, вітчизняна академічна наука має реагувати на сьогоденні запити й вимоги. Інформаційний простір, потенційні можливості якого з формуванням віртуальної мережі важко переоцінити, щомиті заповнюється. Однак запит на суто науковий продукт у цьому незбагненно широкому спектрі пропозицій залишається стабільно високим і демонструє тенденцію до зростання. Пояснення цього феномену слід шукати в тому, що нинішні споживачі інформації, репрезентуючи різні прошарки соціуму, однаково потребують імпульсів, завдяки яким утверджуються фундаментальні гуманістичні цінності, світоглядні орієнтири, засади співіснування членів великих спільнот: етнічних, конфесійних, професійних, корпоративних та інших.

Неважко помітити, що підвищена увага користувачів Інтернет-ресурсами зосереджується насамперед на тих подіях минулого, які стали найбільш доленосними й водночас мали надзвичайно складну, суперечливу природу, неоднозначні наслідки. Саме до таких належить Друга світова війна – багатовимірний характер якої, діаметрально протилежні оцінки та особлива подразненість пам'яті про яку ставлять її осібно від інших історичних явищ. Не випадково саме цій війні у всіх її проявах присвячена значна кількість наукових праць, спогадів, листів, документів. В Україні ця проблематика висвітлюється на сторінках спеціалізованих наукових видань, які, однак, мають обмежений наклад і не завжди доходять до зацікавленого читача.

У цьому сенсі появу електронного наукового періодичного видання «Військово-історичний меридіан», безперечно, слід вітати. Новий формат донесення до широких кіл громадськості результатів наукових пошуків значно розширює комунікативні можливості, зокрема зворотний зв'язок між читачами й авторами, і зробить його більш оперативним.

Віриться, що новий науковий проект стане полігоном апробації сучасної наукової думки, сприятиме органічній інтеграції вітчизняного історієписання у світовий науковий простір.

Хочеться побажати йому повних вітрил і високих рейтингів!

Валерій СМОЛІЙ,
директор Інституту історії України НАН України,
академік НАН України

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

ШАНОВНІ ДРУЗІ!

За час свого існування Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» завдяки наполегливій, самовідданій праці своїх співробітників зарекомендував себе як провідна науково-дослідна музейна інституція в країні. Підготовлені в Меморіалі наукові розвідки, регулярне наповнення, систематизація й аналіз унікальної фондової колекції, наукове обґрунтування експозиційно-виставкової та освітньо-комунікаційної діяльності сприяють формуванню історичної пам'яті про воєнну добу, посідають прикметне місце в сучасному вітчизняному історіографічному процесі.

Все це дає підстави вважати, що започаткування Меморіальним комплексом електронного наукового видання стане новою віхою в його розвитку, а віртуальний видавничий проект приверне до себе увагу широкого наукового та музейного загалу.

Головне завдання цього електронного наукового часопису полягає у всебічному, максимально об'єктивному висвітленні історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, локальних війн і збройних конфліктів XX століття, ознайомленні з актуальними питаннями розвитку військово-історичної музейної справи, теоретичної та практичної музеології.

Доволі серйозні та важливі завдання стоять перед «Військово-історичним меридіаном» і в царині висвітлення біографій видатних військових постатей довоєнної, воєнної та повоєнної доби, публікації результатів наукових зусиль у модерних напрямках історичної науки: історії ментальності, мікроісторії, соціальної, культурної, локальної, міської, гендерної історії, історії сім'ї, воєнної антропології та історії повсякденності. На читачів електронного наукового видання очікують ґрунтовні статті науковців з різноманітних проблем музеєзнавства, методології фундаментальних досліджень у цій тематичній ніші, матеріали рецензійного та інформаційно-довідкового змісту, музейна і наукова хроніка тощо.

Сподіваємося, що видання «Військово-історичного меридіана» сприятиме подальшій активізації суспільно вагомих зусиль Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років, підвищенню наукового рівня досліджень, які ведуть його співробітники, стане своєрідним дороговказом для відтворення історії воєнних подій мовою наукових комунікацій і музейних експозицій.

Бажаємо всім авторам і дописувачам електронного наукового журналу творчого натхнення та плідної роботи, а читачам часопису – корисного ознайомлення з результатами новітніх науково-історичних і музеологічних досліджень.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1:94(477)«1939/1945»

© Олександр ЛИСЕНКО

ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Аналізуються окремі аспекти сучасного вітчизняного історієписання Другої світової війни; простежуються визначальні тенденції та характерні особливості історіографічного процесу; окреслюються перспективні напрямки наукових студій у цьому сегменті фундаментальних досліджень.

Ключові слова: *Друга світова війна, сучасна вітчизняна історіографія, історієписання.*

Першою й визначальною рисою сучасної вітчизняної історіографії є її україноцентричний характер. Як би того не хотіли скептики чи критики «національного» гранд-наративу, він існує де-факто. Навіть якщо брати до уваги лише назви праць з історії Другої світової війни, можна переконатися, що головним об'єктом у них проступають Україна як територія, географічне поняття, культурний простір, державно-політичні утворення на українських землях, власне, «українське питання», народи України, суспільно-політичні, економічні, соціокультурні процеси на цьому обширі.

Дехто вважає формування «національної» історіографії ознакою периферійності чи навіть містечковості й хуторянства. Очевидно, це радше якісь «малоросійські» комплекси, оскільки не тільки на пострадянському просторі чи в країнах «третього світу», а й у розвинених державах існують «національні» історіографії з усіма атрибутами: етноцентризмом, етатизмом, тенденційністю, ідеологічною спрямованістю, глорифікаційно-романтичним флером тощо. І ніхто не вважає це рудиментарною зоною і спадщиною, від якої слід сором'язливо відмовитися.

Відома й інша когорта критиків «національної» версії історії, яка свідомо, з власних переконань чи на виконання певних політичних замовлень, інкримінує їй «паплюження святинь», «дезорієнтацію суспільства», «переписування історії», «відхід від історичної правди», «фальсифікацію» тощо.

І одним, і іншим чомусь не спадає на думку, що «національна» історіографія – це продукт не чиєїсь спланованої, політично інспірованої акції, а закономірний результат

органічного розвитку суспільства, що прагне пізнати себе, збагнути і простежити систему координат, у якій воно рухалося і продовжує жити, визначити власні джерела і ресурси, здатність до спротиву, конкуренції чи експансії.

Дивним було б якраз навпаки, коли б така «національна» історіографія в Україні не з'явилася!

І, нарешті, саме завдяки таким маркерам суспільство одержує надійні критерії оцінки того, на які вектори воно орієнтується, до чого прагне, іншими словами, – цінності, які воно визнає доленосними в минулому та які визначатимуть її сьогодення й майбутнє.

Крім того, суспільство дуже чутливо реагує на спроби політикуму та держави нав'язати йому ті чи інші орієнтири й цінності: в одних випадках воно отримує імпульс оптимізму, відчуття перспективи, в іншому впадає в апатію, прострацію, пасивність.

Іманентною ознакою сучасного етапу історієписання є підвищена увага до історії українського національно-визвольного руху, особливо періоду Другої світової війни. Ліквідація «запобіжників» і заборон, цензури і жорстких схем породила справжню повінь публікацій з зазначеної тематики. У цій продукції було чимало «метеликів»-одноденок, публіцистики, політизованих матеріалів і навіть фальсифікатів та містифікатів. Однак дві добрі справи, принаймні для фундаментальної науки, цей підвищений інтерес «зробив»: по-перше, до наукового обігу та в широкий читацький загал було введено величезний джерельний масив, що сформував емпіричну основу для подальших досліджень; по-друге, історія самостійницького руху воєнної доби цілком природно інкрустувалась в історію національно-визвольного руху в Україні ХХ ст.

Попри всі плюси і мінуси цього процесу, публіцистична і наукова література стимулювали самоідентифікацію громадян України й навіть розмежування по цій лінії. Одні асоціювали себе з національною традицією, державністю, суверенітетом, титульною нацією, інші – з радянською спадщиною, зрідка – з російською ідеєю. При цьому мова виявилася заручницею політичних рішень та електоральних технологій, штучного нагнітання конфронтаційних настроїв.

Цей історіографічний і археографічний сегмент і донині позначений підвищеною сейсмічністю, позаяк, по-перше, сама феноменологія українського самостійницького руху у всіх її іпостасях (ідеологічній, політичній, військовій) є надзвичайно суперечливою і складною для однозначного сприйняття. Непрезентабельні сторінки діяльності ОУН та УПА кидають тінь на весь рух за УССД і дають вагомі козирі в руки його прокураторів. Наявні ще дві проблеми, над якими доведеться рано чи пізно працювати історикам і правознавцям: першим належить піднятися до глибокого теоретичного осмислення цього дихотомічного явища, другим – дати юридичну оцінку діяльності самостійницьких сил, простежити аналогії з іншими подібними рухами в багатьох регіонах світу.

Лише за всіх цих умов ми зможемо отримати не заміноване поле бою, на яке поряд із досвідченими вояками незрідка вискакують галасливі пустуни, які вважають, що шароварний патріотизм і цитування «дацзибао» вибачають невігластво і

профнепридатність, повне ігнорування наукових технологій, а творчу лабораторію й водночас цивілізований полемічний клуб, до рекомендацій якого прислухатиметься і влада, і суспільство.

У зв'язку з попереднім перебуває «українське питання» у 30 – 40-х рр. та його вирішення в контексті Другої світової війни. У працях відомих істориків В. Коваля, М. Коваля, В. Кучера, А. Трубайчука, «Політичній історії України» [12; 14; 18; 22], інших авторів показані підходи всіх «акторів», що розігрували «українську карту» у великій геополітичній грі. Одним із перших В. Гриневич проаналізував ударний хід Сталіна – надання УРСР права на республіканські наркомати / міністерства закордонних справ та оборони.

Переважно історикам західного регіону належать видання, у яких розкриваються всі перипетії соборизації / возз'єднання України по-сталінськи, масового терору на цих землях проти всіх, хто не лише кинув виклик більшовицькій експансії, а хоча б опозиційно був налаштований до радянської влади.

Водночас і донині серед вітчизняних науковців не досягнуто термінологічно-категоріального консенсусу: одні вважають, що і в 1939 – 40 рр., і в 1943 – 1944 рр. Червона армія принесла окупацію Західної України, інші, відштовхуючись від конкретної ситуації, визначають її як «возз'єднання», «звільнення» чи «визволення» від гітлерівських загарбників тощо. Це ще раз свідчить про брак юридичних оцінок тих чи інших явищ, що породжує інерційний дрейф та довільну підміну понять і, як наслідок, суттєву зміну його змістовних характеристик.

На жаль, окрім учених І. Біласа, Т. Вронської, О. Гончаренка та П. Рекотова, мало хто займався історико-правовою проблематикою [3; 20 та ін.]. Правознавці досить неохоче спускаються зі своїх абстрактно-теоретичних «Гімалаїв», аби висловитися з приводу складних історичних процесів. Візити ж професійних істориків на інше дисциплінарне поле пов'язані з відомими ризиками профанації та некомпетентності, що лише зрідка супроводжуються наближенням до істини.

У радянську добу найбільший пласт літератури розкривав хід бойових дій на Східному фронті. Глорифікація й героїзація щільною завісою закривала справжній стан речей, причини нищівних поразок та гірких втрат. Однак, як це не парадоксально, за останні 22 роки вітчизняні науковці не спромоглися на серйозне переосмислення бойових дій Червоної армії. Після публікації тому «Безсмертя. Книга Пам'яті України» [1] та колективного видання про бойові операції на теренах України [23] важко віднайти працю, в якій би на основі нових методологічних позицій була схарактеризована тактика і стратегія радянського командування, радянське військове мистецтво, причини невдач і підстави перемог. Публікації В. Сидорова, В. Грицюка, Р. Пилявця, В. Макарова та ще кількох військових істориків свідчать про те, що такий фаховий аналіз можливий, однак на загальну історіографічну ситуацію це впливає недостатньо [6 та ін.].

Імовірно, робота і в цьому сегменті знань про війну стане інтенсивнішою, коли вдасться започаткувати проект видання «Енциклопедія історії України в роки Другої світової війни» чи щось на зразок «Бібліотечки воєнного історика».

Те, що практично всі документи, які стосуються баталістики, були вивезені з України до РДВА (Москва) і ЦАМО РФ (Подольськ), не повинно стати перепоною в дослідженнях молодих науковців.

Ніша, яку вдалося заповнити вітчизняним ученим певними досягненнями, пов'язана з окупаційною добою. У працях М. Вегеша, О. Гончаренка, Т. Заболотної, М. Коваля, В. Кучера, В. Нестеренка, О. Новосьолова, Т. Першиної, В. Титаренка, В. Щетнікова та інших дослідників подається реконструкція структури, нормативно-правових засад, повноважень і компетенції різних ланок німецької, румунської, угорської окупаційної адміністрації [8; 15; 25 та ін.]. Десятки дисертацій, брошур, монографій, археографічних видань присвячені різним аспектам окупаційної політики.

Так, фінансово-економічну стратегію Німеччини на «східних територіях» досліджував І. Вєтров [2], аграрну політику – О. Перехрест [17].

Плідно вивчається тема примусової праці. Оскільки остарбайтери становлять найбільш численну соціальну когорту учасників війни, дослідники за допомогою усноісторичної методики зуміли зафіксувати їхні спогади. Та, головне, що цей сегмент знання дістав теоретичне підкріплення у працях С. Гальчака, Г. Грінченко, Т. Пастушенко та інших дослідників [4; 7; 16].

На якісно новий рівень вийшло студіювання радянського руху Опору. Є. Горбуров, А. Кентій, В. Лозицький, М. Слободянюк, А. Чайковський, М. Шитюк та інші науковці не лише ввели до обігу нові джерельні пласти, а й запропонували сучасні концептуальні підходи до осягнення природи цього явища, причин невдач, реальних результатів діяльності радянських партизанів та підпільників [11, 21; 24 та ін.].

Слід визнати, що наявність ветеранської організації партизанів радше не сприяє, а гальмує дослідження цієї сторінки війни. Призвичаєні до трафаретних, плакатних, романтизованих картинок, ідейно заангажовані громадяни не бажають бачити суперечливих і навіть трагічних епізодів руху Опору: некомпетентність керівництва, помилкові рішення, проблеми з дисципліною, невисоку ефективність більшості антифашистських формувань. Видання, підготовлене істориками О. Гогуном, А. Кентієм та І. Дерейко, можливо, надто провокативно, як на незагартованого читача, відкриває камуфляж над цією проблематикою [5].

Очевидно, перед ученими постає завдання створити узагальнюючу працю, у якій би радянський рух Опору відкрився як цілісне явище у всіх його позитивних і негативних проявах.

Гуманізація фундаментальних досліджень, їхнє зближення та синхронізація з пошуковими зусиллями й комеморацийними ініціативами громадських і державних організації стимулювали опрацювання проблеми військового полону. Особливо продуктивно працювали в цьому сегменті дослідники В. Карпов, О. Потильчак, А. Чайковський [19]. Захищено кандидатські дисертації з цієї теми. Спільно з «Саксонськими меморіалами» проведено низку наукових конференцій, однак у цій справі простежується разюча диспропорція.

Об'єктом дослідження залишаються переважно військовополонені та інтерновані з держав, які воювали проти СРСР. Спільні меморіальні акції здійснюються за фінансової підтримки зарубіжних фондів.

Натомість радянським військовополоненим присвячено всього кілька праць: монографія В. Короля [13]; видання, підготовлене спільними зусиллями співробітників Інституту історії України НАН України та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» про військових бранців «Грос-лазарету» в Славуті та ще кілька публікацій [9]. У чому ж полягає парадокс ситуації: у віддаленості архівосховищ (документи з цієї тематики зберігаються переважно в Німеччині), незнанні мови чи небажанні завдавати собі клопоту зі складними науковими проблемами? Очевидно, збіглося все разом.

Нарешті, обставина, що стримує надміру оптимістичне сприйняття історіографічної ситуації. Ідеться про стан наукової експертизи та критики. Як і більшість інших тематичних сегментів, історієписання Другої світової війни супроводжується поблажливо – апологетичними рефлексіями колег. Лише на рівні публіцистики «схрещують ідеологічні мечі» представники різних політичних сил». Та, як правило, такі «пікірування» мало чого варті в науковому сенсі.

Брак серйозної, фахової критики, що має виконувати «санаційну» функцію, гальмує якісне просування історичної науки до світових стандартів.

Напевно, слід визнати «вузьким місцем» вітчизняних студій історії Другої світової війни досить незначну кількість і млявість дискусій з низки гострих, контроверсійних проблем, зокрема на шпальтах провідних періодичних фахових видань.

Загалом відзначаючи безсумнівні успіхи й помітний поступ історієписання війни, слід визнати нагальну потребу теоретичного осягнення феноменології тогочасних подій, освоєння новітнього дослідницького інструментарію, координацію зусиль академічних, навчальних, музейних, архівних установ та їхньої організаційно-фінансової підтримки з боку держави. Водночас науковці мають усвідомлювати свою місію у формуванні не лише інформаційного простору, а й історичної пам'яті про війну.

Джерела та література:

1. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.*
2. *Вєтров І.Г. «Фінансова війна» Третього рейху на окупованій території України в 1941-1944 рр / І.Г. Вєтров // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 96-101.*
3. *Вронська Т.В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944-1952) : монографія / Т.В. Вронська / Ін-т історії України НАН України; Ін-т оперативної діяльності та державної безпеки Служби безпеки України. – Х.: Право, 2008. – 264 с.*

4. *Гальчак С. На узбіччі суспільства: остарбайтери Поділля у повоєнній Україні / С. Гальчак // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Х.: Ви-во «Права людини», 2010. – № 34. – С. 269-281.*
5. *Гогун А. Родня. Полиция и партизаны, 1941-1944. На примере Украины / А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2011 – 576 с.*
6. *Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В.М. Грицюк / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с.*
7. *Грінченко Г.Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Г.Г. Грінченко. – Х.: НТМТ, 2010. – 336 с.*
8. *Заболотна Т. Вплив нацистської окупації на повсякденне життя киян (вересень – грудень 1941 р.) // Сторінки воєнної історії України – Вип. 11. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – № 11. – С.106-117.*
9. *Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – К., 2011. – 348 с.*
10. *Карпов В. Репатріація японських військовополонених з СРСР в Японію (1946-1956 рр.) // Наукові записки: Зб. наук. статей Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова / Укл. П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко. – К.: НПУ, 2004. – Вип. LVI (56). – 274 с.*
11. *Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу Вермахту в Україні (1941-1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.*
12. *Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): Історіософські нотатки / М.В. Коваль. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 75 с.*
13. *Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках / В.Ю. Король – К.: Академія, 2002. – 128 с.*
14. *Кучер В. Німецька модель України в контексті підготовки до війни проти СРСР / В. Кучер // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2006. – № 32. – С. 289-310.*
15. *Новосьолов О.В. Україна в політиці Румунії 1940–1942 рр. / О.В. Новосьолов // Вісник Прикарпатського університету: Історія. – Вип.VII. – 2003. – С. 107 – 113.*
16. *Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 - 1953) / Т.В. Пастушенко / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 284 с.*
17. *Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) /О.Г. Перехрест / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 150 с.*
18. *Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / В.І. Кучер, В.А. Гриневич, В.С. Коваль; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.*

19. *Потильчак О. Таємниці «західного інтернування»:японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР (1946-1949 рр.) / О. Потильчак, В. Карпов, Т. Такеучі. – К.: Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2011. – 176 с.*
20. *Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П.В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90-101.*
21. *Слободянюк М.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М.А. Слободянюк, І.А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: ВКФ «Оксамит-Текс», 2004. – 294 с.*
22. *Трубайчук А.Ф. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918-1945 рр.) / А.Ф. Трубайчук //Київська старовина. – 1996. – № 2-3. – С. 104-119.*
23. *Україна в полум'ї війни. 1941 – 1945 / П.П. Панченко та ін. – К.: Україна, 2005. – 560 с.*
24. *Чайковський А.С. Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941— 1944 рр. мовою документів, очима історика) / А.С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с.*
25. *Щетніков В.П. Актуальні проблеми вивчення зон румунської окупаційної присутності на українських землях у 1941-1944 роках (у світлі сучасної історіографії) / В.П. Щетніков // Вісник Черкаського університету. – 2012. – № 22 (235). – С. 68-75.*

© Александр ЛЫСЕНКО

НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Анализируются отдельные аспекты современной отечественной историографии Второй мировой войны; прослеживаются определяющие тенденции и характерные особенности историографического процесса; очерчиваются перспективные направления научных студий в этом сегменте фундаментальных исследований.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, современная отечественная историография.*

© Oleksandr LYSENKO

SOME TENDENCIES OF MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY OF WORLD WAR II

Some aspects of modern national historiography of World War II are analyzed, the determinative trends and characteristic features of historiographical process are observed, the perspective directions of scientific studies in this segment of fundamental research are defined.

Keywords: *World War II, a modern national historiography.*

УДК 069.51/930.2:003.074

© Віра ФОМІНА

МЕТОДИКА ЕКСПОНУВАННЯ РУКОПИСНИХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ У МЕМОРІАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСІ

У розрізі загальних методологічних підходів розглядаються особливості методики експонування рукописних писемних джерел у головній експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; аналізуються функції рукописної писемної експонатури та її джерельний потенціал для відтворення різноманітних моделей поведінки людини в екстремальних умовах війни.

Ключові слова: *Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», головна експозиція, методика експонування, рукописні писемні джерела.*

Останнім часом увага багатьох дослідників прикута до питань історичної антропології, яка безпосередньо співвідноситься з моральним змістом, гуманітарними знаннями.

У джерелознавчому плані впровадження історико-антропологічних методів означає глибоку переоцінку сутності різних категорій джерел [2, 68]. Відносно нові методологічні напрями, зокрема соціальна історія, повсякденна історія, історія ментальностей, історія культури пам'яті, мікроісторія тощо перетворюють історію загалом на науку про Людину.

Соціогуманітарні ідеї, науковий інструментарій та підходи історичної антропології все частіше використовуються та знаходять своє місце в сучасній музеології.

Музеї нині відіграють усе більшу роль в історичному пізнанні, конструюванні та збереженні історичної пам'яті. Ця теза пролунала ще у 2001 р. на XIX конференції ІКОМ, яка відбулася в Барселоні. Модернізація експозицій, яка часто асоціюється з більш сучасним дизайном та новими технологіями, не має обмежуватися ними. Необхідні насамперед сучасні підходи до музейної інтерпретації історії. Саме в пошуках людської особистості можуть «ожити», стати цікавими для відвідувачів історичні експозиції [12, 5]. Це, передовсім, стосується експозицій воєнно-історичних.

Науковці Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» працюють у цьому напрямі з середини 90-х років минулого століття. Як головна експозиція музею, так, практично, кожна тематична

виставка, створена в Меморіалі, має на меті показ Людини на війні, її власних відчуттів, динаміки їхніх змін тощо. Цілком зрозуміло, що це досягається в музеї комплексно, з залученням різних музейних джерел, за допомогою їхнього об'єднання в образно-тематичні композиції та створення для них відповідного «музейного простору».

Зазначимо, що подібні проблеми вже розглядалися в деяких науково-методичних розробках, де наводилися численні приклади, здійснювалися узагальнення та робилися висновки [13]. Зрозуміло, що лише комплексне дослідження всіх історичних джерел, що охоплює методологічні, джерелознавчі та конкретні воєнно-історичні проблеми, може дати позитивні результати для тем історико-психологічного плану, що мають на меті вивчення самовідчуття людини на війні.

Проте в цій статті ми розглянемо лише один тип музейних джерел, – писемні, – до того ж, лише рукописні. Щодо писемних джерел існує обширна, різноманітна література. Їхній високий науковий потенціал давно визнаний дослідниками. Як влучно зазначив Л. Пушкарьов, «для історика найважливішими є словесні джерела, адже саме слово виступає хранителем інтелекту» [10, 127]. Отже, базовим елементом, репродуктивною формою соціальної пам'яті є документ – перший, що історично склався, засіб опосередкованого спілкування [4, 44].

І хоча як музейний предмет документ має низьку аттрактивність, – це, як правило, пожовклий папірець, не завжди з розбірливими текстами, що, на перший погляд, не привертає уваги, але за грамотного музейного подання та розташування у просторі залу чи вітрини він може перетворитися на експонат, що не лише інформує, а й впливає на почуття, емоції, формує світогляд відвідувача. Писемне рукописне джерело, що стало музейним експонатом, сприяє відтворенню, реконструкції суб'єктивної реальності, яка становила зміст свідомості людей періоду війни, стиль і характер ставлення цих людей до життя і смерті, до війни загалом, визначала їхню самосутність.

Листи, щоденники, інші рукописні джерела особистого походження, що висвітлюють психологію особистості зсередини, мають велике значення у відтворенні, за визначенням О. Сенявської, «живого образу людини» в його неповторній індивідуальності, дають змогу відчути атмосферу епохи, психологічний фон подій, відкрити внутрішній світ своїх творців, зробити вивчення подій минулого живим, емоційним [11, 18].

Ці джерела мають однозначно суб'єктивний характер, проте саме суб'єктивність є необхідною, а іноді єдиною їхньою якістю, що дає можливість успішно вирішувати завдання, пов'язані з відтворенням атмосфери історичної епохи, її психологічного фону, менталітету великих і малих соціальних груп [11, 22].

Саме суб'єктивна складова історичного процесу, спосіб мислення й відчуття, притаманні людям певної соціальної та культурної спільноти, – зазначав один із засновників школи історичної та культурної антропології А. Гуревич, – впливає на об'єктивний процес їхньої історії [2, 56].

Найважливішим та найбільш інформативним з усіх рукописних писемних джерел особистого походження, на думку багатьох дослідників, є листи. Інтимний

характер листів дає можливість історику збагнути найпотаємніші поривання людської душі, зрозуміти справжнє ставлення до події, використовувати ці листи як джерела, що заслуговують на довіру, незважаючи на їхню суб'єктивність. Це не впливає на достовірність, навпаки, саме суб'єктивність листів перетворюється з недоліку на перевагу в ланцюзі інших джерел особистого походження.

Джерелознавчий аналіз фронтових листів широко ведеться дослідниками впродовж усього післявоєнного періоду [1; 3; 6; 8]. Різноплановою є також і класифікація листів, проте багато дослідників поділяють думку Л. Пушкарьова про те, що листи дають змогу розкрити ментальність людини ніби зсередини, виявити «людський зміст соціальної культури» [10, 132].

Водночас, використовуючи листи періоду війни, їхній зміст і достовірність, завжди слід враховувати, що писали їх в умовах військової цензури, про діяльність якої добре знали автори. Вони розуміли, що за будь-яку необережну фразу можна жорстоко поплатитися. За висновками відомої дослідниці О. Сенявської, щирих листів було обмаль. По-перше, через цензуру, а головне, тому, що солдати намагалися не турбувати рідних. У листах вони прикрашали воєнний побут, запевняли, що вони ситі, перебувають у безпеці тощо [11, 132]. До речі, фонд військової цензури в Центральному архіві МО РФ навіть через 60 років після перемоги був закритим для дослідників [11, 132].

Та все ж, мабуть, головним було не відчуття страху перед цензурою, а відповідальність та небажання турбувати близьких, які також надсилали на фронт оптимістичні листи, здебільшого позбавлені негативних вістей. Російський письменник-публіцист В. Пєсков, який був дитиною під час війни, згадував: «Погані звістки на фронт у ті роки не йшли. Ми писали батькові, скільки молока дає коза, хто повернувся пораненим, які оцінки в школі… За листами виходило: живемо стерпно. Нам і самим здавалося: стерпно живемо – в теплі, взуті, вдягнені, не голодаємо. І лише зараз, розуміючи ціну всьому, знаєш, якими суворими були ці життєві уроки для матері і для тих, хто у війні тільки-но пізнавав життя» [9, 12].

Більш щирими та інформативними були листи до друзів-фронтовиків: адже вони жили в тих самих умовах, усе добре розуміли, з ними не було потреби лукавити.

Та все ж найбільш відвертими були щоденники. Їх писали «для себе», у них, крім осмислення подій, висвітлювалося багато конкретних фактів – яскравих ознак війни. У щоденниках завжди більше відчувається подих часу, аура особистості людини-літописця. Проте навіть у щоденниках присутній незримий елемент «самоцензури». Мабуть, давалися взнаки не лише воєнні умови, а й попередні роки тотального страху та підозри. До того ж, на фронті щоденники велися вкрай рідко. По-перше, рядовому складу вести щоденники заборонялося, а серед офіцерів таку можливість, як правило, мали лише ті, хто не брав постійної участі у бойових діях, а саме: лікарі, партизани, працівники допоміжних служб, вищі політпрацівники та інші.

Окрім листів і щоденників, у музейній практиці широко використовуються різного плану записки, нотатки та інші рукописні писемні джерела, що також мають інформативний потенціал.

Формуючи колекції, зокрема колекцію рукописних джерел, музей не лише зберігає документи, а насамперед береже соціальну пам'ять, що міститься в цих документах. Водночас музей формує історичну свідомість, оскільки експозиції та науково-педагогічні програми, що здійснюються на їхній основі, не лише відтворюють минуле, реконструюють історичні образи, а й моделюють процеси, які відбуваються в природі та суспільстві.

Проте самі по собі писемні рукописні джерела в експозиції можуть «мовчати», музею для інтерпретації фактів потрібен погляд фахівця, кваліфіковано створений «музейний простір». Лише тоді вони зможуть відтворити події багаторічної давнини, побачені очима конкретної людини, записані її словами, відчуті її душею і серцем.

У 1943 р. І. Еренбург писав, що війна не схожа на її описання, вона і простіша, і складніша. Її відчувають, але не завжди розуміють учасники. Її розуміють, але не відчувають післявоєнні дослідники [14, 230].

Мета цієї роботи – показ на конкретних прикладах головної експозиції музею функцій рукописних писемних експонатів, як допомагають відтворити різноманітні моделі поведінки людей щодо війни, сприйняття війни та образу ворога, еволюцію в цьому сприйнятті, особливості самовідчуття людини, її мотивації та інших психологічних проблем. Як влучно зазначила О. Сенявська: «Війна – явище багатомірне, в ній відбиваються майже всі грані життя суспільства, спроектовані на екстремальну ситуацію… Суспільство у війнах мусить мобілізовувати весь свій ресурсний потенціал – економічний, соціальний, оборонний. Але серед цих ресурсів ключовим фактично завжди є людський потенціал у різноманітних його проявах» [11, 48]. Отже, розглянемо ці прояви та його музейне втілення.

Почнемо із проблеми сприйняття війни та еволюції цього сприйняття в різні її періоди представниками різних соціальних верств.

Слід зазначити, що офіційна довоєнна радянська пропаганда всіляко культивувала міф про «наступальну війну на чужій території», про швидку і легку перемогу. Тому люди в основній своїй масі підійшли до початку війни з суперечливою свідомістю, дезорієнтованими в оцінці характеру війни та противника. Це знайшло відображення в багатьох музейних джерелах, зокрема рукописних писемних. Листи й щоденники цих днів, представлені в експозиції, сповнені як почуття розгубленості від неочікуваного більшістю нападу гітлерівців, так і впевненості у швидкій і відносно легкій перемозі.

У залі, присвяченому обороні Києва, у вітринах, де експонати ніби зсунуті зі своїх місць вибуховою хвилею, представлено лист киянки Г. Трухан, датований 22-23 червня, у якому читаємо: «Починаємо звикати, розрізняємо свої та німецькі літаки» [15]. І це на другу добу війни! Про щільність бомбардувань пише у своєму листі дружині 24 червня 1941 р. полковник О. Данилов – начальник штабу 24-го механізованого корпусу 12-ї армії Південно-Західного фронту. З іронією, мабуть, щоб не турбувати кохану жінку, він сповіщає: «Життя у нас веселе. Літає багато літаків наших і німецьких, б'ються у повітрі, кидають бомбочки…» [16]. Лист експонується у вітрині, поруч із рештками зброї, напівзгорілими документами, і стає моторошно від удаваних веселощів листа,

адже командир-полковник не міг не розуміти й не бачити масштабів вторгнення. Хоча, безумовно, слід мати на увазі не лише цензуру, а й намагання на порозі катастрофи «зберегти обличчя». А катастрофа була близько. На початку серпня армію було оточено, війська опинилися в «Уманському котлі», а полковник Данилов зник безвісти.

У першій вітрині залу, присвяченого обороні Києва, на великому фото із зображенням пам'ятника Богдану Хмельницькому винесено рядки «11.07.41. Ніч пройшла тривожно… Після 12 ночі почалося бомбардування… Весь день гудуть літаки…» [17]. Це слова зі щоденника киянки Н. Герасимової, яка від першого дня оборони міста й до його визволення перебувала в Києві та вела щоденник. Це рукописне писемне джерело, як реліквійний експонат, розміщено поруч.

Шалена лють, ненависть до ворога, що осмілився зламати мирне життя, безмежна віра в перемогу, до того ж близьку, – такими почуттями наповнені рукописні писемні джерела, вміщені в перших експозиційних залах, де йдеться про оборонні бої. Ці почуття притаманні як рядовим бійцям, так і командирам, організаторам оборони. Розміщені на фоні іржавих уламків смертоносного заліза, поруч із численними фотодокументами, де зображені колони біженців, великі групи радянських полонених, ці листи, з одного боку, свідчать, що люди в масі своїй не готові були тверезо оцінити і власні сили, і сили противника, були зашорені ідеологічною пропагандою про непереможність РСЧА, а з іншого, – не могли припусти, що ворог отримає перемогу.

Ось у вітрині вміщено подвійний аркуш зі шкільного зошита. Сторінки пожовтілі, обгорілі, забруднені, розірвані, проте текст, написаний простим олівцем, прочитується. Це – протокол партійних зборів захисників міста Перемишля від 25 червня 1941 р. (як відомо, саме там на другий день війни німцям було завдано контрудару, і вони були вимушені відійти за лінію кордону).

На порядку денному – декілька питань. Головне – «Про завдання парторганізації батальйону». Постановча частина стверджує: «Підняти патріотизм бійців за батьківщину СРСР, за партію Леніна-Сталіна. Утримувати кордон. Не дати жодного клаптика нашої землі – захищати до останньої краплини крові» [18]. Протокол розміщено на червоному фоні та освітлено таким чином, що, здається, ніби він стікає кров'ю. І це не є перебільшенням, адже майже всі присутні на цих зборах виконали його рішення.

«…Без жертв війни не буває. Як говориться, війна війною, а свою батьківщину захищати треба. Так вимагає військова присяга» [19], – розмірковує у своєму листі старший лейтенант П. Драгниш – заступник начальника особливого відділу 92-го Перемишльського прикордонного загону. Виважений, тверезий, без зайвих гасел лист. У ньому простежується і мотивація молодого командира, і його націленість на тривалу війну. Це є рідкістю для початкового періоду. Але самому Драгнишу довго воювати не довелося: важке поранення перервало його перебування на фронті, він довго лікувався, потім служив у тилу, а в 1943 р. повернувся до діючої армії.

Фактично всі особисті писемні джерела перших тижнів і місяців війни сповнені не просто вірою в перемогу, а впевненістю, що вона ось-ось настане.

«Гад фашист – бузувір розбив наше життя. За це він зараз заповнює власною кров'ю калюжі, що встигли висохнути. Недалеко той час, коли він буде розбитий назавжди, тому що б'є його весь радянський народ і трудящі всього світу, а з нами товариш Сталін» [20], – так пише в перші дні війни (лист експоновано в розділі, присвяченому боям у прикордонні, на тлі залишків зброї та уламків снарядів) капітан Д. Поклад – командир артилерійського дивізіону 6-ї армії Південно-Західного фронту. Капітанові пощастило, він уникнув трагічної долі більшості бійців 6-ї армії, вийшов з оточення, успішно пройшов перевірку і продовжував воювати. Його бойовий шлях проліг від прикордоння до Берліна і Праги.

Капітан Поклад не був знайомим із капітаном Рубеном Ібаррурі, воювали вони на різних фронтах, і долі їхні склалися по-різному: Поклад зустрів Перемогу, а Ібаррурі загинув, не побачивши її, та їхні листи за змістом дуже схожі, може, тому, що юнаки належали до одного покоління й виховувалися на одних ідеалах.

Рубен, син легендарної на той час іспанської комуністки Долорес Ібаррурі, через два тижні після початку війни, будучи вже пораненим, пише з госпіталю матері: «Я пишаюся тим, що воюю в лавах непереможної Червоної армії проти жандарма людства. Я впевнений, що фашисти тут зламають собі зуби, тому що в кожній радянській людині, в кожній жінці, в кожному чоловікові – більшовицький дух». Лист написано іспанською мовою [21].

Командир кулеметної роти Р. Ібаррурі помер від ран, отриманих у боях на далеких підступах до Сталінграда, на початку вересня 1942 р. Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Його матеріали, зокрема й цитований лист, експонуються в розділі, присвяченому Сталінградській битві, на тлі панорамного фото вщент зруйнованого міста.

Як уже зазначалося, для всіх писемних рукописних джерел початкового періоду війни характерним є применшення сил ворога, його втрат, бравурні настрої та мажорний тон. Особливо це спостерігається в листах командування, вищих командирів та політпрацівників. Важко сказати, що це – вплив офіційної пропаганди, бажання заспокоїти близьких чи страх бути звинуваченим у панікерстві. А з боягузами й панікерами розправлялися безжально. Тільки на Південно-Західному фронті від 22 червня до 20 липня 1941 р. за звинуваченням у «панічній втечі» було затримано 75 771 військовослужбовець, у тому числі багато командирів. З-поміж цієї кількості засуджено військовим трибуналом 627, з них до розстрілу – 411 чол. [7, 52].

У цьому розрізі інтерес викликає Бойовий наказ від 9 липня 1941 р. генерал-майору М. Фекленку – командирові 19-го механізованого корпусу 5-ї армії Південно-Західного фронту. На фоні уламків снарядів та решток зброї, фотодокументів із німецьких архівів, де зображено наших оточенців, полонених перед розстрілом та нахабно усміхнених гітлерівських вояків, – білий аркуш паперу, на якому нерозбірливо, від руки, олівцем написано текст, зміст якого зводиться до того, що Новоград-Волинський – це ключ до Києва, здавати його в жодному разі не можна; що за мужність у попередніх боях командний склад корпусу представлений до нагород. Наказ закінчується словами: «Зі сволотою, боягузами й панікерами слід вести найжорстокішу боротьбу» [22]. Наказ

підписаний генералом М. Потаповим, командувачем армії, чия доля склалася трагічно – армію було оточено, командувач пораненим потрапив у полон, де перебував до кінця війни.

Важко повірити, що бойовий генерал М. Кирпонос, який пройшов суворе випробування боями радянсько-фінляндської війни, не розумів складної обстановки та загрози катастрофи, що наближалася під час оборони Києва. Проте саме в розпал боїв він писав дружині: «Люба, твою вимогу нещадно бити фашистські банди… я намагаюсь виконувати. Недалеко той час, коли ця сволота буде знищена на нашій землі» [23]. А далі – півтори сторінки подібних гасел. Складається враження, що читаєш передовиці партійних газет того часу – суцільний псевдооптимізм та пусте вихваляння.

«Великі втрати несуть мерзотники-фашисти. Наші частини навалюють гори трупів. Лякливі вони, сволота», – ніби повторює за Кирпоносом член Військової ради фронту М. Бурмистенко [24]. Зовсім утопічним, різко контрастуючим із реальними умовами та документальним оформленням залу сприймається лист дружині першого секретаря обкому КП(б)У члена штабу оборони міста М. Мішина. «У Києві зараз спокійно, – пише він 6 вересня, в той час, як гітлерівці починають черговий штурм міста – Усі панікери і боягузи виїхали… У Києві працюють кіно, театри… У місті є хліб, овочі…» [25]. Через три дні, 11 вересня, начальник штабу фронту генерал В. Тупиков відверто написав донесення начальникові Генерального штабу про обстановку, що склалася під час оборони Києва: «Початок зрозумілої для вас катастрофи – справа двох днів» [7, 56].

16 вересня 1941 р. ворожі танкові групи обійшли Київ із півночі й півдня та взяли у «кліщі» армії Південно-Західного фронту, утворивши найбільший «котел», який будь-коли знала воєнна історія.

І Кирпоноса, і Бурмистенка, і Мішина поглинула круговерть київської оборони. Вони розділили долю десятків тисяч воїнів фронту та цивільних громадян. Земля їм пухом, утім, якщо більшість учасників цих боїв мала за обов'язок чесно й хоробро воювати, то командування, окрім власної хоробрості, ще мало ухвалювати адекватні рішення. На жаль, цього не сталося. І навіть розуміючи масштаби катастрофи, в останніх листах вони пишуть переважно більшовицькі гасла. Хоча лист М. Кирпоноса закінчується тим, що його родина перебуває в евакуації – на п'ятому поверсі (мається на увазі, без ліфта). Турбуючись про дружину, він обіцяє сам звернутися до командування та радить їй, куди звернутися, щоб полегшити свій побут. На тлі багатьох музейних експонатів та доль абсолютної більшості пересічних громадян, які евакуювалися, аби лишень врятувати дітей, ці проблеми, м'яко кажучи, вражають «панством». Недарма народне прислів'я твердить: «Хтось має дрібнуваті діаманти, а хтось – рідкий суп».

Отже, рукописні писемні джерела, експоновані в залах музею, дають можливість уявити не лише конкретні факти й події, а й сприяють розкриттю особистості автора, його характеру, звичок тощо. Іноді за звичними, буденними словами криється неабиякий вчинок, вияв справжньої героїки.

Ось ще одне рукописне джерело – лист командування 206-ї стрілецької дивізії. Розміщено його в розділі, де йдеться про другу спробу гітлерівців оволодіти Києвом.

Нагородні документи, офіційні розпорядження, суворі обличчя захисників міста, і на тлі офіціозу – весела хлоп'яча фізіономія, а поруч – цей лист. Виявляється, на фото – восьмирічний Сергійко Добринов, киянин, який під час боїв за село Гатне, розташоване на околиці Києва, врятував полковий прапор і вивів невідомими загалу стежками групу бійців, оточених у шкільній будівлі. Лист, представлений в експозиції, датований 4 серпня 1941 р., адресований матері Сергійка, який напередодні втік із дому. У листі говориться: «Повертаємо Вам Вашого сина цілим і неушкодженим, за винятком хіба що невеликої подряпини на нозі. Вибачте за ті два дні хвилювань, які він спричинив Вам своєю відсутністю вдома. Ми і самі не знали, звідки він з'явився на передовій, а виявився у самий потрібний момент. Дорослі не могли цього зробити, потрібен був хлопчик-мізинчик, і він став ним» [26].

В експозиційному розділі, присвяченому обороні Севастополя, серед суто військово-морської атрибутики, на тлі великого фотозбільшення із зображенням морських хвиль, розміщено незвичайний рукописний документ – Перелік спортивних досягнень М. Корнієнка – старшини 2-ї статті, розвідника артдивізіону Чорноморського флоту в 1937-1944 рр. 3-поміж декількох пунктів переліку, написаного від руки чорнилом, привертає увагу пункт сьомий, у якому йдеться про те, що М. Корнієнко 29 листопада 1941 р., перебуваючи в оточенні, виконуючи завдання командування подолав Сиваш із таємними документами та передав радянському командуванню цінні розвіддані. Перебувати у воді довелося впродовж 8 годин. За це відважного розвідника нагороджено орденом Червоного Прапора. А далі, зокрема у 1944 р., зафіксовано суто спортивні досягнення [27].

Отже, один документ, один невиразний, на перший погляд, аркуш, вдало розміщений у музейному просторі, свідчить і про героїзм, і про самовідданість, і про спортивно-професійну майстерність – одне слово, розповідає про майже все життя одного з рядових Перемоги.

Вище вже зазначалося, що на початку війни рукописні писемні джерела, зокрема листи, мали відчайдушно-оптимістичну спрямованість, проте з розгортанням бойових дій для більшості ставало зрозуміло, що боротьба буде затяжною й важкою. Це розуміння відобразилося й у листах, які стали більш об'єктивними щодо оцінки становища на фронті. Так, комісар К. Горшков, який загинув у київському оточенні, в одному з останніх листів дружині писав: «Довго готувався ворог, а сім днів тому розпочав наступ… Іншими словами, Тетянко, бої точаться жорстокі…» [28]. «Ворог стоїть у 6-10 км від міста, – пише учасник оборони Одеси полковник М. Журавльов у своєму щоденнику – Важко з водою, бо водоканал у Біляївці давно захоплений ворогом. Воду населення отримує за картками із запасних резервуарів. Медицина дозволила готувати їжу на морській воді…» [29]. Щоденник експонується у вітрині на тлі фото, де зафіксовано розбиту німецьку гармату, яку розглядають одесити. На гарматі чиясь рука вивела крейдою: «Більше по Одесі стріляти не буде!». А поруч зі щоденником Журавльова – картка на воду, якою користувалося населення від середини серпня до середини вересня (можна лише уявити, яка спека була у південному місті, що опинилося біля води без води!). Методика розміщення цих

трьох документів дає змогу відвідувачу музею поринути в атмосферу того періоду, відчути незламний дух обложеного міста, оцінити суто одеський гумор, що допомагав перемогти найтрагічніші перепони.

Чим важчими стають умови на фронті, чим запеклішими бої, чим страшнішою ситуація, тим виваженішими і спокійнішими – рядки листів та інших записів. Дивна ситуація, схожа на ту, коли після сильного стресу людина отямується. Ось прості, проте жахливі в своїй побутовості рядки листа ленінградки Л. Мельникової. Жінка спершу працювала в госпіталі, а згодом перебувала на фронті. У боях за Ленінград нагороджена орденом Червоної Зірки. У найтяжчі блокадні дні взимку 1942 р. вона пише чітко й лаконічно: «Ленінград – це голод. У місті жодної кішки та собаки не зустрінеш, їх давно з'їли, вони вважаються делікатесом. Загалом, люди перетворилися на жахливих звірів» [30].

Лист розміщено у вітрині, що має форму трикутника, гострий кут якого спрямовано на відвідувача. Вітрина нагадує надовб, що має перекрити прохід ворожої техніки. У середині вітрини – фото, зроблене в блокадному місті, ваги, на яких найменша карткова норма хліба – 125 г сурогатного виробу, продуктові картки і лист, про який згадувалося. Суворість, чесність і лаконізм подібної експозиційної подачі містить у собі великий емоційний потенціал.

Цікавим і характерним є те, що люди в цей період уже намагаються аналізувати події, зіставляти їх з офіційним трактуванням. Щодо цього дуже цікавим є щоденник С. Марченка – диктора радіомовлення політуправління Південно-Західного фронту. Зрозуміло, що в щоденниках писали ширше та зворушливіше, ніж у листах. До того ж, диктор Марченко мав доступ до різних джерел інформації. Його щоденник експонується в розділі, де йдеться про завершальні бої в Україні, про суцільний відступ та невдачі. У розділі багато фотодокументів, газет, листівок, де надруковані звернення Радінформбюро. Щоденник С. Марченка розгорнуто на сторінці, де він спершу наводить німецькі дані про втрати Червоної армії в цих оборонних боях, а потім досить оптимістичні звернення Радінформбюро. Коментарів та роздумів немає, насамкінець подано прислів'я: «Вір – у будь-яку двір» [31].

Досить характерними для писемних рукописних джерел цього періоду є листи-настанови, листи-заповіти дітям. Отже, бійці чітко усвідомлюють, що шансів повернутися живими додому – мало. Воєнна статистика свідчить: лише 3% фронтовиків, які розпочали війну в 1941-му, дійшли до Перемоги. Тому в листах часто звучать звернення до дітей.

9 вересня 1941 р. інтендант 3-го рангу Ф. Черніков, востаннє звертаючись до сина, писав: «Любий мій синочок!… Твоє завдання у боротьбі з фашизмом – це навчатися на відмінно. Твій тато захищає Батьківщину зі зброєю, а ти повинен захищати навчанням…» [32]. Учасник оборони Києва Ф. Черніков зник безвісти восени сорок першого, а його син Ігор, втілюючи батьківський заповіт, виріс гідною людиною, став добрим чоловіком і батьком, захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук.

«…Люби, сину, свою Батьківщину, бо вона твоя друга мати, не шкодуй для неї свого життя», – пише в листі до сина старший сержант І. Гетьманцев – командир

відділення розвідників однієї із зенітних батарей Чорноморського флоту [33]. Учасник оборони Севастополя, він загинув у липні 1942 р.

Ці листи навіть не потребують особливої методики розміщення, відповідного оформлення чи будь-яких пояснень. Глибокий зміст цих епістолярій забезпечує їм сильний емоційний вплив на відвідувача.

Перед загрозою смертельної небезпеки люди намагаються не лише сказати найважливіші слова рідним, а й воліють просто залишити вісточку про себе, щоб не загубитися без сліду в жахливій віхолі війни.

Під час останніх боїв за Київ, опинившись у безвихідному становищі та добре усвідомлюючи, що має невдовзі загинути, лейтенант І. Баранник власноручно пише на себе сповіщення про загибель. «Ізвіщеніе такого, – (стиль і правопис збережено. – Авт.) – Я, Иван Пименович можна считать у живіх нет убитий під Києвом у 41 р. во время наступу фашистських орд. Адрис узятий у него у мертвого и послано вам» [34]. Цю записку розміщено у вітрині, де представлено офіційні сповіщення про загибель, фрагменти зброї, знайдені по війні у землі. Матеріали цієї вітрини сприймаються не лише як фіксація конкретних людських доль, а й як узагальнений образ звитяги й жертовності воїнів-українців.

Так само узагальнено сприймаються й рядки щоденника киянки Г. Лук'янової. Щоденник невеликий за розміром, уміщений у вітрині, де йдеться про завершення оборони Києва, а рядки зі щоденника «…Ось вони і відступають. Вони дуже повільно ідуть – сірі, запорошені, різних родів військ радянські бійці… Серце моє розривається від болю… З ними іде життя…» – винесені великими літерами на тлі документального фото «Відступ…» і читаються з будь-якого місця експозиційного залу [35]. І хоча йдеться в щоденнику про відступ Червоної армії з Києва, сприймаються слова, як уже зазначалося, узагальнено, екстраполюючись на всю Україну.

Рукописні писемні джерела використані в експозиції Меморіального комплексу для розкриття різноманітних тем, у тому числі проблем і явищ, пов'язаних із періодом тимчасової окупації України нацистами. Зрозуміло, що листів цього періоду немає (за винятком листів остарбайтерів), а рукописні писемні джерела представлені, головним чином, щоденниками та записками. Слід також відзначити своєрідне художнє оформлення залів, у яких ідеться про окупаційний режим нацистів. Таких залів – два, і якщо в одному показано злочинні цілі окупаційного режиму відносно всіх окупованих країн, то в другому – конкретне втілення окупаційної політики в Україні. Обидва зали обтягнуті колючим дротом (перший ще й затемнений), в обох великого значення надано фотодокументам, які свідчать про злочини окупантів, в обох акцентними є такі незвичайні знаряддя страти, як гільйотина та костодробарка – механізми для переробки людських кісток на органічні добрива – кісткове борошно. Зрозуміло, що на тлі таких унікальних музейних предметів будь-який документ (особливо, якщо він має ще й інформативну цінність) буде сприйматися відвідувачем з підвищеною емоційністю.

Тому більшість рукописних писемних джерел розташовані у вітринах традиційно. Можливо, єдиним винятком є щоденник військовополоненого В. Галяпи [36]. Щоденник

хоча й вміщено у вітрину, однак розібрано на окремі сторінки, які ніби зачепилися за колючий дріт. В. Галяпа в полоні – з жовтня 1941 р., з середини 1942 і до квітня 1945 – в'язень концтабору Бухенвальд. Документ містить записи про щоденне життя в'язнів, щохвилинне очікування покарання або страти, віру в перемогу, радість визволення.

Значний масив рукописних писемних джерел, зокрема листів та поштових листівок, віддзеркалює трагедію примусових робітників – понад 2 млн юнаків і дівчат, вивезених із різних регіонів України на роботу до Німеччини та окупованих нею країн. Ці джерела представлені як у складі персональних експозиційних комплексів, так і окремо, у вигляді тематичної колекції, розміщеної в горизонтальній вітрині, в центрі якої – нагрудний знак «Ост».

Стандартні поштові листівки дають уявлення про місця, з яких було вивезено молодь. Щодо змісту епістолярій, то вони здебільшого містять вітання численних родичів та стислі повідомлення про своє життя. Зазначимо, що нацистська цензура була нещадною до об'єктивних повідомлень, тому остарбайтери відшукували різні можливості для того, щоб сповістити правдиву інформацію про себе. Так, жителька Київської області В. Третяк, яка працювала на фабриці німецького містечка Ліппштадт, вела своєрідні записи – листи «в нікуди», яких дівчина могла не боятися й писати всю правду, а також передати свій душевний стан. Віра важко захворіла на чужині та врешті-решт померла від сухот. Уже після війни одна з її подруг передала родині ці записи. Читаючи їх нині, ніби поринаєш у світ українських дум та народних пісень: «… Рідненька мамочка, рідненький татусю, рідненький братик мій одинокий Ванічка… Вечір… Сижу, пишу. На серці камінь стопудовий. Як тяжко-важко мені в світі жить. Немає роду. Нікому тучі розігнать, немає, до кого прихилитися. Одна-однісінька, як сиротиночка…» [37].

Коли ми розглядаємо рукописні писемні джерела, то зазвичай маємо на увазі рукопис на папері, проте фонд примусових робітників містить незвичайний лист-послання – на черепиці. Українка О. Мудрук, вивезена на примусові роботи з Житомирщини, працювала на заводі, де виготовляли черепицю, й на незатверділому листі черепиці якимсь гострим предметом написала вісточку про себе [38]. Це рукописне джерело експонується в музеї впродовж багатьох десятиріч і постійно привертає увагу відвідувачів як беззаперечне свідчення важкої долі рабів Третього райху та злочинів нацистської влади.

Своєрідним джерельним апогеєм у розкритті теми нацистського окупаційного режиму, свідченням звитяги та геройства червоноармійців-військовополонених є три рукописні книги реєстрації померлих, що вели з ризиком для життя в'язні табору військовополонених «Грослазарет-301» у місті Славута Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області. Табір функціонував від серпня 1941 до січня 1944 р. Через нього пройшло близько 150 тисяч поранених і хворих червоноармійців. Книги містять понад 20 тисяч прізвищ закатованих нацистами військовополонених. Щодо експозиційної подачі цих реліквійних експонатів, то, як уже зазначалося, загальне емоційне художнє оформлення залів дає можливість представити музейні предмети в експозиції просто і навіть лаконічно. Три грубі книги, сторінки яких розлінійовані

олівцем, а заповнені чорнилом, закріплені на чорному фоні [39]. Інші матеріали у вітрині відсутні, проте цього достатньо, аби створити враження суворої скорботи.

Аналогічно представлено рукописні писемні джерела в експозиційному залі, де розкривається тема антинацистського руху Опору українського народу. Зал насичений художніми образами: у центрі – саморобна партизанська зброя та спорядження, зі стелі ніби «спускається» парашут із вантажним контейнером, у різних кутках залу встановлено: макет партизанської штабної землянки, так званий «куточок підпільника», де міститься радіоприймач, друкарський шрифт, друкарська машинка та саморобні прилади для друку; електронну карту з маршрутами рейдів партизанів тощо.

Отже, за наявності стількох яскравих образів матеріали у вітринах розміщуються хрестоматійно – відповідно до персонально-комплексної систематизації. Проте зміст рукописних джерел настільки емоційний, що він не поступається за ступенем впливу на відвідувача художньому оформленню залу. Ось лише декілька прикладів. У своєму останньому листі з в'язниці секретар Дніпропетровського обкому партії М. Сташков писав дружині та дітям: «Помру за Батьківщину, помру за ваше щастя… Цього вимагають умови, цього вимагає історія, а історію роблять люди…» [40]. Микола Іванович розстріляний у гестапо в січні 1943 р., посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Аналогічного звання і також посмертно удостоєний О. Борканюк – один з організаторів антифашистського підпілля на Закарпатті, діяч міжнародного комуністичного руху, член КПЧ та ВКП(б). В експозиції представлено його передсмертний лист рідним із будапештської в'язниці, де його вісім місяців утримували хортисти.

На аркуші зі шкільного зошита – нерівні рядки: «Воєнний суд відсудив мене на смерть, помилування мені не дали. Сьогодні мене повісять. Якщо я дечим скривдив Вас у житті, прошу: простіть мені, зокрема простіть мені за те, що, можливо, маєте за мене великі неприємності. Як вояк Червоної армії я мусив виконувати воєнний приказ…» [41].

Як уже зазначалося, експозиційна «подача» цих джерел – проста і лаконічна. Образність міститься в оформленні залу, а емоційності додають не лише зміст листів, а також їхнє визначення – «останній», «передсмертний» тощо.

Це сприймається, безумовно, із сумом, болем і жалем, проте найтрагічнішими є передсмертні листи юних патріотів. Щільно списаний дрібними літерами аркуш у клітинку. Це останній лист з в'язниці Г. Романової, члена підпільної молодіжної групи, що діяла у місті Кривий Ріг. Учорашні учні розповсюджували листівки, закликали жителів до боротьби, повідомляли про події на фронті. Груня загинула в гестапо у вересні 1943 р., а в листі вона ні про що не жалкує і лише перепрошує матір: «Прощавай, мамо, і пробач свою доньку, що не змогла залишитися в живих…» [42].

Вражає передсмертна записка сімнадцятирічного зв'язківця, розвідника Миколаївського антифашистського підпілля В. Хоменка. Напередодні страти він передав матері невеличкий клаптик паперу, на якому ще майже дитяча рука вивела друкованими літерами нехитрі слова із власного вірша: «Когда пошел я в партизаны, / Я стал иной. / Когда исполнил я приказ, / Я стал другой» [43].

Отже, зміст рукописних писемних джерел оборонного періоду війни та методика їхнього експозиційного втілення сприяють розкриттю головної мети цього періоду, що може бути сформульована гаслом: «Вистояти!».

Психологічну домінанту наступного періоду можна окреслити стислим імперативом «Перемогти!». Це був перелом не лише в ході війни, а й у психологічному настрої мас. Люди, охоплені поривом, рвалися в наступ, без якого жодна армія не може перемагати. Справді, наступальний порив – найхарактерніша риса цього періоду. Бажання швидше звести рахунки з ворогом, наблизити визволення співвітчизників, які страждали в окупації, підсилювали мужність та звитягу радянських бійців. І чим далі просувалися вони визволеними теренами, чим більше бачили слідів жахливих злодіянь гітлерівців, тим сильніше рвалися вперед, боячись не встигнути допомогти, врятувати, захистити [11; 180 – 181].

«…Тепер у нас урожай, щодня беремо якесь місто, треба встигати бути скрізь. Прапор визволення підноситься над нашою багатостраждальною землею» [44], – пише у листі кореспондент газети «Вперед за Родину» Л. Дмитерко – учасник Сталінградської, Курської битв, оборони Кавказу, визволення України, Польщі, штурму Берліна. Лист датовано 5 вересня 1943 р., а вміщено у вітрині, де представлено численні документи (листівки, Накази ВГК, газети) про визволення від гітлерівців Чернігова, Сум, Полтави, Сталіно тощо.

«Шляхи війни! Настане час – і ви вестимете мене лише на Захід. І благословлять цей час люди нашої землі, яку так боляче роздирають часті війни… І дивлячись на наші шляхи війни, зрозуміють нащадки: це жило суворе плем'я, що кров'ю боронило своє незалежне існування, свої поняття, свої звичаї, свою національну гідність», – це рядки із щоденника військтехніка Г. Володіна [45]. На фронті – від 22 червня 1941 р., відступав від західного кордону до Москви, брав участь в Єльнінській операції, потрапив до оточення, два місяці пробирався до своїх, перебував у перевірочних таборах, а потім – знову фронт. Дороги війни вели Григорія через Сталінград, Курськ, Україну, Білорусію, Польщу, Німеччину.

У травні 1945-го розписався на стіні Рейхстагу. Щоденник Володіна з записами вміщено в експозиції на початку одного з тематичних розділів, поруч з відомим фото І. Озерського «Солдатська праця», на якому зображено солдата, що йде за своєю гарматою розбитим бездоріжжям. Немає на ньому парадного глянцю, втомленим та зовсім не святковим виглядає захисник Вітчизни.

Фото і щоденник сприймаються відвідувачем як єдиний образно-реліквійний комплекс, що дає зрозуміти: до Перемоги залишилися лічені кроки. Кожен із них передає важку солдатську працю, замішану на солдатському поті та крові. Бажання дійти до Перемоги, закінчити війну там, звідки вона прийшла, було притаманне воїнам із самого початку бойових дій. Це знайшло відображення в рукописних писемних джерелах.

У залі, присвяченому битві за Москву, розташовано декілька живописних робіт художника М. Глущенка із серії «Москва фронтова», а поруч лист генерала М. Катукова. На той час (початок 1942 р.) генерал командував 1-ю гвардійською

танковою бригадою 16-ї армії. Розповідаючи дружині, як мужньо билися його танкісти, він пише, що його документи представляли на присвоєння звання Героя Радянського Союзу, а нагородили орденом Леніна. «Але дарма, – зазначає Катуков, – Героя я ще отримаю, якщо буду живим. Я не засмучений, а радий, що приніс користь своїй Вітчизні» [46]. Свою обіцянку Михайло Юхимович виконав: війну генерал-полковник Катуков закінчив командувачем 1-ї гвардійської танкової армії, двічі Героєм Радянського Союзу.

«Якщо буду живий», «якщо повернуся» – ця думка, по-різному сформульована, часто трапляється в рукописних писемних джерелах цього періоду. І слід зазначити, що автори цих рядків не хизуються, не намагаються виглядати фаталістами, просто війна навчила їх спокійно й виважено виконувати свою ратну працю, мудро ставитися до поняття «смерть».

«Щаслива зірка поки що мене супроводжує. Доведеться повірити у диво. Будинок, де я знаходився, рознесло на тріски, а я залишився без жодної подряпини. Значить, не судилося мені загинути», – так образно пише про свою фронтову долю генерал К. Рокоссовський – командувач Центрального фронту, розповідаючи родині про найзапекліші епізоди Курської битви [47].

Лист написаний червоним олівцем, можливо, тим самим, яким командувач робив позначки на карті бойових дій, і датований 23 липня 1943 р. Лист уміщено у вітрині з фотодокументами запеклих боїв на Курській дузі та матеріалами їхніх учасників. А танкіст М. Жученко, троє братів якого перебували в діючій армії, пише додому з-під Берліна, просто і щиро, без епітетів та метафор: «Маю чотири урядові нагороди, весь екіпаж – червонопрапорний. Пройшов 600 км, залишилось – 60. Живий буду – повернусь Героєм Радянського Союзу» [48]. Не судилася бійцю геройська зірка – згорів у танку. Лист воїна представлено в одному із перших залів, де йдеться про мобілізацію в Україні, про долю українських родин, зокрема багатодітних, серед яких була й родина Жученків. Нелегко виявити ті родини, що віддали на олтар Перемоги двох, трьох і більше своїх рідних. У блоці вітрин із пілоток – представників різних родів військ – створено символічний журавлиний клин, що стрімко злітає у височінь. На тлі цього клина експонуються реліквійні матеріали, зокрема й лист М. Жученка.

Так само просто й буденно ставиться до своєї фронтової роботи та, врешті-решт, до своєї долі дев'ятнадцятирічний піхотинець М. Мизенко. Його лист представлено у вітрині поруч з аматорським фото, де біля танка (чи то у великій калюжі, чи то у невеличкій балочці) вмивається напівоголений боєць. Не парадна, неприглядна правда, будні війни. Збігається з тональністю фотодокумента тональність листа Миколи. Хлопець разом із батьком був призваний до лав Червоної армії після вигнання гітлерівців із рідного села на Миколаївщині. Особливо відзначився в боях на території Польщі. Тут Миколу було нагороджено орденом Слави III ступеня, тут було важко поранено його батька. Про ці події пише він у листі до матері [49]. Крізь наївні, нелукаві рядки вимальовується образ простого, щирого селянського хлопця, якого вперше відірвано від великої рідні, який уперше побачив інший світ, інші країни (для нього, уродженця південної України, дивом видаються навіть волинські ліси).

Боєць звик чесно та сумлінно виконувати будь-яку роботу. Без зайвих емоцій він пише: «Наразі, мамаша, я сповіщаю, що ми готуємося до ще більшого прориву. Якщо буду живий, то напишу, а якщо вб'ють, то тобі повідомлять, де я загинув». На щастя, Микола Мизенко не загинув, дійшов до Берліна, був нагороджений орденами Слави II та I ступенів.

За наведеними рукописними писемними джерелами, що відповідним чином акцентовані в експозиції, можна виявити і проблеми внутрішньої мотивації воїна-українця, і різноманітні типи поведінки і ставлення до війни (воїн за обов'язком, воїн за обставинами, воїн за переконаннями тощо), і досить помірковане усвідомлення можливої смерті. Як виконання дорученої роботи сприймають війну багато бійців, адже стали вони солдатами не за бажанням, а за обставинами. Серед них не лише такі малописьменні юнаки, як М. Мизенко, а й добре освічені люди, як, наприклад, капітан М. Дятленко. Його щоденник представлено в розділі, присвяченому Сталінградській битві, та розташовано на тлі фотодокумента «Гітлерівці, полонені під Сталінградом». Фото збільшено майже на всю вітрину. На ньому – довжелезна вервечка німецьких полонених, голодних, змарнілих, одягнених у якесь лахміття. Колону полонених не охопити поглядом, вона зникає десь у далечині. На фоні цього досить емоційно сприймаються записи в щоденнику Дятленка. Парламентер-перекладач, представник штабу Донського фронту, який 8-9 січня доправляв ультиматум про капітуляцію до німецького штабу, а 1 лютого 1943 р. перекладав допит генерал-фельдмаршала Паулюса, 20 січня робить запис у щоденнику: «Моя справа продовжує бути цікавою», а потім дає переклад одного з останніх наказів Паулюса [50].

Виконання обов'язку, сумлінне служіння своїй справі, своїй Вітчизні – це основні фактори мотивації радянських воїнів та основа їхнього героїзму й жертовності. Це також відбилося в писемних рукописних джерелах.

В експозиційному розділі, присвяченому визволенню України, зокрема Харківщини, серед різноманітних експонатів (фото, газети, листівки) , які висвітлюють визвольні боїв на теренах України, представлено комплекс молодшого лейтенанта Г. Петренка.

У комплексі – невеличке портретне фото, очевидно, до документа; залите кров'ю посвідчення та лист до ЦК ЛКСМУ свідків загибелі молодшого офіцера.

У рукописному листі йдеться про те, що Петренко загинув у бою за село Богородичне, відбивши атаку двох рот гітлерівців. Коли надійшла допомога, на тілі воїна виявили 34 кульових поранення [51].

Слід зазначити, що іноді рукописні джерела, зокрема листи, навіть представлені традиційно у вітринах у складі персональних комплексів, завдяки загальному оформленню залу та змісту відіграють неабияку роль у розкритті теми й виступають не лише як історичне джерело, а й як експонат, що передає динаміку та підсилює емоційний вплив експозиції. Так, у залі, присвяченому форсуванню Дніпра й визволенню Києва, представлено чимало листів та щоденникових записів. У поєднанні з численними фото форсування, переправи, запеклих боїв; разом із тогочасними плакатами, що закликають якнайшвидше визволити Київ; документальними

фотозбільшеннями зруйнованого міста вони ніби вибудовують динамічний відеоряд боїв за Дніпро та столицю України. Підсиленням емоційного впливу джерел слугують діорама «Лютізький плацдарм», а також у центрі залу – човни, за допомогою яких радянські бійці переправлялися через Дніпро.

«…Мамо, твій син першим переправився на правий берег Дніпра», – захоплено сповіщає рядовий П. Костров – боєць повітрянодесантного полку, що форсував Дніпро в районі Черкас [52]. А сержанта Г. Рослика, командира відділення розвідки, вразило те, як чекали та зустрічали місцеві жителі своїх визволителів. «…Жителі визволених сіл і міст зустрічали нас так, що навіть бувалі вояки не могли втриматися від сліз…», – пише він у листі до рідних [53]. Ця радість зрозуміла, адже окупанти залишили по собі жахливі сліди. «..Вікна вибиті, замки зірвані, води немає… Усе єврейське населення в Києві знищене фашистами. Вулиці: Хрещатик Інститутська, Кірова, Прорізна, Пушкіна, Миколаївська, бульвар Шевченка, вул. К.Маркса, пл. Спорту (там, де Український театр) та інші – всі будинки спалені або зруйновані», – це рядки з листа до рідних 30 листопада 1943 р. генерал-майора С. Васильєва – заступника командувача 38-ї армії 1-го Українського фронту [54].

Дніпро форсовано, Київ визволено, проте війна продовжується, це відчувається як у художньо-документальному оформленні залу, так і у рядках листів. Офіцер розвідвідділу штабу 1-го Білоруського фронту майор К. Гнідаш у ці дні звертається до партизанського командира Героя Радянського Союзу Юрія Збанацького: «Здорово, Юрко Оліферович! Поздоровляю з блискучою Перемогою – з визволенням нашого рідного Києва... зустрінемося після війни» [55].

Проте зустріч не відбулася. Під час виконання одного з бойових завдань улітку 1944 р. Кузьма Гнідаш з групою розвідників був оточений гітлерівцями. У критичний момент бою, щоб уникнути полону, він підірвав себе гранатою. Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Про запеклі бої сповіщає в одному з останніх листів додому полковник І. Колотушкін – заступник командира 6-го гвардійського танкового корпусу: «Воюємо на правому березі Дніпра, ведемо жорстокі бої… Дуже погана місцевість: гори і пісок перешкоджають нашим діям…» [56].

Полковник Колотушкін загинув 9 листопада 1943 р. під час нальоту ворожої авіації.

Цінними в історичному, джерелознавчому, музейному та навіть у політологічному аспектах є три експонати, розміщені на тлі фото, де зображено декількох бійців, які десантуються з якогось плавзасобу (чи то човна, чи то понтону). Фото зроблено в напівтемряві, бійці перебували в русі, тому постаті нечіткі, лише контури, як тіні, не роздивитися ані облич, ані військових звань. Люди-фантоми, невидимки. Скільки їх загинуло, потонуло, просто зникло… А якщо не всі були зараховані до особового складу, якщо вони були призвані польовими військкоматами…

Ще й досі не лише серед пересічних громадян, а й серед істориків точаться дискусії, а чи були взагалі ці ненавчені, не обмундировані новобранці, яких кидали в бій часто-густо навіть як слід неозброєними. І відповідь на це беззаперечна –

були! У залі представлено документи мешканців сіл Київської області, які ще в 1944-1947 рр. здійснювали пошуки своїх рідних та односельців, призваних польовими військкоматами в 1943 р. Документи різного формату, написані від руки чорнилом, різними почерками (різними людьми), у різний час, проте, уважно вивчивши їх, доходиш висновку, що польові військкомати таки призивали юнаків із визволених територій і, на превеликий жаль, не дуже переймалися їхньою військовою підготовкою.

Мешканець села Будаївка Києво-Святошинського району Київської області І. Святелик розшукував свого чотирнадцятирічного сина Володимира, який восени 1943 р. призваний польовим військкоматом 3-ї гвардійської танкової армії. Лист датовано 1947 р. [47]. Поруч – витяг із протоколу засідання сільської ради села Старо-Петрівці Київської області, що відбулося у 1944 р. Односельчани (підписи подаються) підтверджують факт загибелі 24 листопада 1943 р. А. Журавля, призваного до лав армії 20 жовтня того самого року [58].

І, нарешті, акт, складений у 1946 р., мешканцями села Н. Дубечня Вищедубечанського району Київської області про загибель 4 листопада 1943 р. С. Мусієнка, якого мобілізував польовий військкомат 20 вересня 1943 р. [59].

Як уже зазначалося, у листах завершального періоду війни значною мірою присутнє передчуття Перемоги. Наближення цього дня відчувається також в оформленні залів, у створенні образно-реліквійних композицій, експонуванні музейних предметів у вітринах. Зали – світлі, у них багато червоних прапорів, великих фотозбільшень, радянської техніки, що наступає; гітлерівські прапори, документи, однострої – кинуті на підлогу. Здається, Перемога поруч, але до неї дійдуть не всі.

«У тил не поїду, поки бачать очі, поки є хоч одна крапля крові, буду бити ворога. Мені є за що бити, а чим бити, дастимете ви…», – це рядки з листа полковника О. Головачова до сестри Марії [60]. Полковник воював із перших днів війни, брав участь у її вирішальних битвах, неодноразово мав поранення, двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу, загинув у бою на теренах Польщі в березні 1945 р. Лист, написаний олівцем, на сторінці технічного зошита або відомості, розміщений у вітрині, де поруч – пробиті осколками документи самого полковника Головачова та його брата – водія, який загинув під час Курської битви.

Подібне використання писемного джерела дає змогу підкреслити й жертовність, і героїзм, і внесок у перемогу багатодітних родин.

Нерідко рукописні писемні джерела, використані певним чином, дають змогу розповісти про надії та сподівання, що були або перекреслені війною, або віддалені в часі. Наприклад, у залі, присвяченому оборонним боям у Криму, у вітрині серед документів і матеріалів, що розповідають про трагічний перебіг подій у 1942 р., вміщено лист капітана В. Чернопащенка – заступника командира авіаполку ВПС ЧФ. Не отримуючи звісток про свою вагітну дружину, яка вже мала народити, вважаючи її та дитину загиблими, капітан пише сестрі: «…Де моя Наталка, не знаю, тому поздоровити дружину з поповненням у родині немає можливості. Не судилося мені хорошого родинного життя…» [61].

Військовий льотчик В. Чернопащенко в останньому бою в районі Керчі, прикриваючи танкер «Куйбишев», збив два ворожі літаки, останній тараннім ударом. Орден Вітчизняної війни, яким посмертно був нагороджений герой, вручений через багато років його дорослій доньці, яка передала нагороду до музею.

Поєднання писемного джерела з фалеристичним, підкріплене текстовим супроводженням та розповіддю екскурсовода, справляє незабутнє враження на відвідувачів, підкреслюючи підступний, руйнуючий, антилюдський характер війни.

Засудженню війни як явища, загальноцивілізаційному, соціогуманітарному підходу в сприйнятті рукописних писемних джерел сприяють листи німецьким солдатам та офіцерам від рідних на фронт. Листи розкидані між німецькими речами, рештками зброї, захопленими як трофеї під час боїв за Україну. Листів багато. Майже всі вони – передріздвяні, написані батьками, дружинами, дітьми. Зміст різний, проте у кожному відчувається і страх, і туга, і непевність. У деяких – запитання: «…Коли вже наступить всьому кінець?», «…Коли вже закінчиться ця жахлива війна?», «…Яке в тебе довге відрядження, татку…» [62]. Ці листи, використані у створенні реліквійно-образної композиції «Відвоювалися», підкреслюють агресивну сутність війни та злочинність тих, хто її спровокував, дають зрозуміти, що народ країни-агресора також є жертвою – своїх керманичів, своїх помилок, свого вибору врешті-решт; допомагають перенести ненависть із конкретних країн і народів на війну як явище та на тих, хто це явище провокує.

Рукописні писемні джерела завершального періоду війни дуже різнопланові за змістом – тут і радість від того, що війна закінчується, і передчуття мирного, як здається, безхмарного і безпроблемного життя, і сум за втраченими рідними, друзями, роками кінець кінцем, і розуміння, що до Перемоги судилося дожити не всім, і, нарешті – безмірне щастя, навіть ейфорія від того, що війну закінчено.

Цікавими в цьому плані є листи батьків на фронт. Ось лист, написаний чітким дитячим почерком, очевидно, школярем, тому що автор – батько Героя Радянського Союзу лейтенанта А. Сулими – неписьменний.

«…Мені 75 років, шість років не бачив сина», – розповідає старий із села Чорнолозка на Харківщині однополчанам сина, дізнавшись про поранення й високу нагороду. Він просить відпустити сина на коротеньке побачення, бо боїться не дожити до кінця війни: «…Мені самому хочеться помститися проклятим катам за рану мого сина… Задержувати його не буду, бо треба швидше кінчати те, що почали…» [63]. Цей лист органічно вписується у вітрину з матеріалами, що розповідають про шлях 1-го Українського фронту.

Так само органічно сприймається лист Микити Кожедуба синові – на фронт. Пожовклий аркуш із нерівними рядками, десятками граматичних помилок містить стільки тепла, любові, гордості за сина-героя, що не відчути захоплення неможливо. Лист уміщено в одній вітрині з матеріалами тричі Героя Радянського Союзу І. Кожедуба, двічі Героя Радянського Союзу капітана А. Недбайла та плакатом Л. Голованова «Дійдемо до Берліна!», що визначає тему. Тому і приватний лист батька синові сприймається узагальнено, як данина слави всім переможцям: Привет посылаю, сынок дорогой! /

Когда прилетишь к нам, орел молодой, / Меня гул самолета тревожит порой, / Не мой ли сынок тут летит надо мной? / Героем теперь он уже награжден, / Хотя бы скорее был враг побежден. / Хотелось бы мне сыновей повидать, / Радостно встретить, их руки пожать [64].

Тривалим і важким був шлях воїна до Перемоги, і майже кожен важливий етап цього шляху знайшов відображення в рукописних писемних джерелах, зокрема листах. І в складі реліквійно-образних комплексів, і вміщені окремо, у відповідному експозиційному контексті, вони акцентують тему в цілому та її найважливіші аспекти. Писемні джерела надають експозиції персоніфікованого змісту, поглиблюють сприйняття та підсилюють емоційне забарвлення.

Наприкінці експозиції серед матеріалів, присвячених штурму Берліна, вміщено аркуш із блокнота, списаний простим олівцем. Це лист капітана М. Гречушкіна рідним. «Цього незвичайного листа, – зазначає він, –я пишу з Берліна… в день свята Перемоги. Рейхстаг, де я цієї миті знаходжусь, розбитий… З його даху відкривається краєвид на зруйноване місто, яке палає. На захід від Рейхстагу на площі Гроссер Штерн височить і виблискує на сонці статуя Перемоги, але ця статуя вже не символізує їхню перемогу і велич, а ніби іронізує…» [65].

Рядки цього листа та інші рукописні джерела, представлені в завершальному експозиційному розділі, тематично окреслюють проблему в цілому, узагальнено та водночас показують самовідчуття конкретної людини у певний період, демонструють історико-антропологічний підхід у висвітленні питань Другої світової війни.

Чіткість і продуманість, виваженість і образність, поєднані в методиці експозиційного показу рукописних писемних джерел періоду війни, дають змогу зробити центром уваги Меморіального комплексу саме Людину, незалежно від її статусу; сфокусувати на ній лінії історико-антропологічного аналізу. Нині багато дослідників визнають, що поряд із макроісторичними підходами до вивчення періоду Другої світової війни на належну увагу заслуговує також мікроісторична проблематика. У її розв'язанні писемні рукописні джерела є безцінними. Своєрідність та незаангажованість цих джерел полягає в тому, що події та факти реального життя відображені в них крізь призму особистого сприйняття конкретної людини. Музейне втілення принципів військової антропології забезпечує додаткові напрями осягнення феномену воєнної доби, проте вимагає сучасних музеологічних методик у використанні різного типу джерел загалом та рукописних писемних зокрема. Вони є носіями соціальної ретроспективної інформації, а за чіткого, образного розташування в музейному просторі, яскраво закарбовуються в свідомості відвідувачів. У Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років накопичено саме такий досвід, спробу узагальнити який здійснено у цій статті.

Насамкінець дозволимо собі перефразувати слова Б. Ілізарова стосовно цінності архівного документального писемного джерела (і перенести їх на музеї), що «забезпечують соціальну пам'ять суспільства і ретранслюють ретроспективну інформацію в майбутнє» [5, 110].

Джерела та література:

1. *Бодиско В.Х. Дневники и письма / В.Х. Бодиско // Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура: проблемы источниковедения советской истории. – М.: 1994. – С. 158-197.*
2. *Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология / А.Я. Гуревич // Вопросы философии. – №1. – 1988. – С. 56-57.*
3. *Жучков Б.И. Письма советских людей периода Великой Отечественной войны как исторический источник / Б.И. Жучков, В.А. Кондратьев // История СССР. – №4. – 1961. – С. 103-114.*
4. *Илизаров Б.С. Архивный документ в свете представлений о социальной памяти / Б.С. Илизаров // Археографический ежегодник за 1985 год. – М.: Наука, 1986. – С. 42-51.*
5. *Илизаров Б.С. О понятии ценности документального письменного источника / Б.С. Илизаров // История СССР. – №5. – 1986. – С. 104-111.*
6. *Клейн Н.Л. Письма – ценный источник / Н.Л. Клейн // Советские архивы. – №4. – 1966. – С. 101-102.*
7. *Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К., 1995. – 194 с.*
8. *Кондратьев В.А. О публикации писем советских людей периода Великой Отечественной войны / В.А. Кондратьев // История СССР. – №6. – 1986. – С. 96-105.*
9. *Песков В.М. Война и люди /В.М. Песков. – М.: Мол. гвардия, 1979. – 190 с.*
10. *Пушкарев Л.Н. Словесные источники для изучения ментальности советского народа в годы Великой Отечественной войны / Л.Н. Пушкарев // Вопросы истории. – №4. – 2001. – С. 127-134.*
11. *Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е.С. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.*
12. *Скрипкина Л.И. «За историзм нам еще предстоит побороться…» / Л.И. Скрипкина // Музей. – №10. – 2010. – С. 4-6.*
13. *Фомина В.П. Музейне втілення образу противника в головній експозиції Меморіального комплексу / В.П. Фоміна // Військовий музей / Редкол.: Карпов В.В. та ін. – Вип. 8. – К.: ЦМЗСУ, 2007. – С. 164-175.*
14. *Эренбург И. Душа России / И. Эренбург // Публицистика периода Великой Отечественной войны и первых послевоенных лет / Сост. Ю.Н.Афанасьева. – М.; Сов. Россия, 1985. – С. 229-236.*
15. *Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – Книга надходжень – 19624. – Група зберігання – Документи-1139 (далі: МКНМІВВВ; КН; д, л).*
16. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-206276. – Д-32992.*
17. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-207916. – Д-1230.*
18. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-5649. – Д-1210.*
19. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-11315. – Л-555.*

20. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-181633. – Д-25784.*
21. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-58260. – Д-12411.*
22. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-13173. – Д-9811.*
23. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-71004. – Д-14361.*
24. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-12120. – Д-2291.*
25. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-49502. – Д-10988.*
26. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-212214.*
27. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-140507. – Д-8911.*
28. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-59071. – Д-12555.*
29. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-45920. – Д-10300.*
30. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-62858. – Д-13204.*
31. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-38615-17. – Д-22376-8.*
32. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-216660.*
33. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-58072. – Д-12363.*
34. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-58072. – Архівний фонд І.Ф. Євдокимова.*
35. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-212242-43.*
36. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-226418. – Д-39890.*
37. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-206087. – Д-32394.*
38. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-24406. – РР-398.*
39. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-60537-60539. – Д-12918-12920.*
40. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-50550. – Д-11262.*
41. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-10727. – Д-16471.*
42. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-10727. – Л-546.*
43. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-16931. – Д-1151.*
44. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-47946. – Д-10696.*
45. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-66681. – Д-13831.*
46. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-156827. – Д-22190.*
47. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-59535. – Д-12666.*
48. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-206672. – Д-33107.*
49. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-79805. – Д-15305.*
50. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-237228. – Д-47765.*
51. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-10732. – Д-1805.*
52. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-167787. – Д-23071.*
53. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-79820. – Д-15310.*
54. *Фонди МКНМІВВВ. – ТФ-3848.*
55. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-212105. – Д-34741.*
56. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-58721. – Д-12481.*
57. *Фонди МКНМІВВВ. – ТФ-4347.*
58. *Фонди МКНМІВВВ. – ТФ-4278.*
59. *Фонди МКНМІВВВ. – ТФ-4270.*
60. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-12084. – Л-567.*
61. *Фонди НМіВВв; КВ-93462; д-40151.*

62. *Фонди МКНМІВВВ. – НА-9, 11, 17, 20, 25, 35, 38, 40, 42, 43, 48, 50, 54, 65, 70, 84, 85, 86, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 103, 107, 108, 109, 111, 113.*
63. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-12092. – Л-573.*
64. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-12159. – Л-596.*
65. *Фонди МКНМІВВВ. – КВ-128898. – Д-20733.*

© Вера ФОМИНА

МЕТОДИКА ЭКСПОНИРОВАНИЯ РУКОПИСНЫХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ В МЕМОРИАЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ

В разрезе общих методологических подходов рассматриваются особенности методики экспонирования рукописных письменных источников в главной экспозиции Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов»; анализируются функции рукописной письменной экспонатуры и ее источниковедческий потенциал для воссоздания разнообразных моделей поведения человека в экстремальных условиях войны.

Ключевые слова: *Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», главная экспозиция, методика экспонирования, рукописные письменные источники.*

© Vira FOMINA

METHODS OF EXHIBITING OF HANDWRITTEN SOURCES IN THE MEMORIAL COMPLEX

The features of the methodology of exhibiting of handwritten sources in the main exhibition of the Memorial Complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941-1945» are examined in the context of common methodological approaches, the functions of handwritten museum items and its sources are analyzed to reproduce a variety of models of human behavior in extreme conditions of war.

Keywords: *the Memorial Complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941-1945», the main exposition, methods of exhibiting, handwritten sources.*

УДК 94(477)«1942/1943»

© Володимир СІМПЕРОВИЧ

РЕЦЕПЦІЯ СТАЛІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ У ФОНОДОКУМЕНТАЛІСТИЦІ ЇЇ УЧАСНИКІВ (за матеріалами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»)

У джерелознавчому ракурсі розглядається фонодокументальний масив про учасників Сталінградської битви, акумульований у фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; вивчається його джерельний потенціал для дослідження епопеї під Сталінградом.

Ключові слова: *Велика Вітчизняна війна, Сталінградська битва, фонодокументалістика.*

До літопису Другої світової та Великої Вітчизняної війн великими літерами вкарбовано одну з найкровопролитніших битв – Сталінградську. Сімдесят років тому, восени 1942 – взимку 1943 рр., ця воєнна епопея, своєрідна переломна сторінка радянсько-німецького збройного протистояння, не сходила зі шпальт газет усього світу. Пізніше тема битви під Сталінградом стала однією з провідних у радянському історіографічному просторі. Не залишилася осторонь і пострадянська історіографія. За сім десятиліть, що спливають у лютому 2013 р., історична наука нагромадила велику кількість монографій, наукових і науково-популярних статей, різнопланових матеріалів міжнародних і регіональних конференцій, епістолярних збірників тощо. Зрештою, опубліковано величезний масив мемуарних джерел, офіційного корпусу документів [1; 4; 5; 6].

Серед колосальної низки документальних джерел, у яких відбилися події епопеї під Сталінградом, значний інтерес становлять фоноспогади її учасників та очевидців, своєрідні оцінки та інтерпретації подій тих буремних років. Звичайно, варто зауважити, що джерела «усної історії» позначені певним суб'єктивним сприйняттям навколишніх реалій і не завжди адекватні тому, що відбувалося. Однак вони суттєво доповнюють офіційну документалістику, надзвичайно виразно характеризують окремі події, факти та епізоди воєнного буття. Здавалося б, увесь удокументований аудіонаратив із порушеної проблеми запроваджений у науковий обіг, проте це не так. Величезний пласт подібних джерел ще чекає на дослідників. Не є винятком і фонодокументи учасників Сталінградської битви.

Подальше наукове пізнання подій, що відбувалися під Сталінградом, передбачає залучення широкої репрезентативної джерельної бази, зокрема аудіовізуальних документів, що є важливим і незамінним джерелом просторової, «живої» інформації для історичних досліджень. Значний пласт цього документального масиву акумульований у фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Серед фондових колекцій аудіовізуальних джерел Меморіалу затезавровано 1148 фонозаписів (серед них понад 50 належить учасникам епопеї на Волзі). Серед авторів-оповідачів – Герої Радянського Союзу та повні кавалери орденів Слави, учасники багатьох битв, прості солдати, офіцери, відомі воєначальники. Вагоме місце посідають і фонозаписи учасників Сталінградської битви.

Представлена наукова розвідка має на меті проаналізувати музейну колекцію фонодокументалістики воїнів-сталінградців, що міститься у фондовому зібранні Меморіального комплексу.

В ієрархії документальних пам'яток фонодокументи, що відбивають історичну дійсність у звуковій формі завдяки своїм специфічним способам фіксації та формі передавання інформації, а також організації зберігання її носіїв, посідають окреме місце [2, 201]. Адже, за образним висловом відомого польського архівіста Криштофа Понтика, за допомогою аудіозапису можна легко відправити в непам'ять відомий вислів: «verba volant, sckipta manent» («слова відлітають, написане залишається») [3, 9].

Згідно з усталеною в джерелознавстві та документознавстві класифікаційно-типологічною схемою поділу аудіовізуальних джерел фонодокументалістика учасників Сталінградської битви належить до науково-документальних особистісних звукових джерел.

За хронологією створення наявні фонодокументи, зібрані науковими співробітниками Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років, переважно належать до другої половини 80-х рр. минулого століття. Є низка фонозаписів, що хронологічно стосуються початку XXI століття. Навдивовижу строката географія створення аудіовізуальних документів – терени всього колишнього Радянського Союзу. Найбільше фонозаписів здійснено в Бресті, Волгограді, Києві, Мінську, Саратові та інших містах.

Авторство аудіозаписів також надзвичайно різноманітне. Творцями фоносвідчень були як відомі «легенди» Сталінградської епопеї – Василь Зайцев, Іван Людников, Василь Чуйков, так і «пересічні» її учасники – солдати та офіцери Червоної армії, робітники сталінградських заводів. Звичайно, час і місце звукозапису не збігаються з моментом події, вони віддалені значним часовим проміжком, відбиваються в спогадах. Водночас варто зауважити, що всі затезавровані у фондозбірні Меморіалу фонодокументи учасників Сталінградської битви є першоджерелами (оригіналами).

Ураховуючи хронологічну та подієву строкатість битви за Сталінград, історичну роль її учасників та очевидців, фоноспогади можна умовно класифікувати за кількома основними групами: джерела, що «присвячені» винятково Сталінграду; документи, в яких авторське інтерпретування подій відбувається на фоні загальної розповіді про

Велику Вітчизняну війну; джерела, у яких розповідається про бойовий шлях окремих військових з'єднань і об'єднань Червоної армії, у тому числі й про Сталінградську битву.

До першої групи джерел належать по-справжньому унікальні фонодокументи прославлених героїв битви за Сталінград – Василя Зайцева, Івана Людникова, Василя Чуйкова [7; 25; 26; 27; 35].

Командир взводу снайперів 1047-го стрілецького полку 284-ї стрілецької дивізії 62-ї армії Сталінградського фронту молодший лейтенант Василь Зайцев (всі найвищі ступені відзнак (Герой Радянського Союзу), військові звання та посади авторів фонозаписів подані на час Сталінградської битви. – Авт.) веде розповідь про запеклі бої у Сталінграді за кожний метр землі, мужність і стійкість радянських воїнів; знайдений лист однополчанина капітана Миколи Никифорова своїй доньці; перепоховання солдатів-захисників Сталінграда [25]. Згадує прославлений снайпер і про фронтові дороги, роль колективних дій снайперів, ставлення до військового обов'язку, військову дисципліну: «Час на війні має особливу тривалість. У багатьох випадках, події, котрі відбувалися за лічені хвилини, і навіть секунди, потім згадуються впродовж усього життя. Так, подумки я завжди повертаюся до днів, пережитих у Сталінграді, куди направили нас, моряків-добровольців, у вересні 1942 р. Чи варто згадувати про те, як пишалися ми тим, що йдемо захищати легендарне місто на Волзі. Разом з усіма захисниками безстрашні снайпери-винищувачі живої сили ворога виявили найкращі свої риси: любов до Вітчизни і безкорисну відданість їй, волю до Перемоги, стійкість, небачену мужність… Сміливість, винахідливість, витримку, високу бойову майстерність, солдатську кмітливість і величезну ненависть до ворога виявили наші снайпери. Поранення, загибель та перші невдачі зробили нас обережними, уважними, передбачливими; з кожним днем вироблялася гнучка снайперська тактика … всю країну облетіла в ті жовтневі дні 1942 р. звістка про подвиг снайперів, представників різних національностей, які захищали висоту на Мамаєвому кургані…» [26].

Фоноспогади командувача 62-ї армії Сталінградського фронту генерал-лейтенанта Василя Чуйкова яскраво ілюструють реалії буття радянської спільноти в умовах Сталінградської епопеї: «Разом із військами 62-ї армії своє рідне місто обороняли й робітники Сталінграда. Вони зі зброєю в руках відбивали запеклі атаки гітлерівців, створювали загони протиповітряної оборони, допомагали пораненим, забезпечували переправу через Волгу»; характеризують героїзм радянських воїнів, персоніфікують подвиг 15-річного Івана Федорова в дні героїчної оборони міста; підсумовують результати Сталінградської битви: «Вся Сталінградська операція, коли виявилися контури цієї битви, була проведена як грандіозні Канни, вона і перетворилася на Канни двадцятого століття» [35].

Полковник (пізніше – генерал-майор) Іван Людников – командир 138-ї стрілецької дивізії 62-ї армії Сталінградського фронту детально розповідає про Сталінград у контексті всього фронтового життєпису, з описом інших подій – Курської битви, форсування Дніпра, визволення України, боїв на території Німеччини, радянсько-японського конфлікту [7].

Перша група звукових джерел містить також і частину фонозаписів «рядових» учасників та очевидців Сталінградської епопеї.

Як відомо, величезну роль у боях за Сталінград відіграла артилерія. Артилеристи діяли як у самому місті, так і за Волгою. Про хід оборони Сталінграда, бої за Мамаїв курган, оборону «будинку Павлова», відбиття наступу німецьких військ у районі міста розповідає командир дивізіону 671-го гарматного артилерійського полку РГК 1-ї гвардійської армії Донського фронту капітан П. Каралі [42].

Командир дивізіону 1107-го гарматного артилерійського полку РГК 21-ї армії Донського фронту капітан Микола Посохін згадує про оборонні бої в Сталінграді, нагородження бійців і командирів підрозділу та частини, які особливо відзначилися в Сталінградській битві [33].

Вихованець-повар 117-го гвардійського стрілецького полку 39-ї гвардійської стрілецької дивізії 62-ї армії Сталінградського фронту рядовий Володимир Падалков ділиться спогадами про участь у боях під час Сталінградської битви, надання допомоги снайперу, добування їжі для солдатів [47].

Військовослужбовець 212-го стрілецького полку 49-ї стрілецької дивізії 66-ї армії Донського фронту Іван Суворов розповідає про героїзм і мужність бійців і командирів частини в боях під Сталінградом, подвиг ополченця 212-го стрілецького полку Василя Смирнова – батька Героя Радянського Союзу Юрія Смирнова [58].

Начальник штабу мотострілецького батальйону 61-ї механізованої бригади 13-го танкового корпусу 64-ї армії Сталінградського фронту Костянтин Атрашкевич згадує про мужність, героїзм і відвагу танкістів у боях під Сталінградом, про своє поранення [12].

Військовослужбовець 8-ї батареї 1077-го зенітно-артилерійського полку Сталінградського корпусного району ППО Ганна Яковлєва розповідає про стійкість, відвагу дівчат-зенітниць, які прикривали заводську частину міста, тягар утрат бойових командирів [64].

Славну сторінку в історію Сталінградської епопеї вписали моряки Волзької військової флотилії. Командир мінного катера № 4 Волзької військової флотилії лейтенант Георгій Захаров згадує про участь кораблів у Сталінградській битві, героїзм річників під час виконання різноманітних завдань [37].

Контрнаступ під Сталінградом, особливості артпідготовки та придушення оборони ворога, атаку радянської піхоти та танків характеризує командир батареї 1092-го гарматного артилерійського полку РГУ 7-ї артилерійської дивізії прориву РГК 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту старший лейтенант Віталій Колесов [43].

Про ці самі події, роль артилерії в наступальних діях Червоної армії, свою першу нагороду – медаль «За відвагу» – розмірковує капітан Валентин Разгільдяєв – командир 1-го стрілецького батальйону 343-го стрілецького полку 38-ї стрілецької дивізії 64-ї армії Сталінградського фронту [55].

Лейтенант Никифор Кучеров – командир 1-ї стрілецької роти 2-го мотострілецького батальйону 62-ї механізованої бригади 13-го танкового корпусу Сталінградського

фронту розповідає про героїзм, відвагу та мужність бійців, про втрати в роті, нагородах при розгромі нацистів під Сталінградом [46].

До другої групи джерел належать фонозаписи, що ілюструють Сталінградську битву в контексті загальних розповідей про Велику Вітчизняну війну, Курську битву, участь у визволенні українських теренів, бої на території Європи, радянсько-японський конфлікт, участь у Параді Перемоги в Москві 24 червня 1945 року, життя в повоєнний період [8; 11; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 28; 29; 30; 31; 32; 34; 36; 38; 39; 40; 41; 44; 45; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 56; 57; 59; 60; 61; 62; 63]. Так, командир ланки 69-го винищувального авіаційного полку 268-ї винищувальної авіаційної дивізії 8-ї повітряної армії Сталінградського фронту лейтенант Василь Бондаренко змальовує бойові дії авіаторів у боях за Сталінград, згадує про командира полку – Героя Радянського Союзу майора Лева Шестакова, Лілію Литвяк та інших [21].

У межах другої групи фоноджерел трапляються документи, у яких, незважаючи на намагання розповісти про все, простежується домінування сталінградської теми. Так, командир мінометного взводу окремого навчального стрілецького батальйону 284-ї стрілецької дивізії 62-ї армії Сталінградського фронту молодший лейтенант Григорій Гавриченко конкретизує бої на Мамаєвому кургані, ділиться враженнями про зустріч із командувачем фронту генерал-лейтенантом Василем Чуйковим [18]. Командир відділення розвідувального взводу 6-ї гвардійської механізованої бригади 2-го гвардійського механізованого корпусу 2-ї гвардійської армії Сталінградського фронту старший сержант Олександр Каневський згадує про виконання бойового завдання з захоплення «язика» [29]. Цікавими видаються фономемуари ветерана Великої Вітчизняної війни Бориса Усенка, який розкриває перипетії евакуації в Сталінград, складні умови роботи на сталінградському танковому заводі тощо [60].

До третьої групи аудіоджерел можна зарахувати «колективні» фонозаписи, здійснені під час різноманітних зустрічей ветеранів Великої Вітчизняної війни, де відтворюються й події Сталінградської битви [9; 10 та ін.].

Ще наприкінці п'ятдесятих років минулого століття польська письменниця Софія Налковська акцентувала переваги звукозапису на магнітній стрічці: «Вважаю великою перемогою на шляху боротьби з непам'яттю запис на плівці живого людського голосу, передання його не у символах літер, а у живому звучанні… Можливість почути думки людини, вимовлені її голосом з глибини минулого, стає чимось реальним та здійсненним» [3, 11 – 12]. Загалом наявна фонодокументалістика з проблеми, незважаючи на певні умовності, дає змогу осмислити рівень особистісної інтерпретації фактів, явищ і подій епопеї під Сталінградом. Зафіксована на звуковому носії розповідь передає не лише логіку мислення учасника битви, а й певною мірою акцептує його психологічний стан, емоційні чинники, що надають фоноспогадам неповторних індивідуальних рис.

Загальновідомо, що при вивченні минулого рукописні твори, архівні документи та інші писемні джерела мають неоціненне значення. Проте надзвичайно складно знайти ідентичні спогади учасників події, і в цьому особлива цінність аудіовізуальних матеріалів. Тут ми маємо справу з індивідуальними спогадами, які відображають

мікроісторію Сталінградської епопеї. Спогади звичайних людей – досить вагоме доповнення у висвітленні правдивої та об'єктивної історії битви під Сталінградом. Саме фонозаписи роблять об'ємними події минулого. Історичні факти збагачуються новими фарбами, емоційним сприйманням, ніби переносять нас в ті роки, дають можливість почути живе «відлуння війни», передають суб'єктивний досвід окремої людини.

Особливу роль ці звукові документи відіграють в ансамблево-експозиційних комплексах музеїв, підсилюють асоціативно-образний лад музейної експозиції, слугують «живим» інформативним тлом різноманітних виставкових проектів, тематичних вечорів пам'яті та шкільних «Уроків мужності».

Отже, фонодокументалістика учасників Сталінградської битви є вагомим джерелом для вивчення ментально-психологічних особливостей радянських воїнів в екстремальних умовах війни, відбиває настрої, які панували під час проведення боїв у місті та за його межами, психологічний стан комбатантів, мотиви поведінки конкретних людей. Акумульований у фондозбірні Меморіального комплексу масив аудіоджерел із проблеми, продукуючи особливий віртуально-інформаційний вимір, синтезує звукові сигнали спілкування та створює спеціальні умови для збереження воєнних аспектів буття радянської людини часів епопеї під Сталінградом у різних ракурсах, з різних особистісних підходів.

Джерела та література:

1. *Битва за Сталинград / Ред. В.Е. Зайцев. – Волгоград: Н.- Волж. кн. изд., 1970. – 592 с.*
2. *Ємельянова Т. Документознавство аудіовізуальне / Тетяна Ємельянова, Людмила Маркітан / Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін.; Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 201 – 210.*
3. *Понтек К. Критерії оцінки цінності аудіовізуальних документів / Криштоф Понтек // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 8 / Редкол.: Г.В. Боряк (голова) та ін. – К., 2006. – С. 9 – 16.*
4. *Сталинград: уроки истории. Воспоминания участников битвы / Под общ. ред. В.И. Чуйкова. – М.: Прогресс, 1976. – 496 с.*
5. *Сталинградская битва. Хроника. Факты. Люди: В 2 кн. – Кн. 1 / Авт. кол.: В.А. Жилин (руковод.) и др. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 911 с.*
6. *Сталинградская битва. Хроника. Факты. Люди: В 2 кн. – Кн. 2 / Авт. кол.: В.А. Жилин (руковод.) и др. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 573 с.*
7. *Фонодокумент на магніт. стрічці. «Дорогами війни». Спогади Героя Радянського Союзу Людникова І.І. Оригінал. Рос. мова. 1970 р. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – КН-56324/1-3. – ЗК-3/1-3.*
8. *Фонодокумент на магніт. стрічці. «У небі війни». Спогади Героя Радянського Союзу Красовського С.Я. Оригінал. Рос. мова. 1970 р. // Там само. – КН-56326/1-3. – ЗК-5/1-3.*

9. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Зустріч ветеранів 8-ї повітряної армії. Оригінал. Рос. мова. 1980 р. // Там само. – КН-71114. – ЗК-192.*
10. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Зустріч ветеранів 8-ї повітряної армії. Оригінал. Рос. мова. 29.10.1977 р. // Там само. – КН-71113. – ЗК-191.*
11. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Андрощенка А.І. Оригінал. Рос. мова. 5.06.1990 р.//Там само. – КН-194610. – ЗК-933*
12. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Атрашкевича К.А. Оригінал. Рос. мова. 1989 р. // Там само. – КН-185429. – ЗК-780.*
13. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Ахунджанова С.С. Оригінал. Рос. мова. 24.12.1988 р. // Там само. – КН-164755. – ЗК-615*
14. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Баранова Г.Г. Оригінал. Рос. мова. 06.1989 р. // Там само. – КН-187057. – ЗК-815.*
15. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Бателова М.П. Оригінал. Рос. мова. 5.05.1990 р. // Там само. – КН-197110. – ЗК-986.*
16. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Бичика О.О. Оригінал. Рос. мова. 06.1989 р. // Там само. – КН-183447. – ЗК-725.*
17. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Буянцева А.І. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-187056. – ЗК-814.*
18. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Гавриченка Г.Г. Оригінал. Рос. мова. 30.08.1988 р. // Там само. – КН-156298. – ЗК-572.*
19. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Анісова В.Х. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-192138. – ЗК-906.*
20. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Барабаша П.С. Оригінал. Рос. мова. 14.03.1990 р. // Там само. – КН-190974/1-2. – ЗК-902/1-2.*
21. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Бондаренка В.Я. Оригінал. Рос. мова. 1977 р. // Там само. – КН-71347. – ЗК-232.*
22. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Довлетджанова Б. Оригінал. Рос. мова. 1990 р. // Там само. – КН-190638. – ЗК-872.*
23. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Єремєєва Б.Р. Оригінал. Рос. мова. 1986 р. // Там само. – КН-102431. – ЗК-396.*
24. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Єрещенка М.Є. Оригінал. Рос. мова. 9.05.1990 р. // Там само. – КН-190847. – ЗК-885.*
25. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Зайцева В.Г. Оригінал. Рос. мова. 1977 р. // Там само. – КН-71115. – ЗК-193.*
26. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Зайцева В.Г. Оригінал. Рос. мова. 20.11.1982 р. // Там само. – КН-85598. – ЗК-351.*
27. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Зайцева В.Г. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-111910. – ЗК-434.*
28. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Захарчука М.М. Оригінал. Рос. мова. 4.11.1988 р. // Там само. – КН-157165. – ЗК-578.*
29. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Каневського О.Д. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-193981. – ЗК-926.*

30. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Колосова М.Г. Оригінал. Рос. мова. 5.05.1990 р. // Там само. – КН-192142. – ЗК-910.*
31. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Кулешова А.П. Оригінал. Рос. мова. 1989 р. // Там само. – КН-187269. – ЗК-835.*
32. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Лозаненка К.Ф. Оригінал. Рос. мова. 30.05.1990 р. // Там само. – КН-195327. – ЗК-944.*
33. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Героя Радянського Союзу Посохіна М.Г. Оригінал. Рос. мова. 06.1989 р. // Там само. – КН-183443. – ЗК-721.*
34. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Глухова О.О. Оригінал. Рос. мова. 1984 р. // Там само. – КН-73017. – ЗК-248.*
35. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади двічі Героя Радянського Союзу Чуйкова В.І. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-65855. – ЗК-105.*
36. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Диченка Г.В. Оригінал. Рос. мова. 1988 р. // Там само. – КН-161887. – ЗК-599.*
37. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Захарова Г.І. Оригінал. Рос. мова. 06.1989 р. // Там само. – КН-184766. – ЗК-742.*
38. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Заярного І.В. Оригінал. Рос. мова. 06.1989 р. // Там само. – КН-187054. – ЗК-812.*
39. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Зєнова І.Ф. Оригінал. Рос. мова. 3.10.1989 р. // Там само. – КН-186375. – ЗК-810.*
40. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Ігнатьєвої О.П. Оригінал. Рос. мова. 06.1989 р. // Там само. – КН-187062. – ЗК-820.*
41. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади кавалера ордена Слави трьох ступенів Лебьодкіна А.І. Оригінал. Рос. мова. 06.1989 р. // Там само. – КН-183445. – ЗК-723.*
42. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Каралі П.Д. Оригінал. Рос. мова. 16.09.1988 р. // Там само. – КН-168248. – ЗК-638.*
43. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Колесова В.І. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-71124. – ЗК-202.*
44. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Крайнєва М.М. Оригінал. Рос. мова. 19.06.1989 р. // Там само. – КН-176481. – ЗК-793.*
45. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Кужелєва В.І. Оригінал. Рос. мова. 1987 р. // Там само. – КН-126140. – ЗК-456.*
46. *Фонозапис на магніт. стрічці. Спогади Кучерова Н.Д. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-185433. – ЗК-784.*
47. *Фонозапис на магніт. стрічці. Спогади Падалкова В.Т. Оригінал. Рос. мова. 10.1990 р. // Там само. – КН-199918. – ЗК-1029.*
48. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Мадейкіна І.Я. Оригінал. Рос. мова. 28.05.1990 р. // Там само. – КН-195333. – ЗК-950.*
49. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Майка М.П. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-126142. – ЗК-458.*
50. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Мінченка П.З. Оригінал. Рос. мова. 1987 р. // Там само. – КН-129801. – ЗК-492.*

51. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Молодона М.М. Оригінал. Рос. мова. 21.05.1989 р. // Там само. – КН-182032. – ЗК-702.*
52. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Овчинникова М.М. Оригінал. Рос. мова. 10.06.1989 р. // Там само. – КН-187064. – ЗК-822.*
53. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Орлова М.Г. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-175291. – ЗК-675.*
54. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Плотникова П.П. Оригінал. Рос. мова. 2005 р. // Там само. – КН-229094. – ЗК-1096.*
55. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Разгільдяєва В.І. Оригінал. Рос. мова. 20.11.1982 р. // Там само. – КН-85603. – ЗК-352.*
56. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Сєркіна Ф.М. Оригінал. Рос. мова. 1989 р. // Там само. – КН-183448. – ЗК-726.*
57. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Соловйова П.І. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-184765. – ЗК-741.*
58. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Суворова І.В. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-184764. – ЗК-740.*
59. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Теляшенка О.І. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-185011. – ЗК-771.*
60. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Усенка Б.І. Оригінал. Рос. мова // Там само. – КН-191235. – ЗК-895.*
61. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Чернухи В.П. Оригінал. Рос. мова. 1989 р. // Там само. – КН-184767. – ЗК-743.*
62. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Чумакової О.М. Оригінал. Рос. мова. 06.1989 р. // Там само. – КН-187060. – ЗК-818.*
63. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Шамоді В.Е. Оригінал. Рос. мова. 30.05.1990 р. // Там само. – КН-197019. – ЗК-984.*
64. *Фонодокумент на магніт. стрічці. Спогади Яковлєвої Г.К. Оригінал. Рос. мова. 1989 р. // Там само. – КН-185432. – ЗК-783.*

© Владимир СИМПЕРОВИЧ

РЕЦЕПЦИЯ СТАЛИНГРАДСКОЙ БИТВЫ В ФОНОДОКУМЕНТАЛИСТИКЕ ЕЕ УЧАСТНИКОВ (на материалах Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов»)

В источниковедческом ракурсе рассматривается фонодокументальный массив участников Сталинградской битвы, аккумулированный в фондовом собрании Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов»; изучается его источниковедческий потенциал для изучения эпопеи под Сталинградом.

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, Сталинградская битва, фонодокументалистика.*

© ***Volodymyr SIMPEROVYCH***

PERCEPTION OF THE BATTLE OF STALINGRAD IN PHOTOGRAPH OF ITS PARTICIPANTS (based on the Memorial Complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941-1945»)

The fonodocumentation (speech records) of the participants of the Battle of Stalingrad is studied on the base of the fund collection of the Memorial Complex «National museum of History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945»; its documentary collection of Stalingrad's epopee is explored for the research.

Keywords: *the Great Patriotic War, the Battle of Stalingrad, fonodocumentation.*

УДК 051:930.2

© Віталій ГЕДЗ

ГАЗЕТИ «УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» ТА «НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО»: ДО ПИТАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Розглядається джерельна база, необхідна для аналізу газет «Українське Слово» та «Нове Українське Слово». Встановлено ступінь збереженості зазначених газет в архівних (бібліотечних, музейних) установах України. Виокремлено три види джерел за функціональним призначенням та формою зберігання.

Ключові слова: *ЦДАВО України, ЦДАГО України, ДАКО, Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», «Українське Слово», «Нове Українське Слово».*

Джерельну базу для аналізу газет «Українське Слово» (далі – «УС») та «Нове Українське Слово» (далі – «НУС») становлять різноманітні за характером і походженням матеріали. Серед них пріоритетне місце належить газетам «УС» та «НУС», що виходили в Києві в 1941 – 1943 рр. Примірники цих періодичних видань були виявлені в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). У фондах Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» зберігається 17 примірників газет «Українське Слово» та «Нове Українське Слово», усі – у задовільному стані. У ЦДАГО України було виявлено три примірники газети «НУС». Найповніший комплект періодичних видань зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Однак усі номери газет «УС» та «НУС» у Києві не збереглися. Переважно в архівах та спеціальних відділах бібліотек газети виділено в окремий фонд чи справу; в ЦДАГО України вони зберігаються в підшивках разом з іншою окупаційною пресою.

Загальна кількість номерів газет, виявлених та використаних нами, становить 602 числа (Див. Додаток А).

Важливе значення в процесі розгляду преси має неопублікована актова та діловодна документація, зосереджена в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державному архіві Київської області (ДАКО). Певна її частина міститься в опублікованому вигляді в низці археографічних збірників [1; 10; 20].

Серед використаних документів значний інтерес становить неопублікована актова та діловодна документація, зосереджена у фонді «Трофейні документи про співробітництво з окупантами», де наявні численні накази та розпорядження німецьких окупаційних властей [24].

Докладну характеристику процесу поновлення та розвитку періодики на окупованій території подано в аналітичному звіті «Два роки облаштування та розвитку видавничої справи в райхскомісаріаті «Україна». 1941–1943» за підписом керівника видавничої справи Ганса Горнауера [25].

Іншу групу джерел становлять опубліковані матеріали. У 60-ті рр. XX ст. в усіх областях УРСР було підготовлено збірники документів з історії Великої Вітчизняної війни. Певною мірою саме вони заклали підґрунтя для подальших досліджень джерел з історії Другої світової війни [16].

Варто зазначити, що низку публікацій преси окупаційного періоду вміщено в збірниках документів «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.», «Історія застерігає» [7; 21]. Матеріали видань окупаційного періоду переважно репрезентовані офіційною інформацією – оголошеннями, відозвами, наказами, що відбивали каральні заходи окупантів стосовно місцевого населення, ступінь його економічного визиску тощо.

Особливий інтерес викликають збірники документів «Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб», «Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів», «Історія Києва: від княжих часів до сучасності» [4; 8; 9]. Характерною їхньою рисою є те, що вони подають як офіційну інформацію, вміщену на шпальтах часопису, так і газетну публіцистику. Матеріали газети дають можливість не тільки визначити ступінь відповідальності населення за порушення приписів німецької військової адміністрації, а й охарактеризувати соціально-економічне та культурне становище населення міста. Це дає змогу констатувати адекватність віддзеркалення подій із соціально-економічного життя у пресі, значний рівень довіри до цих матеріалів укладачів збірника.

Складність структури вміщеної у пресі інформації пояснюється тим, що, з одного боку, частину її становить опублікований матеріал (переважно офіційного походження), а з другого, – частину створює сама періодика у властивих для неї формах – публіцистичних жанрах. Варто зазначити, що найбільший інтерес викликає фактографічна інформація, яка відбиває події місцевого життя. Незважаючи на те, що пресі, тим більше окупаційній, притаманна значна суб'єктивність, матеріали з місцевої проблематики можуть використовуватися як історичне джерело.

Це пояснюється тим, що газети видавалися від імені місцевих владних органів, господарчих установ, готувалися місцевими журналістами та дописувачами. Можливості читачів зіставляти інформацію видань місцевої тематики з реальним перебігом подій спонукали видавців, принаймні при висвітленні життя регіону, піклуватися про певну об'єктивність інформації газет і уникати відвертої фальсифікації.

Серед опублікованого на шпальтах видань матеріалу значний інтерес викликає офіційна інформація: накази, розпорядження, постанови окупаційної влади, органів

місцевого самоврядування. Їхнє використання має велике значення при визначенні динаміки, термінів депортації на роботу до Німеччини місцевих мешканців, з'ясуванні розмірів оподаткування населення, характеристиці забезпечення населення продовольством, розгляді каральних заходів окупантів за прояви підпільно-партизанської діяльності та інших питань. Певне значення також мають оголошення, що відображають діяльність промислових підприємств, культурно-освітніх закладів на теренах регіону.

Передові статті, наявні в більшості з номерів аналізованих видань, вирізняються актуальністю тематики, узагальненням фактів і подій. Саме вони відображали політичну спрямованість газет, формулювали суспільну думку з найважливіших питань поточного моменту. Використання передовиць газет можливе у процесі вивчення проблематики соціально-економічного, політичного, культурного стану регіону, а також для розкриття політичної сутності завдань, що висувалися перед читачами, визначенні ступеня актуальності тих, чи інших проблем загальноукраїнського, міжнародного життя.

Значним рівнем достовірності характеризуються репортажі, що, зокрема, відбивали заходи з реалізації в сільських громадських господарствах регіону положень аграрного законодавства Розенберга, факти виступів на підприємствах та в організаціях осіб, які побували на екскурсії чи на роботі в Німеччині. Це пояснюється тим, що події, які було покладено в основу публікацій цього жанру, мали конкретну адресу, часто відбувалися на очах значної кількості очевидців, отже, існували реальні можливості для перевірки їхньої достовірності.

Розглядаючи через публікації в пресі діяльність закладів культури, театрів та кінотеатрів, перевагу слід надавати таким жанрам, як звіт і рецензія. Саме вони дають змогу визначити репертуар культурно-мистецьких закладів, дні вистав чи демонстрації кінофільмів, творчий склад акторів, задіяних у них, рівень їхньої професійної майстерності.

Весною 2009 р. Національною бібліотекою України ім. В.І. Вернадського спільно з Національною академією наук України був підготовлений каталог «Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» [2]. У додатку 1 цього каталогу вміщено алфавітний покажчик газет, що виходили та території України в період окупації (1941–1944 рр.). У ньому подано дані про газети «УС» та «НУС». У цьому каталозі останнім номером газети «Нове Українське Слово» називається випуск від 14 жовтня 1943 р. [2, 325], проте нами він так і не був виявлений.

Необхідно зазначити, що інформація періодичних видань потребує (за можливості) уточнення й перевірки. Це потребує як логічного, так і фактичного аналізу шляхом зіставлення окремих публікацій з іншими доступними наявними джерелами.

Статистичні джерела, використані в роботі, було репрезентовано статтею Л. Малюженка, працею колективу під керівництвом Г. Кривошеєва та збірником «Освобождение городов» [15, 151 – 183; 17; 19]. Матеріали статті Л. Малюженка мали непересічне значення при характеристиці стану соціально-економічної та культурної сфери Києва в 1942 р. Роботи Г. Кривошеєва використовувалися для порівняння втрат

воюючих сторін на полях Другої світової війни, які подавалися на шпальтах газет «УС» та «НУС». Для перевірки дат захоплення і визволення міст на території України та Росії з повідомлень досліджуваних газет були використані дані зі збірника «Освобождения городов».

До опублікованих джерел, які були використані нами, слід зарахувати мемуарну літературу, репрезентовану спогадами безпосередніх учасників подій. Цінність споминів пояснюється тим, що вони можуть бути залучені для перевірки достовірності інформації преси, а також деталізації реконструйованих подій. Також у мемуаристиці містяться відомості, які характеризують умови функціонування преси регіону окупаційного періоду.

Перші спогади про Київ періоду окупації з'явилися по закінченні Великої Вітчизняної війни. Серед перших, хто написав про окуповане місто, був К. Дубина [5; 6]. У часи Радянського Союзу всі спогади про окупацію видавалися задля того, аби показати жорстокість гітлерівців, а тому й матеріали «УС» та «НУС» використовувалися лише з цією метою.

Спогади жителів міста – бібліотечного працівника І. Хорошунової, викладача інституту підвищення кваліфікації інженерів Ф. Пігідо-Правобережного, зокрема й дітей війни – Я. Голуб, доньки українського письменника Б.Д. Антоненка-Давидовича, І. Мірчевської, члена Київського відділення Української спілки в'язнів – жертв нацизму [3; 18; 23].

Особливий інтерес для нашої роботи становлять спогади Д. Малакова – наукового співробітника Музею історії міста Києва, що проливають світло на деякі моменти в історії преси окупаційного періоду, та А. Кузнецова, який після війни став журналістом [11; 12; 13; 14]. При написанні своїх спогадів автори використовували матеріали газет «УС» та «НУС». Під час детального вивчення цих праць ми помітили невідповідність у датуванні оголошень з тими, які містили досліджувані газети. А. Кузнецов зазначає, що оголошення про комендантську годину з 18.00 до 5.00 з'явилося 29 вересня, а Д. Малаков стверджує, що 16 жовтня [11, 112; 14, 76]. Вивчаючи матеріали «УС», оголошення про комендантську годину ми виявили в номері від 16 жовтня [22, 4].

Отже, для аналізу газет «УС» та «НУС» за функціональним призначенням та формою зберігання можна використовувати такі види джерел: комплекси газет «УС» та «НУС», архівні документи, що віддзеркалюють інформацію, подану в газетах, та опубліковані джерела, серед яких слід виокремити статистичні матеріали та мемуарну літературу. Залучення всіх цих джерел у комплексі дає можливість взаємоперевірки інформації і встановлення її достовірності.

Проведений автором аналіз джерел із проблеми свідчить, що є достатня джерельна база для проведення ґрунтовного дослідження з метою визначення інформативності й цінності матеріалів «УС» та «НУС» та їх подальшим використанням в історичних дослідженнях.

Додаток А

Ступінь збереженості газет «УС» та «НУС» в архівних (бібліотечних, музейних) установах України

Рік	**Назва газети**	**ІР НБУВ**	
		наявні	**немає**
1941	«УС»	№ 16, 18, 24-81	№ 1-15, 17, 19-23
	«НУС»	№ 1-15	-
1942	«НУС»	№ 1-192, 194-303	№ 193
1943	«НУС»	№ 1-223, 225	№ 224, 226-229

Рік	**Назва газети**	**НМІВВВ**	
		наявні	**немає**
1941	«УС»	№ 48, 58, 75, 79	№ 1-47, 49-57, 59-74, 76-78, 80-81
	«НУС»	-	№ 1-15
1942	«НУС»	№ 12, 14, 35, 42, 237	№ 1-11, 13, 15-34, 36-41, 43-236, 238-303
1943	«НУС»	№ 34, 42, 184, 197, 206, 213, 216, 217	№ 1-33, 35-41, 43-183, 185-196, 198-205, 207-212, 214, 215, 218-229

Рік	**Назва газети**	**ЦДАГО**	
		наявні	**немає**
1941	«УС»	-	№ 1-81
	«НУС»	-	№ 1-15
1942	«НУС»	№ 163	№ 1-162, 164-303
1943	«НУС»	№ 229	№ 1-228

Джерело: підрахунки автора.

Джерела та література:

1. *Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. – Кн.2 / І.Г. Білас. – К.: Либідь, 1994. – 428 с.*
2. *Газети України 1941-1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: каталог / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського / О.С. Онищенко (голова ред. кол.), Н.Ф. Самохіна (авт.-уклад.). – К., 2009. – 504 с.*
3. *Голуб Я.Б. Мій батько – Борис Антоненко-Давидович. Спогади / Я.Б. Голуб. – Полтава: Криниця, 1995. – 294 с.*
4. *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Організація Українських Націоналістів; Архів Організації Українських Націоналістів; Фундація ім. О. Ольжича; Бібліотека ім. О. Ольжича / В. Верига (редкол.), О. Кучерук (упоряд.). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. – Т. 10., Ч. 2: Газета «Українське слово» 1941 року. – 2004 – 304 с.*
5. *Дубина К. 778 трагічних днів Києва / К. Дубина. – К.: Радянська Україна, 1945. – 95 с.*
6. *Дубина К. Злодеяния немцев в Киеве / К. Дубина. – М.: ОГИЗ, 1945. – 48 с.*
7. *Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / [упоряд. В.М. Нем'ятий]. – К., 1986. – 265 с.*
8. *Історія Києва: від княжої доби до сучасності: Зб. док. і матеріалів: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Історичний факультет / В.Ф. Колесник (заг. ред.), В.І. Червінський (упоряд.). – К.: Книги-XXI, 2005. – 772 с.*
9. *Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / НАН України; Ін-т історії України; Київська міська держ. адміністрація; Державний архів Служби безпеки України / О.Є. Лисенко (відп. ред.), Т.В. Вронська (упоряд.). – К.; Л., 2003. – 528 с.*
10. *Косик В.М. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів: у 4 т. / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка; НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського / В.М. Косик (зібрав і впорядкував). – Л., 1997. – Т. 2: 1942. – 1998. – 383 с.*
11. *Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ / А. Кузнецов. – К.: Саммит-Книга, 2008. – 368 с.*
12. *Малаков Д.В. Ті два роки... У Києві при німцях / Д.В. Малаков. – К.: Амадей, 2002. – 317 с.*
13. *Малаков Д.В. Київ. 1941–1943. Фотоальбом / Д.В. Малаков. – К.: Кий, 2003. – 464 с.*
14. *Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці / Д.В. Малаков. – К.: Амадей, 2008. – 364 с.*
15. *Малюженко Л. Київ за 1942 р. / Л. Малюженко // Наше минуле. – Ч. 1. – 1993. – С. 151-183.*

16. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упор. А.А. Батюк, І.Л. Бутич, П.М. Кострита та ін. – К.: Держполітвидав, 1963. – 488 с.*
17. *Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945» / [М.Л.Дударенко, Ю.Г.Перечнев, В.Т.Елисеев и др.]. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с.*
18. *Пігідо-Правобережний Ф.П. Велика Вітчизняна війна. / Ф.П. Пігідо-Правобережний. – К.: Смолоскип, 2002. – 208 с.*
19. *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование / Под общей ред. Г.Ф. Кривошеева. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.*
20. *Сергійчук В.І. ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали / В.І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 494 с.*
21. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы: в 3 т. / Ин-т истории партии при ЦК Компартии Украины – Филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Ин-т истории АН УССР / В.И. Юрчук (ред. кол.), Д.Ф. Григорович (сост.) – 2-е изд., доп. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – 1985 – 519 с.*
22. *Українське Слово. – 1941. – 16 жовтня. – № 32.*
23. *Хорошунова И.А. Киевские записки / И.А. Хорошунова // Егупец. – 2002. – №№ 9–10.*
24. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Фонд 4628 – Опис 1. – Справа 1.*
25. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 166. – Опис 3. – Справа 146.*

© Виталий ГЕДЗ

АНАЛИЗ ГАЗЕТ «УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» И «НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО»: К ВОПРОСУ ИСТОЧНИКОВОЙ БАЗЫ

В статье анализируется источниковая база, которая необходима для анализа газет «Українське Слово» и «Нове Українське Слово». Установлена степень сохранности названных газет в архивных (библиотечных, музейных) учреждениях Украины. Выделены три вида источников по функциональному назначению и форме хранения.

Ключевые слова: *ЦДАВО Украины, ЦДАГО Украины, ГАКО, Институт рукописи НБУ им. В.И. Вернадского, Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941-1945 годов», «Українське Слово», «Нове Українське Слово».*

© ***Vitalij GEDZ***

ANALYSIS NEWSPAPER «THE UKRAINIAN WORD» AND «THE NEW UKRAINIAN WORD»: TO QUESTION THE SOURCE BASE

The article analyzes the source base, which is necessary for the analysis of the newspaper «The Ukrainian Word» and «The New Ukrainian Word». The degree of preservation of the newspaper «The Ukrainian Word» and «The New Ukrainian Word» in archives (libraries, museums) institutions of Ukraine. Three types of sources for functionality and form of storage.

Keywords: *TSDAVO Ukraine, TSDAHO Ukraine, DAKO, Institute of Manuscripts NBU named V. Vernadsky, Memorial complex «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941-1945», «The Ukrainian Word», «The New Ukrainian Word».*

УДК 930.253(477) "1941/1942":327,3+355,1-058.65

© Валентина СМІРНОВА

АРХІВ В.В. ЛИТВИНОВА: ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ ІСТОРИКО-АРХЕОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Розглянуто основні віхи подвижницької справи В.В. Литвинова – журналіста, колишнього почесного голови Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму. Дано загальну характеристику колекцій його архіву 1941-2008 рр., яка є цінним джерелом для дослідження історії організації та становлення руху малолітніх в'язнів, вивчення драматичних доль колишніх жертв нацистських переслідувань.

Ключові слова: жертви нацистських переслідувань, Міжнародна спілка колишніх малолітніх жертв фашизму, Міжнародний рух колишніх малолітніх в'язнів фашизму.

У грудні 2012 р. до Меморіального комплексу з ініціативи родичів В.В.Литвинова, колишнього почесного голови Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму, передано його особистий архів. Десятки течок із листуванням, газетними вирізками, робочі блокноти й зошити, рукописи, книги, газети, журнали, а також безліч саморобних каталожних карток у довжелезному ящику – наочні свідчення багаторічної самовідданої праці заслуженого журналіста України, літератора, громадського діяча задля повернення вищої справедливості і шани тим, чиє дитинство, підліткові роки випали на війну, окупацію, перебування в нацистських таборах.

Володимир Васильович Литвинов народився 12 січня 1934 р. у Харкові. У школу пішов уже в евакуації. Батько – офіцер загинув на фронті. У 1945 р. додому повернувся лише старший брат Валентин, пройшовши страхіття нацистських концтаборів для радянських військовополонених у Гросс-Розені й Флоссенбурзі на території Німеччини.

Закінчивши в 1956 р. факультет журналістики Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, В.В. Литвинов працював у редакції одного з комсомольських видань, із січня 1957 р. – у «Рабочей газете» (орган ЦК КПУ) літспівробітником, завідувачем відділу, відповідальним секретарем. У 1970-1990-х рр. – заступник начальника Державного агентства з авторських і суміжних прав при Кабінеті Міністрів України. У 1988 р. обраний секретарем Спілки колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів (з 1992 р. – Міжнародної спілки колишніх малолітніх в'язнів фашизму); з 1994 р. – почесний голова Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму (пожиттєво).

Володимира Васильовича досить часто запитували, чому він, не в'язень, опікується справами малолітніх. Відповідь, як правило, була досить лаконічною: «Спонукав вдалий (завдячуючи випадку) збіг життєвих, громадянських, творчих інтересів, що не могло відбитися на тому, як склалася моя доля. І що не могло не принести глибокого внутрішнього задоволення» [23].

Варто зазначити, що коли В.В. Литвинов розпочав працювати журналістом, у країні набирав сили масовий рух із пошуку невідомих героїв Великої Вітчизняної війни й популяризації подвигу тих, кого раніше в радянському суспільстві зараховували до категорії «заплямованих» перебуванням на окупованій гітлерівцями території або за ґратами нацистських концтаборів. Недарма Володимир Васильович вважав себе учнем С.С. Смирнова, письменника-дослідника, телерадіопубліциста, власне, з ініціативи якого й розпочався у країні той масовий суспільний рух повернення десяткам і десяткам тисяч радянських громадян, колишніх жертв війни, віри у вищу справедливість.

А що стосується щасливого випадку, то все почалося навесні 1962 р., коли до редакції «Рабочей газеты» звернувся А.І. Панчук, машиніст навантажувальних механізмів Першотравневого рудоуправління м. Кривий Ріг Дніпропетровської області. Він виховувався в дитячому будинку, а коли почалася війна, загубився під час евакуації. Опинившись у дитячому притулку м. Дніпропетровська, втік. Був безпритульним. У визволеному місті сирітською долею Анатолія деякий час опікувався персонал евакогоспіталю, а з осені 1944 р. він став вихованцем Старобельського дитячого будинку Ворошиловградської області.

Анатолій Іванович Панчук звертався до редакції «Рабочей газеты» з проханням допомогти йому розшукати когось із своїх товаришів по дніпропетровському притулку, а також, по можливості, і близьких родичів, бо не мав жодних відомостей про своїх батьків.

Упродовж чотирьох років тривали наполегливі пошуки, під час яких В.В. Литвинову багато допомогли працівники паспортного відділу міліції м. Терни Дніпропетровської області (у цьому місті мешкав А.І. Панчук). Вони розіслали сотні листів із запитами не лише по території України, а й за її межами. З'явилося багато добровільних помічників і серед учителів, школярів, представників масових засобів інформації. Працював Володимир Васильович і в архівосховищах, зокрема в Дніпропетровському обласному партійному архіві (нині – Державний архів Дніпропетровської області). Досить важливим і дивним є те, що газетяру й пошуковцю-досліднику вдалося не лише розшукати знайомих і родичів А.І. Панчука, а й вийти на розв'язання іншого кола складних і важливих питань з історії нацистської окупації Дніпропетровська (недарма кажуть: якщо робиш щось справжнє – прийде несподівана допомога і відкриття).

Сталося те, що В.В. Литвинов установив факти вивезення дітей молодшого шкільного віку з Дніпропетровська до нацистського табору Аушвіц-Біркенау (Польща). І саме тоді в центральній радянській пресі з'явилися повідомлення про передачу польською владою радянській стороні віднайдених списків колишніх малолітніх в'язнів, що були вивезені з Радянського Союзу, серед яких були і дніпропетровці.

«А якщо відшукати цих колишніх малолітніх страждальців? Яким чином склалися їхні повоєнні долі? Чи можливо зустрітися з ними?» – ці питання бентежили Володимира Васильовича.

Це був новий, корінний поворот у пошуках В.В. Литвинова, і він, як виявилося, став доленосним.

На запитання редактора газети «Судьба» – «Чи усвідомлювали Ви тоді міру складності та відповідальності роботи, за яку взялися?» – В.В. Литвинов відповів: «звичайно, я не міг тоді уявити собі, що досягнення цієї мети займе четвертину сторіччя, що потрібно буде здійснити десятки поїздок країною, зустрітися із сотнями людей – свідками та учасниками подій, відправити в різні куточки Радянського Союзу тисячі листів, запитів, клопотань…» [1].

Отже, спочатку треба було розшукати колишніх малолітніх в'язнів, а потім їх об'єднати. Перший «малий зліт» відбувся навесні 1966 р. у Ленінграді, а далі: Мінськ (1966 р.), Орел (1968 р.), Могильов (1970 р.), Кривий Ріг (1973 р.), Дніпропетровськ (1976 р.), Київ (1979 р.), с. Орєхово Вітебської області (1980 р.), Вітебськ (1985 р.), Київ (1985 р.), Москва (1986 р., 1987 р.). За чверть століття було розшукано майже 800 колишніх малолітніх в'язнів, уродженців Вітебської, Гомельської, Мінської областей Білорусії, Смоленської, Псковської областей Російської Федерації, Дніпропетровської, Харківської та інших областей України.

Було встановлено: перший потяг із 500 колишніми малолітніми в'язнями прибув до Києва в березні 1945 р., де їх розмістили в кількох спеціальних дитячих будинках, а інша черга – понад 700 дітей – прибула до Москви у травні 1945 р. і далі вони виховувалися в дитячих будинках Підмосков'я, Курської, Новгородської, Рязанської, Саратовської областей Російської Федерації.

На зльоті, що відбувся в Москві 7-11 жовтня 1987 р., з ініціативи В.В. Литвинова на обговорення було винесено одне головне питання: до якої суспільної організації, найближчої за інтересами до наявної проблеми, треба звернутися за підтримкою і сприянням у проведенні Всесоюзного зльоту для заснування Спілки колишніх малолітніх в'язнів. Кандидатів було три: Радянський комітет захисту миру, Виконком Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця, Радянський дитячий фонд імені В.І. Леніна. Вибір зупинився на останньому.

І ось 22 червня 1988 р. розпочався Великий всесоюзний зліт у Києві, в якому взяли участь 800 осіб, а також були запрошені й відомі публіцисти, кінематографісти, представники засобів масової інформації. Всі учасники зустрічі одностайно проголосували за створення Спілки колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів (СКМВФ). В.В. Литвинов став її секретарем.

Зі спогадів В.В. Литвинова: «Коло обов'язків, особливо на перших порах, визначався переважно невідкладними завданнями «поточного моменту». А це – встановлення надійного зв'язку з членами Ради…, налагодження в центрі і на місцях щоденних контактів з посадовими особами… Заяви, звернення, скарги у вигляді листів, телеграм, телефонних дзвінків…, дякували за викликаний зусиллями ентузіастів суспільний інтерес до жертв нацистських переслідувань… З нами

консультувалися, радилися, нам сповідалися… Клопотали про житло, лікування, пенсії, групи інвалідності…» [19].

Від кінця 80-х – початку 90-х рр. В.В. Литвинов разом з однодумцями багато опікувався створенням національних Спілок – Української, Російської, Литовської (згодом подібні Спілки запрацювали в багатьох республіках колишнього Радянського Союзу). Він брав активну участь і в роботі міжвідомчих державних комісій з вирішення багатьох складних питань щодо фінансової компенсації колишнім радянським малолітнім в'язням з боку уряду ФРН. У 1992 р. був обраний членом Центральної ради Міжнародної спілки колишніх малолітніх в'язнів фашизму (МСКМВ), входив до керівного складу Української спілки.

В.В. Литвинов користувався авторитетом десятків і десятків тисяч колишніх в'язнів у всьому колишньому Радянському Союзі, але у нього з роками все більше зростали побоювання і тривоги…

Улітку 2004 р. у газеті «Судьба» В.В. Литвинов висловив декілька серйозних зауважень щодо майбутнього Спілки і Руху: «…І тут, і там, вміло граючи на наших недоліках у роботі, спекулюючи на життєвих труднощах … до складу Рад регіональних відділень прориваються особистості аморальні, негідні… Коли мене запитують, що потрібно робити, які вживати заходи, щоб вилікуватися, видужати, я відповідаю коротко: працювати… Давайте пам'ятати про те, що ми маємо не тільки отримувати, але й віддавати…» [16].

У вересні 2006 р. В.В. Литвинов вийшов зі складу керівних органів МСКМВ, оскільки йому дали чітко зрозуміти: жодних змін у роботі керівних органів не відбудеться. Тоді йому навіть закидали, що він не має права звинувачувати деяких провідних активістів Руху у споживацьких інтересах, адже сам має дуже великі привілеї. Між тим, В.В. Литвинов на той час був пенсіонером, мав інвалідність 1-ї групи, працював у МСКМВ на громадських засадах.

16 травня 2010 р. В.В. Литвинов пішов із життя, залишив по собі добру, вдячну пам'ять сотень тисяч наших співвітчизників. Володимир Васильович завжди намагався свою наполегливу пошуково-дослідницьку, громадську діяльність поєднувати з конкретними справами, практичною допомогою тим, хто мав у цьому гостру потребу. І це, напевно, – найголовніше у сприйнятті його як справжньої Людини й Особистості. В.В. Литвинов нагороджений орденами «За заслуги» ІІІ ст. (Україна), Дружби (Російська Федерація), медаллю Сергія Радонезького (Російська православна церква).

За тематичною ознакою, видовою належністю, характером колекції архіву, її на наш погляд, можна розподілити на п'ять основних груп.

Перша група – матеріали загального характеру, які найбільш яскраво характеризують різноманітну діяльність В.В. Литвинова (70 одиниць).

Епістолярій: - листування з метою з'ясування фактів довоєнної і воєнної біографії А.І. Панчука (листи-запити до відомчих організацій, архівних установ, редакцій газет, свідків та учасників подій і відповіді на них – 1962-1966 рр.); - щодо уточнення місць ув'язнення радянських малолітніх громадян на території окупованої нацистами Польщі (листи-запити до Головної комісії з розслідування воєнних злочинів гітлерівців

у Польщі, Генеральному консульстві ПНР у м. Києві, Товаристві польсько-радянської дружби в м. Варшаві (Польща), редакції щотижневика «Приязнь» (м. Варшава, Польща) – 1970 р., 1982-1983 рр.); - стосовно виявлення прізвищ колишніх малолітніх в'язів гітлерівських концтаборів, вихованців спеціальних дитячих будинків, у т.ч. №13 м. Києва (запити й відповіді на них – до Міністерства освіти СРСР, Виконавчого комітету Союзу товариств Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця, 1980-1984 рр.).

Робочі записи: під час відряджень до Дніпропетровська у зв'язку з дослідженням історії функціонування дитячих дошкільних і шкільних закладів у 1941-1943 рр. (1964-1966 рр.); зустрічей колишніх в'язнів у Вітебську (1985 р.), Вільнюсі (1991 р.); у ході підготовки до зустрічі з Генеральним консулом ПНР у Києві (1984 р.); до зустрічі колишніх вихованців спеціального дитбудинку №13 м. Києва (1985 р.); по слідах відрядження до Харкова й зустрічей із колишніми вихованцями дитячого будинку в Сокольниках, що діяв у часи нацистської окупації (2000 р.); за результатами службового відрядження до Могилева-Подільського Вінницької області (2001 р.).

Друга група – матеріали джерелознавчого характеру, що дають можливість з'ясувати деякі важливі аспекти історії нацистського окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр., у т.ч. щодо перебування радянських дітей і підлітків за ґратами гітлерівських місць ув'язнення (216 одиниць). Окремі групи джерел охоплюють: - оригінальні документальні матеріали з документації відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської управи стосовно функціонування дитячих притулків, садків, шкільних навчальних закладів (1942 р.); - перезапис В.В. Литвиновим документальних матеріалів із фонду 2 280 (Відділ соціального забезпечення Дніпропетровської «міської управи») Державного архіву Дніпропетровської області (1960-ті рр.); перезапис матеріалів із газет «Українське слово», «Нове Українське слово» (органи Київської міської управи) 1941-1943 рр. (1960-ті рр.); перезапис матеріалів із «Дніпропетровської газети» (офіційний орган міста Дніпропетровська) 1941-1943 рр. (1960-ті рр.); - списки на 577 колишніх малолітніх в'язнів нацистських таборів, які були врятовані радянськими військами на території Польщі і вивезені до спеціальних дитячих будинків у Радянському Союзі – отримані за результатами листування із Виконавчим комітетом Спілки товариств Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця (1983-1984 рр.); - копії матеріалів із ФР-298 (Редакція газети «Харків'янин») Державного архіву Харківської області щодо історії створення та функціонування дитячого будинку №1 у Сокольниках на околиці Харкова (1942 р.); - спогади 17 колишніх вихованців дитячого будинку в Сокольниках (2000 р.); - копії матеріалів із ФР-151 (Кримський штаб партизанського руху) Державного архіву в Автономній Республіці Крим (перезапис Н.І. Ковбаси, пошуковця-дослідника, члена кримського відділення МСКМВ, 2005-2006 рр.); - спогади 15 колишніх малолітніх в'язнів нацистських таборів Іслам-Терек, с. Сім Колодязів Ленінського району, тюрми м. Сімферополь (Крим), а також таборів на території Німеччини, покараних як членів родин партизанського загону «Шахта Багерово» м. Керч (2004-2006 рр.); листи-довідки Пісківської, Старосолотвинської, Глинівецької, Новогуйвинської, Озерянківської, Миролюбівської, Станишевської сільських рад депутатів трудящих щодо організації на окупованій Житомирщині у 1942 р. спеціальних німецьких колоній («гегевальдів»);

У поодиноких примірниках реліквійні матеріали: - газета «Червона Тульчинщина» (орган Тульчинського райкому КП(б)У та райвиконкому) – №1, 1 січня 1937 р; №27-28, 4 лютого 1937 р.; - «Дніпропетровська газета» (офіційний орган міста Дніпропетровська), №228, 14 листопада 1942 р.; - акт про передачу 35 дітей-сиріт до спеціального дитячого будинку №13 м. Києва представниками фільтраційного табору №300 – 11 березня 1947 р.; - програма зустрічі колишніх вихованців спеціального дитячого будинку № 13 у Києві 31 травня-1 червня 1985 р.; - журнал «Дошкільне виховання» № 5, 1985 р. зі статтею В.А. Семенової, колишнього директора спеціального дитячого будинку №13.

Третя група – з літературного надбання В.В. Литвинова (20 одиниць): - рукописи книжок «Отче ім'я», «Операція «Чорний дятел», «Потяг із ночі», «Коралове намисто» (російською мовою); публікації у газетах «Вечерний Киев», «Рабочая газета» (1960-2000-ті рр.); документальні публікації у журналі «Радуга» (1971 р., 1972 р., 1981 р.).

Четверта група – з пресових видань про діяльність Міжнародної спілки колишніх малолітніх в'язнів фашизму (45 одиниць): - газета «Прапор комунізму» (орган Київського міськкому партії і Київської міської ради депутатів трудящих) – 1985 р.; - газета «Правда Украины» (орган ЦК КПУ, Верховної Ради й Ради Міністрів УРСР) – червень 1988 р.; - газета «Судьба» (орган МСКМВ) – травень 1993 р. – 2008 р. (заснована 15 квітня 1993 р.).

П'ята група – картотека персоналій (821 картка). Близько 700 карток – із відомостями про колишніх малолітніх в'язнів нацистських таборів (450 – на тих, які були ув'язнені в таборах на території Польщі, у т.ч. в Аушвіц-Біркенау), інші – зі стислою інформацією про родичів деяких із вищезазначених в'язнів; адміністрацію й персонал таборів; вихователів спеціальних дитячих будинків на території Радянського Союзу.

На нашу думку, спочатку треба звернутися до листа А.І. Панчука, з якого саме і розпочалася пошуково-дослідницька діяльність В.В. Литвинова (4 березня 1962 р.). Ось уривок з нього:

«Шановна редакція! До війни я виховувався в одному дитячому будинку. Тоді мені було років п'ять. Коли розпочалася війна, наш дитбудинок стали евакуювати. Дорогою я відстав від нього й опинився в Дніпропетровську. Наприкінці серпня місто захопили фашисти… Голод. Холод. Життя на вулиці... Одного разу до мене підійшла незнайома жінка і сказала: «Ходімо зі мною. Я відведу тебе до дитячого притулку». Я пішов з нею. Притулок розміщувався у двоповерховому будинку, неподалік від транспортного інституту… Годували нас всілякими відходами. Ми шукали зручного випадку, щоб утекти, відправитися на ринок і знайти в сміттєвих ящиках щось поїсти… Одного разу до нас підійшло декілька есесівців. Один із них, який розмовляв російською, звернувся до нас з такими словами: «Віднині ви будете дітьми фюрера. Про вас поклопочуться…». І дійсно, дня через два чи три нас підстригли, помили, одягли у форму: біла сорочка, чорна краватка, пілотка, штани-шорти, шкарпетки, черевики. У притулок привезли ліжка. Для нас організували музичні заняття. Пам'ятаю, ми навіть розучували якусь пісню німецькою мовою…» [15].

В.В. Литвинову вдалося встановити, що притулок, до якого потрапив Анатолій Панчук у Дніпропетровську, розміщувався у двоповерховій будівлі у Шевченківському

провулку, 9. Він був українським дошкільним закладом. До речі, в 1942 р. у місті діяло п'ять українських і один німецький садки, в 1943 р. – 18 українських і два німецьких [2]. І в тих, і в інших багато робилося для виховання «гідних прибічників Третього райху».

У «Дніпропетровській газеті» писалося багато схвального про дитячі садки, різдвяні ялинки, подарунки від німецької фірми Лоцбек; піклування командування місцевого гарнізону про допомогу в харчуванні («увечері діти отримують склянку молока») [2; 3].

Чому ж за таких чудових умов у Дніпропетровську було чимало дітей-безпритульних? Утік, як відомо, і Анатолій.

Із публікації «У дитячому садку»: «Дитячий сміх – це кращий показник того, що діти веселі і здорові. А цей сміх чуєш зараз же, коли входиш у садок. У садку №2 виховується 125 дітей віком від 2 до 7 років. Серед них біля 50% напівсиріт, тобто таких, які не мають батька (репресований або на фронті), а мати працює. У садку чотири групи: дві молодші, одна старша і одна «нульова». Завідує садком Олександра Яківна Данилевська – старший, досвідчений педагог, більш як 40 років свого життя віддала вона роботі з дітьми» [3].

У грудні 1942 р. у садку мали гідно відзначити Різдво. Мішечки з подарунками від міської управи вихователі приховали, але діти дізналися про схованку – розібрали все між собою – і солодощі, й іграшки, і взуття з одягом, а в спустошені мішечки поклали всякий непотріб. Коли цей факт було викрито, більшість вихованців старшої групи були вивезені до табору Аушвіц-Біркенау у складі групи покараних учасників місцевого молодіжного антинацистського підпільного руху. Про ці події в колишньому дитячому притулку на Шевченківському провулку, перейменованому на садок, Анатолій Панчук дізнався від товариша по безпритульництву.

В.В. Литвинову стало цікаво дізнатися, яким чином проходила евакуація дитячих будинків, у т.ч. того, де виховувався А.І. Панчук (с. Соколівка, Вінниччина), де саме і як функціонували ті з них, що залишилися на окупованій території.

Зокрема, Володимир Васильович поставив чимало запитань В.А. Лугар, колишній вихователькі Соколівського дитячого будинку, на які вона докладно відповіла в листі на 20 сторінках. Ось деякі фрагменти з нього (8 листопада 1966 р.): «Наші працівники-чоловіки йшли на фронт... Діти стали тихі, замкнуті й не відходили від нас… Навколо дитбудинку були створені пости, де чергували старші вихованці… У дитбудинку діти були шкільного віку… 21 липня 1941 р., розпочалася евакуація… Всю ніч вантажилися. Було 14 підвід. … Коні були браковані, сліпі, одна мука, тому довелося всім іти пішки… дуже важко було переправлятися через Буг… скупчилося багато людей, підвід, один на одного наїжджали, літаки літають, освітлюють. Жах… Діти стомлювалися…» [14].

На щастя, вихованці Соколівського дитячого будинку змогли-таки евакуюватися до селища Аїм Андижанської області Узбекистану й у 1944 р. без пригод повернулися до рідних країв (з ними й Валентина Антонівна, пройшовши за два з половиною роки складний воєнний шлях).

Із записних книжок В.В. Литвинова: «Дитсадки працювали й у Соколовці, і в Тульчині… Коли розпочалася війна, дехто кинув дітей і поїхав, а ми залишилися

і рятували їх. Згадується перший прихід у Будинок дитини німців, котрі вимагали видати їм дітей комуністів та євреїв. Ми нікого не видавали, хоча було троє єврейських хлопчиків (їхні документи знищили й видали нові метрики)... Всіх дітей зберегли» [5].

А ось декілька аркушів із записами під назвою «По слідах дивовижних відкриттів під час відрядження до Харкова» [17]. Відрядження відбулося 31 травня – 2 червня 2000 р., що мало на меті зустріч із місцевими активістами МСКМВ. В.В. Литвинов був запрошений і на відкриття меморіальної дошки на території колишнього дитячого будинку в Сокольниках. Виявилося, що у 1942-1943 рр. цей будинок фактично мав ознаки нацистського табору смерті. Багато фактів вражало: де ж межа антилюдськості?

Зі спогадів В.В.Калашникова, колишнього вихованця Соколівського дитячого будинку (2000 р.): «Я закінчив 2-й клас з похвальною грамотою, і мені дали путівку до санаторію в Санжари. І коли розпочалася війна, нас розвезли по домівках. Я ввійшов до будинку й побачив таку картину: на кухні стояло корито, а в ньому були лісові квіти, пов'язанні в пучки. Мама в'язала пучки й плакала. Я запитав: «Що сталося?». Тоді мама сказала, що батько пішов на фронт, завод припинив роботу… Нас у батьків було п'ятеро. Мама з сестрою стали ходить на «мінку» в село… Останній раз мама пішла взимку 1941 р. Залишила мені десять стаканів пшона і сказала, що в день готуй по одному стакану, а ми повернемося днів через сім-вісім. Я економив це пшоно. На 12-15 день воно скінчилося… Всі меблі я спалив… Тоді я пішов на коло трамвая (це було на Павловці) й між рейок збирав смолу. Я колупав ці горбики й збирав у цеберко… Запалив останні тріски… У кімнаті стало тепло… Вова, котрий ще не вмів розмовляти, став плакати: «Ам, ам…». Знайшов у стакані трохи менше четвертини крохмалю… Знайшов щось схоже на муку… Замісив затірку, закипіло, пішла піна… Виявилось, я прийняв глорію за муку. Вірі й Віті сказав: «Не жуйте, ковтайте, не так буде гірко». Так вони й зробили, а Вова це місиво їсти не став. Ми вляглися на одному ліжку, щоб було тепліше. Пройшло декілька днів. Ми чекали маму, а її не було. Не пам'ятаю, на який день до нас зайшла сусідка тітка Клава. Вова був мертвий. Ми були пухлі (так говорили тоді). Тітка Клава пішла по сусідах: «Нюрині діти вмирають». Але що могли дати сусіди? На наступний день прийшов поліцай, і нас кудись повели. В цей час Вітя втік, а мене і Віру привели в Сокольники. Коли я ввійшов у цю двоповерхову будівлю, там на полу лежали такі діти, як наш Вова, маленькі. Єдине, що вони могли говорити: «Хліба, хліба». Будівля не опалювалася, а тепло було від дітей. Нас привели на другий поверх и показали ліжко... Ми сіли на ліжко і плакали, доки від утоми не заснули. Нас ніхто не помічав, не чіпав, не розпитував. І, природно, не годували. Я вирішив вийти на вулицю і побачив, як дід брав мертвих дітей, котрі лежали в коридорі, і виносив на вулицю… Я пішов у ліс, котрий знаходився метрів за 200-300... І тільки потім я побачив, як зграя собак роздирає дитячі трупи… Мені страшно згадувати, як приїжджала машина з хрестом і забирала дітей. Їх возили в «медсантруд», так ми називали шпиталь німецьких льотчиків, котрий знаходився через яр від нашого дитбудинку. Іноді машина приїжджала, і прямо в ній у дітей брали кров, як мовиться, до нуля. Одного дня потрапив і я. Коли вкололи, було боляче, а потім приємна слабкість – і більше нічого не пам'ятаю. А коли прийшов у себе, на вулиці було похмуро, я лежав на листях (ми ними

набивали матраци і подушки). Я спробував устати – і впав… З тих пір я став уникати зустрічі з цією машиною і в дитбудинок повертався лише затемна, переночувати... Потім у мене, як і в більшості дітей, розпочалася короста… Наприкінці лютого ввійшли наші війська… Через деякий час знову ввійшли німці. В річці стояли танки, «катюші», все це було кинуто. Люди говорили, що не було боєприпасів… Розпочалася весна, прилетіли шпаки, і ми ожили. Ми драли їхні гнізда і пекли яйця, їли все, що можна їсти… Наступного дня ввійшли наші солдати, привезли польову кухню і стали давати суп у наші банки, але давали так мало, що ми плакали... Потім приїхали якісь військові і стали нас оглядати. Ми були живі трупи… Коли я бачив дітей із концтаборів у фільмах, то розумів: ми виглядали так само…» [6].

Дивним видається той факт, що збереглася вся документація дитячого будинку в Сокольниках за 1942 р.: щомісячні звіти про роботу, відомості про штатний розклад, прізвища персоналу (навіть були «інструктори-педагоги»!), кількість дітей помісячна (прибулих, померлих, тих, хто залишився), захворюваність [8]. При цьому не можна не звернути увагу на деякі незрозумілі статистичні дані: із січня до грудня 1942 р. прибуло 1 602 дитини, вибуло за рік – 1 315 дітей (куди?) і окремо – «померло дітей… – всього 191 дитина», «залишилося на кінець звітного року – 158 дітей» [8; 12]. Якщо підрахувати самостійно, то із зазначеного вище випливає, що в дитячому будинку №1 у Сокольниках на кінець 1942 р. повинно було перебувати не 158 дітей, а 96. А попереду ще був 1943 р. – скільки ще він забрав дитячих життів, безвинних жертв війни?

На жаль, з невідомих причин в архіві В.В. Литвинова не збереглося жодних споминів колишніх малолітніх в'язнів нацистських таборів на території Польщі. Проте залишилися листи Володимира Васильовича 1970-1980-рр., що дають можливість скласти уявлення про те, як розпочинався і йшов пошук цих в'язнів, а також те, яким чином він здобував відомості на колишніх вихованців радянських спеціальних дитячих будинків, у т.ч. у Києві по вул. Пугачова.

До редакції щотижневика Головного правління товариства польсько-радянської дружби «Пшиязнь» (4 вересня 1982 р.): «У 1965 р. журналісти польської газети «Експрес вечерни» виявили під Бидгощу документи гітлерівських катів. Це були списки юних громадян Радянського Союзу. Вік дітей: від 2 до 14 років. Проти прізвищ стояли лаконічні примітки – «банденкіндер» (діти бандитів). Перелік прізвищ, порядкових номерів, дат народження (а в окремих випадах – і смертей) займав багато сторінок. У лівому нижньому – назва табору – «Освенцим», у лівому верхньому гриф – «Цілком таємно». Тисячі невідомих доль. Тисячі радянських дітей… Хто були ці діти? Хто були їхні батьки? Коли і як потрапили за колючий дріт? … Яка їхня подальша доля? Чи живі вони?...» [12].

Далі В.В. Литвинов докладно розповідає, що більшість дітей були з Вітебської партизанської зони Білорусії. Влітку 1943 р. вони були вивезені до Аушвіца, а потім, розлучені з матерями, відправлені до карантинного табору Потулиці під Бидгощу. 3 серпня 1944 р. 433 хлопчики і дівчинки, які до цього часу вижили, були вивезені вантажівками до Костянтинова (Тухенген) на околиці Лодзі. На цей час у Костянтинові

вже перебувало декілька сот дітей із концтабору Майданек (Польща), вони також були переважно з Вітебщини. 19 січня 1945 р. Лодзь визволили радянські війська. 1200 радянських дітей, колишніх малолітніх в'язнів, були вивезені двома потягами на Батьківщину в березні 1945 р.(Київ) і до травня 1945 р. (Москва).

В.В. Литвинов звертався до читачів польського щотижневика: «Ми, учасники пошуку, розраховуємо на підтримку, увагу польських друзів, щоб не залишилося жодної білої плями, жодного нез'ясованого факту…» [12].

Упродовж 1982-1983 рр. з аналогічними питаннями щодо пошуку радянських в'язнів В.В. Литвинов адресував листи й до Головної комісії з розслідування гітлерівських злочинів у Польщі (м. Варшава), Державного музею Аушвіца (Краківське воєводство), Державного музею в Майданеку (Люблінське воєводство), Лодзинського воєводського комітету, Бидгощського воєводського комітету, Лодзинського воєводського правління Товариства польсько-радянської дружби, Бидгощського воєводського правління цього Товариства (Польща), а також окружні комітети СЄПН (м. Галле, НДР) [4].

З'являлися цінні архівні першоджерела, сотні свідків подій, усе менш залишалося «білих плям» в історії функціонування нацистських таборів у Потулицях, Костянтинові, Лодзі. Були результати пошуку колишніх малолітніх в'язнів, вихованців спеціальних радянських будинків по війні.

З листа до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР (31 липня 1980 р.): «Нещодавно в Києві відбулася зустріч колишніх вихованців спецдитбудинку № 13. У ньому після війни проживали та навчалися діти – в'язні фашистських концтаборів (Освенцима, Майданека), штрафного трудового табору для молоді в Лодзі, Літцманштадті. На неї приїхали діти з різних областей РРФСР, України, Білорусії, із Прибалтики. На зустрічі вирішили: потрібно наполегливо продовжувати шукати дітей, які перебували у фашистських таборах. Колишніх вихованців спецдитбудинку № 13 привезли в Київ із польського міста Лодзь. Час приїзду – середина квітня 1945 р. У дорозі дітей супроводжували радянські офіцери. Всього приїхало близько 200 хлопчиків і дівчаток. Перед цим (відразу після визволення Лодзі) їх лікували у військових шпиталях… Допоможіть у пошуках…» [13].

Більш докладно читаємо в листі-зверненні до Міністерства освіти СРСР, що був написаний два роки опісля (20 серпня 1982 р.): «Упродовж тривалого часу я займаюся історією, долями білоруських дітей... Для нової книги зібрав розлогий і, як мені здається, цікавий матеріал. Опитав сотні свідків. Знайшов низку цінних документів. Разом з тим є «білі плями», нез'ясовані місця… Для чого звертаюся до Міністерства освіти СРСР? На що розраховую? 1. Відомо, що для швидкого повернення додому примусово відірваних від рідних місць радянських людей урядом було створено спеціальне управління Уповноваженого РНК СРСР у справах репатрійованих … Де закінчувалася турбота управлення Уповноваженого і розпочиналася опіка органів народної освіти? За чиєю, так би мовити, лінією, привезли на Батьківщину 1 200 вітебських дітей…? 2. …Хотілося б знати, коли саме привезли на батьківщину вітебських дітей-в'язнів – табір Константинов (Тухенген), поблизу Лодзі (Ліцманштадта). Хто привіз? Який принцип розподілу по спецдитбудинках?... 3. Білоруські діти виховувалися в різних

дитбудинках країни… Чи наявні дані, як вони від'їжджали з дитбудинків, де навчались, як склалися їхні долі?... Під час визволення Лодзі в руки наших бійців потрапили документи дитячого табору в Константинові. Зокрема, багато називають зведену алфавітну книгу. В ній містилися відомості про кожного юного в'язня: його прізвище, ім'я, по батькові, дата й місце народження, дані про батька і матір, як опинилися в Тухензі (Константинові). За зведеною алфавітною книгою складалися списки дітей, які вирушали на Батьківщину. Є підстави вважати, що ця книга разом із усіма таборовими документами була привезена в Радянський Союз і передана організації, котра займалася облаштуванням дітей… Потрібні ґрунтовні консультації, добрі поради співробітників, їхня конкретна допомога…» [11].

У Міністерстві освіти допомогли порадами, а списки на 577 хлопчиків і дівчаток, зрештою, були отримані в Управлінні з розшуку Виконавчого комітету товариства Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця в результаті інтенсивної спільної роботи впродовж 1982-1984 рр. [20]. Ось тоді й започаткував Володимир Васильович ту картотеку, яку в архіві кваліфіковано як «картотека персоналій».

На нашу думку, цікаво навести приклади відомостей із карток на деяких із колишніх вихованців дитячого будинку №13 м. Києва (усього таких карток на 83 особи) [7]: «Адамова (за чоловіком Власенко) Зоя Луківна (за дитбудинківським списком – Іванівна), 1939 р. н. Батько, Адамов Лука Михайлович, воював в бригаді Д.Ф. Райцева. Інвалід I групи. Помер в 1953 р. Мати, Марія Дмитрівна. Дві доньки, Зоя и Надя (народилися в 1947 р.). Зоя народилася в с. Ходорово Вітебської обл. Номер в Освенцимі 61 829, номер матері 61 828. У списках дитбудинку значиться під номером 8. Забирав Зою із дитбудинку батько. Запис в книзі обліку вірна (1946 р.). Адреса: 211 313, Вітебська область, Вітебський район, с. Ходорово… Гаков Микола Степанович, 1933 р. н. Народився в с. Кулаково колишнього Суразького району в багатодітній родині (2 сестри, 3 брата). Батьки – колгоспники. Батько загинув на фронті. Брат Сеня (1924 р. н.) загинув партизаном, брат Єгор (1926 р. н.) – на фронті, куди пішов за другою мобілізацією. Мати й сестра перебували з Миколою в таборі «П'ятий полк» (Вітебськ), потім – в Освенцимі. Табірний номер 149 812. Із Освенцима був переведений в Потулиці. Там перебував близько року. З Потулиці потрапив у Лодзь. Після визволення виховувався в київському спецдитбудинку № 13. Із знайомою повернувся до матері у Вітебськ. Працює в тресті їдалень і ресторанів. Неосвічений… Клюєв Іван Лукич, 1938 р. н. У списках під № 373. Народився в 1938 р. (за списками – 1937 р.). Із селян. Проживав в с. Задобре Суразького району Вітебської області. Близнюки з Василем. Схопили в лісі за зв'язок із партизанами. Із Вітебська вивезли в Майданек. У таборі померла мати й брат Василь. Із Майданека вивезли в Лодзь. Там і визволили. В д/б № 13 потрапив 10.05.45 р. Виховувався до 29.08.45 р. Направлений в РУ № 5. В армії служив з 1957 р. до 1959 р. Працює на київському радіозаводі. Слюсар-збірник. Мати – Агрипина Микитівна, батько – Лука Юхимович. Листування та зустрічі: на квітневий запит у 1971 р. – відповів 12.05.71 р. Запит від 15.11.77 р. залишив без відповіді, 5.05.80 р. зустрілися в автобусі перед поїздкою в республіканську бібліотеку (Київ – 96, вул. Ілліча, б. 7-а, кв. 72)».

За кількістю одиниць картотека персоналій найчисленніша в архіві. Серед значної кількості дуже вагомих за змістом – і колекція матеріалів, що передані Н.І. Ковбасою.

Із листа В.В. Литвинова (19 грудня 2004 р.): «Мила, славна Неллі Іванівна!… Чим більше читаю надіслані Вами матеріали, тим більше переконуюся, що здійснена серйозна пошукова й аналітична робота. Вона потребує публічної оцінки, широкого розголосу, щоб Вашими слідами змогли пройти ентузіасти і в Україні, і в інших країнах, – наприклад, у Росії, Білорусі, Молдові…» [10].

Н.І. Ковбаса народилася у 1933 р. в м. Керчі. Батьки, Іван Митрофанович і Олександра Трохимівна, працювали на місцевому металургійному заводі ім. П.Л. Войкова. Іван Митрофанович загинув у 1943 р. на Північно-Кавказькому фронті. Олександра Трохимівна, активний учасник місцевого підпілля, зв'язкова партизанського загону «Шахта Багерово» (м. Керч) разом із дітьми (Неллі і Славик, 1937 р.н.) у складі великої групи партизанських родин із березня 1944 р. пройшла через нацистські табори в с. Іслам-Терек, Сім Колодязів, тюрму СД у Сімферополі, а далі була етапована до таборів на території Польщі, Німеччини. Додому змогла повернутися в жовтні 1945 р. Н.І. Ковбаса закінчила Ростовський державний педагогічний інститут. Працювала в дошкільних, шкільних закладах м. Керчі. На пенсії з 1988 р. У 1996 р. вступила до МСКМВ. Пошуковець-дослідник колишніх партизанських родин місцевого загону «Шахта Багерово», історії «дітей підземелля», які пройшли через нацистські табори.

З чого усе починалося для Неллі Іванівни – у її листі до В.В. Литвинова (від 4 вересня 2004 р.): «Сталося так, що у відділі соцзахисту в Аршинцево влітку 1995 р. відмовилися заповнювати анкети на в'язнів… Відмовили й мені... І я, на «всякий випадок», приступила до пошуку підтверджуючих документів на нашу сім'ю про перебування на примусових роботах: Арользен, Краків, Штеттин… А у відповідь одне: «Не значиться, не надходили». Таких відповідей було до двадцяти. І ось Омськ: «Факт вивезення підтверджується». Але ні дати вивезення, ні причини, ні місця перебування в неволі – не вказуються. Шукаю, пишу… Ось тоді й уявила, скільки їх, колишніх невільників, відкинутих бюрократами, ковтають сльози з болем навпіл... Потягнулися жителі навколишніх сіл – Завітне, Костирине, Приозерне, Ельтиген, Аршинцевська коса… На 485 заповнили карточки і всіх заявили у Фонд «Взаєморозуміння та примирення» (на 06.11.2004 р. – 245 померли). Накопичувався досвід. Розпочалися пошуки в архівах. Якщо дізнавалися назви таборів фильтраційної реєстрації, робота прискорювалася. Всі, хто повертався через Франкфурт-на-Одері, отримували відповіді з Омська. Писали впродовж кількох років. Запити від імені однієї і тієї ж особи – це половина справи. А ось переконувати розчарованих… А таких у нас було 127 осіб. Не всі за життя дочекалися…» [9].

Наочні свідчення наполегливої праці Неллі Іванівни та її добровільних помічників досить вагомі: перезапис архівних джерел з історії загону «Шахта Багерово» (акти, накази, доповідні записки штабу загону, списки особового складу, а також цивільних, які перебували в підземних копальнях Багерово, журнал бойових дій від 22 жовтня 1943 р. до 1 лютого 1944 р.) [18]; спогади колишніх малолітніх багеровців, в'язнів

нацистських таборів, складені під час бесід і записані особисто; списки тих, хто загинув у Багерово, хто був вивезений до Німеччини [22].

Особисті спогади, на прохання В.В. Литвинова, Неллі Іванівна писала час від часу, уривками, доповнюючи згаданими цікавими деталями, ставлячи питання, намагаючись якнайкраще відтворити пережите заради істини: «…Двері товарних вагонів були закручені дротом, і вікна під стелею заґратовані дротом. Вікна вузькі... Повантажили на підводи і повезли не в поселення, а в конюшні МТС… Старші і жінки йшли пішки за підводами… Розмістили в одноповерхових, довгих приміщеннях (виявилося, що це конюшня). Посередині стояла пічка (здається, з залізної бочки) з бічними дверцятами та прямою металевою трубою. Дах був дірявий, на підлозі лежала гнила солома… Страх витав у повітрі. Розстрілювали щоночі. Дорослі були похмурими. Ми, діти, сприймали страх смерті не стільки свідомо, скільки містично… Поліцаї ганяли на роботу рити канави для нових розстрілів. Оголошували так: «Рити траншеї під чагарник!». І сміялися при цьому… За межами табору була можливість у поліцаїв виміняти речі на їжу. Мама в кишенях пальто зберегла шкіряні рукавички тата і виміняла у поліцая вузлик борошна… Мама замісила кашу борошном і на боках пічки випекла коржики. Назвала їх «мандрелі». Пригощала. Після війни ще довго люди згадували Шурині «мандрелі». Я запитувала маму: «Чому мандрелі?». – «Мандрелі і все!». Тільки тепер, я думаю, що «мандрелі» від слова «мандри» – мандрівка. Ось такі «мандрівки» були в нас…» [21].

Отже, за першими результатами історико-археографічного опрацювання архіву В.В. Литвинова можна дійти таких висновків:

- різноманітні колекції дають можливість висвітлення витоків організації Міжнародного руху колишніх малолітніх в'язнів фашизму, опікування його почесного голови повоєнними долями сотень колишніх жертв гітлеризму;

- акумульована в особистому архіві документалістика є надзвичайно цінним історичним джерелом для дослідження соціальної історії, історії повсякдення воєнної доби тощо;

- а якщо спробувати визначити спільний знаменник усіх представлених матеріалів, то це, безперечно, пам'ять про війну – в її національному та інтернаціональному, особистісному та міжособистісному контекстах.

Джерела та література:

1. *45 и 20. Беседа редактора газеты с Литвиновым В.В. // Судьба. – 2007. – Сентябрь-октябрь. – №5. // Акт № 130040 від 14.02.2013 р.*
2. *Виписки Литвинова В.В. з «Дніпропетровської газети». – 1943. – 29 січня. – №12. // Акт №130066 від 12.03.2013 р.*
3. *Виписки Литвинова В.В. з «Дніпропетровської газети» – 1942. – 5 лютого. – №29. // Акт №130066 від 12.03.2013 р.*
4. *Довідка Литвинова В.В. до Генерального консульства ПНР у Києві. м. Київ 18.05.1983 р. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.*

5. *Записна книжка Литвинова В.В. м. Тульчин. Вінницька область. 05-06.06.1965 р. // №130066 від 12.03.2013 р.*
6. *Калашников В.В. Воспоминания. г. Харьков. 2000 р. // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
7. *Картотека персоналій. Колишні в'язні нацистських концтаборів, вихованці дитячого будинку №13 м. Київ. 1970-1980-і рр. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.*
8. *Лист №3-1/434 дирекції Державного архіву Харківської області до Калашнікова В.В. м. Харків. 15.10.1991 р. // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
9. *Лист Ковбаси Н.І. до Литвинова В.В. м. Керч. 04.09.2004 р. // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
10. *Лист Литвинова В.В. до Ковбаси Н.І. м. Київ. 19.12.2004 р. // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
11. *Лист Литвинова В.В. до Міністерства освіти СРСР. м. Київ. 20.08.1982 р. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.*
12. *Лист Литвинова В.В. до редакції щотижневика «Пшиязнь» Головного правління товариства польсько-радянської дружби. м. Київ. 04.09.1982 р. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.*
13. *Лист Литвинова В.В. до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР. м. Київ. 31.07.1980 р. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.*
14. *Лист Лугар В.А. до Литвинова В.В. м. Хмільник. Вінницька область. 08.11.1966 р. // Акт №13006 від 12.03.2013 р.*
15. *Лист Панчука А.І. до Литвинова В.В. м. Терни. Дніпропетровська область. 4.03.1962 р.// Акт №130066 від 12.03.2013 р.*
16. *Литвинов В.В. Сберегите нравственное здоровье // Судьба. – 2004. – Июль-август. – №4. // Акт №130069 від 13.03.2013 р.*
17. *Литвинов В.В. «По следам удивительных открытий во время командировки в Харьков». г. Киев. Июнь 2000 г. // Акт №130068 від 1203.2013 р.*
18. *Партизанський загін «Шахта Багерово». Перезапис Н.І.Ковбасою справ із ф.151 «Партизанський загін «Шахта Багерово» Державного архіву Автономної Республіки Крим // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
19. *«Соучаствовать!». Из воспоминаний Литвинова В.В. // Судьба. – 2008. – 22 июня. – №3. // Акт №130040 від 14.02.2013 р.*
20. *Список колишніх малолітніх в'язнів нацистських концтаборів, що були вивезені з Радянського Союзу у 1943-1945 рр. м. Москва. 1982-1984 рр. // Акт №130067 від 12.03.2013 р.*
21. *Спогади Ковбаси Н.І. 2004-2006 рр. м. Керч // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
22. *Спогади Тертишної М.І., Толоконнікової М.К., Руденко Л.І., Акаєва В.П., Гребенюк В.А. м. Керч. 2004-2005 рр. // Акт №130068 від 12.03.2013 р.*
23. *Югов В. Отторжение страха. Интервью с В. Литвиновим. г. Киев. Май 2006 г. // Акт №130069 13.03.2013.*

© Валентина СМИРНОВА

АРХИВ В.В. ЛИТВИНОВА: ПЕРВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИСТОРИКО-АРХЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Рассмотреноосновныевехиподвижническоготруда В.В. Литвинова – журналиста, бывшего председателя Международного движения бывших малолетних узников фашизма. Дана общая характеристика коллекций его архива 1941-2008 гг. Приведены примеры наиболее содержательных, интересных материалов. Сделан вывод о том, что данная коллекция представляет ценный источник для исследования истории организации и становления движения малолетних узников, изучения драматических судеб бывших жертв нацистских преследований.

Ключевые слова: *жертвы нацистских преследований, Международный союз бывших малолетних узников фашизма, Международное движение бывших малолетних узников фашизма.*

© Valentyna SMYRNOVA

ARCHIVES OF V. LYTVYNOV: THE FIRST RESULTS OF HISTORICAL AND ARCHEOGRAPHICAL STUDY

The main milestones of V. Lytvynov's selfless activity who is a journalist, former honorable chairman of the International Movement of former underage prisoners of fascism have been examined.

The total characteristic of its archive collections 1941-2008 has been done. The interesting and meaningful examples have been given. It is concluded that the mentioned collection is a valuable source for research of the history of organization and formation of underage prisoners Movement, studying of dramatic fates of former victims of Nazi persecution.

Keywords: *the victims of Nazi persecution, the International Union of former young victims of fascism, the International Movement of former underage prisoners of fascism.*

НАУКА В МУЗЕЇ

УДК 930.1/94(477):069(8)

© *Любов ЛЕГАСОВА*

ІСТОРІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В МЕМОРІАЛЬНОМУ КОМПЛЕКСІ: МУЗЕЙНА МОДЕЛЬ НАУКОВИХ СТУДІЙ

В історіографічному ракурсі розглядаються особливості наукового студіювання історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн співробітниками Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; аналізується актуалізований основний темарій історії воєнної доби в наукових дослідженнях музеологів-практиків.

Ключові слова: *Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, музеологія, наукові дослідження, історична наука, історіографія.*

За роки свого існування Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» став сучасним потужним і багатопрофільним музеєм, у якому органічно поєднується освітньо-виховний і науковий процеси, акумулюється історична пам'ять про добу воєнного лихоліття. За більш ніж тридцятилітню історію розвитку Меморіального комплексу музейники-дослідники зпродукували потужний пласт наукової продукції, що має власну виразну особливість: стійке поєднання прогресивних набутків світової та вітчизняної історіографії, об'ємного удокументованого наративу та потужної джерельної бази фондозбірні Меморіалу.

Особливості наукової роботи в Меморіальному комплексі та провідні її складові: науково-дослідна, науково-фондова, науково-експозиційна, науково-просвітницька, науково-методична, науково-видавнича та науково-реставраційна діяльність уже ставали предметом загально-музеологічних розвідок науковців музею [1; 2; 44; 48; 52; 55; 56; 61; 68; 144]. Пропонована наукова розвідка має за мету в історіографічному ключі окреслити основні етапи студіювання історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн у Меморіалі, схарактеризувати найбільш вагомі праці музейників з історії різноманітних тем і проблем воєнного часу, підвести основні підсумки наукових досліджень музеєзнавців.

Наукова діяльність музею здійснювалася й здійснюється планомірно, у відповідності зі щорічними науковими планами інституції та структурних наукових підрозділів,

які затверджуються вченою радою Меморіального комплексу. Наукове планування передбачає як проведення теоретичних та історико-джерелознавчих досліджень і науково-методичних розробок з питань історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, так і аспекти, що мають значення для практичної музейної роботи. Завдяки керівній, координуючій роботі наукової частини музею, його вченої ради музейна наукова діяльність систематизується, підпорядковується спільній меті, спрямовується в певних напрямах. У центрі уваги творчої діяльності науковців Меморіалу стоїть насамперед вивчення музейного зібрання. Воно складається, з одного боку, з історичних досліджень на основі аналізу фондової колекції, а з іншого – з безпосереднього вивчення музейних пам'яток. Такі дослідження збагачують історичні знання та використовуються науковими співробітниками музею для вирішення різноманітних проблем аналітичних питань в практичній музейній роботі. Глибока наукова діяльність допомагає уникнути викривлення у висвітленні історичного процесу.

Тематика наукових досліджень музею досить різноманітна і спрямована на розширення і поглиблення наукових знань у багатьох галузях історичної науки та музеології. Левова частка наукових вислідів співробітників Меморіалу публікується в наукових журналах, збірниках наукових статей, науково-документальних виданнях тощо.

Спробуємо визначити основні етапи наукових студій історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн у Меморіальному комплексі. У розвитку музейно-історіографічного процесу умовно можна виокремити два досить неоднозначних періоди. Перший охоплює відтинок часу з моменту створення Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років у 1974 році до початку 90-х років XX століття, коли на тлі загального розвитку радянської історичної науки закладався базис історичних вислідів у музейній інституції, з'явилися різноманітні статті наукових співробітників у періодиці та фахових журналах, вийшли збірники наукових доповідей і тез різноманітних конференцій, організатором і співорганізатором яких виступав музей. Другий – якісно новий, розпочався після розпаду Радянського Союзу, проголошення незалежності України та кардинальної реекспозиції музейних площ і триває до цього часу. Звичайно, що на кожному з них методи дослідження, глибина постановки питань і їх теоретичне розв'язання залежали від багатьох факторів, серед яких головними були: вплив державної ідеології та політичної практики на дослідження і особливості методології; репрезентативність джерельної бази та способи її використання тощо.

В умовах радянського історіографічного процесу історичні дослідження в музеї не виходили за рамки усталених на той час методологічних догматів марксизму-ленінізму. Був присутній принцип партійності, притаманною була спрямованість на висвітлення виключно героїки народів Радянського Союзу у вирі Великої Вітчизняної війни. Водночас, історичні студії музеєзнавців різнила одна прикметна особливість: незважаючи на певну політико-ідеологічну «забарвленість» ґрунтувалися вони винятково на результатах глибокого аналізу музейних предметів, мали виключно музейно-музеальну інтерпретацію. Крізь призму музейної експозиції розглядалися

питання бойового братерства радянських воїнів під час форсування Дніпра, визволення Києва та всіх теренів України, героїзму солдатів і офіцерів Червоної армії у вирішальних битвах Великої Вітчизняної війни [127; 141; 142]. У науковому ракурсі порушувалися й проблеми патріотичного виховання, музейно-пропагандистської роботи, характерні риси музейного комплектування та науково-дослідної роботи, музей у цілому [3; 44; 49; 64]. Джерелознавчому аналізові піддавалися акумульовані у фондозбірні Меморіалу фотодокументи та матеріали періодики воєнного часу [106, 112]. Ґрунтуючись на документалістиці фондів музею науковці-музейники досліджували й інший темарій доби воєнного лихоліття, зокрема особливості допомоги тилової спільноти України фронтовикам тощо [136].

Проте певна заідеологізованість змісту музейних наукових досліджень ніяким чином не може применшити складної і напруженої роботи з виявлення, збирання, аналізу й узагальнення величезного обсягу, переважно нового, фактичного матеріалу, який становить певний інтерес і сьогодні. Не підлягає сумніву й позитивний вплив на формування і розвиток необхідних музеологу навичок дослідника. Ця робота сприяла зростанню наукового потенціалу, вдосконаленню науково-дослідної та науково-освітньої роботи музею, підвищенню його престижу.

З проголошенням незалежної України, в умовах формування принципово нової історіографічної ситуації та втілення модерного методологічно-методичного інструментарію історичної науки науковий колектив Меморіального комплексу розпочав копіткий процес кардинальної «перебудови» головної експозиції музею, концептуальне втілення якої ґрунтувалося на сучасних досягненнях світової та вітчизняної історіографії і прогресивних здобутках музеології. Паралельно з оновленням експозиційних площ Меморіального комплексу розпочалося й цілеспрямоване наукове студіювання раніше заборонених і «незручних» тем історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, об'єктивне та всебічне інтерпретування загальних проблем воєнної минувшини, дослідження альтернативних історичних джерел – епістолярного масиву документалістики, матеріалів «усної історії», сповіщень про загибель воїнів-українців тощо. У другій половині 90-х років XX століття – на початку XXI століття науковцями Меморіали підготовлено низку науково-документальних і науково-популярних видань, оприлюднено десятки наукових статей, доповідей і повідомлень. Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років неодноразово ставав організатором і співорганізатором різноманітних міжнародних і всеукраїнських конференцій та «круглих столів», а його наукові співробітники – учасниками великої кількості різноманітних наукових злетів.

У фокусі наукових інтересів наукового колективу Меморіального комплексу – мало не вся проблематика історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн. Розглянемо найбільш характерні напрямки наукових студій музейників з історії воєнної доби.

Темою окремого дослідження тривалий час залишається початковий період війни, який характеризується складністю і неоднозначністю подій, а також відсутністю базових документів. Саме цей період нерідко викликає гостру наукову полеміку,

псевдонаукові спекуляції та категоричні оцінки з боку деяких учених, політиків, літераторів, публіцистів. Співробітники Меморіалу, намагаючись бути максимально об'єктивними, спираючись на документальні джерела, серед яких не останнє місце посідають спогади учасників цих подій, свої наукові розвідки, будують таким чином, щоб створити цілісне уявлення про перший період війни, його темні й світлі сторони, його трагізм і героїзм. У центрі уваги тут завжди перебуває простий солдат, який виніс на собі увесь тягар війни [51; 65; 118; 119]. Не залишилися поза увагою й непрості долі генералів 41-го. Саме їм було присвячені наукові розвідки І. Васильєвої, Л. Легасової, Н. Шевченко. Авторам-музейникам шляхом тривалого пошуку й співставлення опублікованих даних, матеріалів фонду Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» вдалося на фоні конкретно-історичного полотна розповісти про представників радянського генералітету, які загинули в перші, буремні місяці воєнного лихоліття, генералів, які брали участь в обороні столиці України 1941 року і наступальних операціях, в результаті яких Київ був звільнений від гітлерівських загарбників [13; 66].

Не залишилися поза увагою наукового колективу музею і різноманітні питання буття українського населення в умовах нацистської окупації. Крізь призму музейної документалістики, у тому числі україномовної окупаційної преси, досліджуються питання розвитку української культури, освітніх закладів, музейної справи, церковного життя, проблеми спалених нацистами українських сіл і містечок, особливості нацистської пропаганди [8; 14; 17; 18; 67].

Тематика наукових досліджень нерідко диктується суспільною потребою. Специфіка такої роботи полягає у тому, що вона має не лише пізнавальне, а й практичне призначення. Протягом останніх років науковці музею досліджують проблематику українських примусових робітників у Німеччині. За результатами цієї роботи, а вона складалася з вивчення музейного зібрання, опрацювання різноманітної літератури, публікацій, архівних документів, спогадів колишніх «остарбайтерів», було підготовлено кілька публікацій [81; 135; 140]. У 2006 році спільно з Інститутом історії України НАН України Меморіальний комплекс видав спогади та листи остарбайтерів [120]. Унікальне науково-документальне видання різнить ґрунтовний науковий коментар, цінний масив еґодокументалістики та розлогий науково-допоміжний інформатив. Активно досліджувалися писемні джерела по проблемі українських остарбайтерів у джерелознавчому ракурсі тощо [82].

Упродовж усіх років існування Меморіального комплексу співробітники по крихтині збирали, вивчали, досліджували документи і матеріали, які проливали світло на тему трагедії радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках, українського населення у концентраційних таборах на теренах Європи. Відомо, що ця тема недостатньо вивчалася радянською історичною наукою, була тривалий час табуйованою. За результатами досліджень музейними працівниками написані наукові розвідки: «Заручники неволі» - трагедія радянських військовополонених у роки війни. Люди і долі», Бухенвальдський щоденник В.Є Галяпи – унікальне документальне свідчення часів Другої світової війни», «Трагедія

фашистського полону в долі киян» тощо [108; 109; 110]. Своєрідним «апофеозом» науково-дослідницьких зусиль музейників стало опубліковане в 2009 році, спільно з Інститутом історії України НАН України та Українським інститутом національної пам'яті, унікальне науково-документальне видання «Українські в'язні концтабору «Маутгаузен»: Свідчення тих, хто вижив» [123]. Наведення невідомих або маловідомих фактів, спогадів, чітка позиція авторів щодо оцінки описуваних явищ підвищують науково-пізнавальну цінність цих робіт.

Належна увага приділяється науковому студіюванню проблематики руху Опору в Україні. В об'єктиві наукових вислідів – біографічні етюди партизанських ватажків [6; 7;], підпільно-партизанська преса та неопубліковані архівні документи [9; 107], бойові партизанські «листки» як історичне джерело [5], фотодокументалістика партизанів [139], щоденники командирів партизанських загонів і з'єднань [11], подвиг українських підпільників [80], повсякденні реалії буття партизанських формувань [10] тощо. Так у праці «Партизанська війна в Україні. Щоденники командирів партизанських загонів і з'єднань. 1941 – 1944» зроблено спробу проаналізувати щоденникові записи з музейної колекції відомих партизанських керівників С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, С. Руднєва, Т. Строкача, в яких простежується не тільки цілий спектр почуттів партизанських вожаків, а й цінна інформація, яка доповнює вже відому картину подій. Особливо цікавими в цьому плані є щоденники двічі Героя Радянського Союзу командира Сумського партизанського з'єднання С.А.Ковпака та Героя Радянського Союзу комісара з'єднання С.В.Руднєва, які складали їх у винятково важких умовах в один період – під час Карпатського рейду. Навіть враховуючи те, що автори не могли бути повністю відвертими та щирими, ці щоденники унікальні як за особистим внеском їх авторів у боротьбі з гітлерівськими окупантами, так і за самим змістом. Різні за стилем викладення, з самоцензурою, щоденники учасників руху Опору дають змогу відчути безпосереднє ставлення людини до особливого періоду процесу формування нашої держави – періоду Другої світової війни [73].

У суспільній думці та історіографічній рефлексії й донині дискутуються питання, пов'язані з українським визвольним рухом 20 – 30-х років XX століття. Ґрунтуючись на модерних методологічних підходах, використовуючи сучасні досягнення світової історичної науки співробітники Меморіалу спільно з науковцями Інституту історії України НАН України підготували науково-методичні рекомендації до висвітлення та вивчення тематики з проблеми в музеях історичного профілю [122].

На шляху до історичної правди науковці Меморіалу продовжують вивчення бойових дій регулярної радянської армії. З цією метою на базі музейної колекції, доступних архівних матеріалів, наукової та мемуарної літератури було написано низку наукових розвідок [32; 38 та ін.]. Серед основних напрямків наукових досліджень співробітників музею залишається вивчення бойових дій Червоної армії на теренах України в експозиційно-історичному та історіографічному вимірах [47; 78; 97; 98; 99; 101; 104].

Одним із пріоритетних напрямів наукової роботи музею є дослідження, пов'язані з завершальними подіями Другої світової війни. Науковці Меморіалу вивчають

особливості завершення війни, встановлення прапора Перемоги над рейхстагом тощо [34; 84].

Науковцями музею порушуються й такі актуальні питання, як міжнародне становище та міжнародні зв'язки СРСР та Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни [35; 102 та ін.].

Наукові співробітники Меморіалу вивчали й продовжують вивчати загальні та музейні питання вексилології, емблематики, зброєзнавства, уніформознавства, фалеристики та інших спеціальних історичних дисциплін [12; 20; 21; 41; 42; 126; 128; 129; 132; 134; 138]. Особливо цінними є дослідження музейних колекцій орденів та медалей, воєнної емблематики тощо [12; 41; 129; 132; 138].

Окремі публікації наукових співробітників музею присвячені висвітленню характерних перипетій воєнної доби в окремих місцевостях України [15; 105]. Подібні розвідки, написані в історико-краєзнавчому ключі в своїй основі використовують фондові колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років.

У Меморіальному комплексі активно досліджуються життєписи відомих постатей воєнної доби: радянських воєначальників і офіцерів [26; 85; 88], Героїв Радянського Союзу та повних кавалерів ордена Слави [22; 23; 24; 28; 30; 83; 91; 95], жінок-Героїв [27], льотчиків-асів [29; 100], кавалерів трьох і більше медалей «За відвагу» [31], репресованих Героїв Радянського Союзу [26], Героїв війни – Героїв України [25], історіографічні аспекти біографістики Героїв Радянського Союзу [45] та інших.

Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років неодноразово виступав продукатором-«першопрохідцем» грандіозних виставкових проектів на «маргінесний» темарій історії довоєнної та воєнної минувшини на кшталт: «Карпатська Україна: у пошуках історичної долі», «Світові війни мовою плакатів», «Першими ідуть у бій штрафники» тощо. Цілком природно, що на шпальтах наукових фахових видань та інформативно-масової періодики науковці Меморіалу публікували рецензійно-критичні статті про подібні виставково-експозиційні музейні ініціативи [19; 50; 54; 86; 117]. За матеріалами окремих виставок були підготовлені каталоги експонованої документалістики [96]. Наукові співробітники музею виступали рецензентами різноманітних видань з історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн [63 та ін.].

Актуальними сьогодні є наукові дослідження воєнного повсякдення. Цікавими видаються реалії «шанцевого» життя воїнів Червоної армії. Саме там, на фронті, в окопах, народжувалися солдатські прислів'я та приказки. Спираючись на акумульований в музеї документальний масив, науковці Меморіального комплексу підготували видання під промовистою назвою: «Миттєвості війни. Прислів'я і приказки, народжені в окопах Великої Вітчизняної війни» [70].

Надзвичайно цінним історичним джерелом для вивчення природи війни, її впливу на суспільство в цілому й окремих його членів є листи і щоденники учасників війни, її безпосередніх свідків. Саме цей пласт документального фонду музейної колекції протягом багатьох років є провідною «іпостассю» досліджень наукових

працівників Меморіалу. Ґрунтовне вивчення джерел особового походження і насамперед епістолярної спадщини допомагає відтворити морально-психологічний стан усіх категорій суспільства в роки грізних випробувань, адже саме вони несуть в собі величезний виховний заряд. За результатами досліджень з'явилися різноманітні наукові розвідки, які розкривають внутрішньо-психологічний світ учасників і сучасників війни, їх почуття, переживання, розповідають про їхню боротьбу, тугу по мирному життю, віру в Перемогу тощо [46; 62; 79; 82; 103; 115; 116; 130]. Слід зазначити, що історична цінність і унікальність цих історичних джерел та, одночасно, унікальних музейних предметів очевидна. Адже саме через листи можна прослідити зміни у сприйнятті війни безпосередніми її учасниками в різні періоди воєнного буття, роздуми, вчинки й долі конкретних людей.

Предметом наукового зацікавлення є й так звані «білі плями» історії, тобто маловідомі сторінки воєнної минувшини. Результатом таких досліджень стали порівняно невеликі за об'ємом, але змістовні й цікаві наукові висліди: «До історії використання пляшок із запалювальною сумішшю», «Історія створення залізничних мостів через Дніпро в районі Києва», «Історія Карпатської Січі», «Легко в парі йти…», «Долі багатодітних родин у роки війни – один з аспектів дослідження героїзму і жертовності народу України», «Шпаги честі» [33; 36; 75; 74, 76; 124] та багато інших.

Привернула увагу науковців музею і проблема радянських мобілізаційних кампаній на українських територіях, використання підрозділів «чорної піхоти», підрозділів штрафників, дискусійні питання втрат серед особового складу Червоної армії [75; 87; 89; 90; 92; 93; 94; 113; 114].

В українській історіографії немає спеціальних праць, присвячених Парку Слави у Києві, які б у повній мірі розповідали про тих, хто покоїться поруч з могилою Невідомого солдата. Протягом багатьох років науковці Меморіального комплексу проводили науково-дослідну та пошукову роботу, студіювали періодичні видання, вивчали історіографічні джерела, опрацьовували особові справи та нагородні листи Героїв Радянського Союзу, прослідковували бойові шляхи кожного, хто похований у Парку Слави. Як результат – кілька наукових розвідок у науковій та науково-популярній періодиці [111 та ін.].

Низка наукових статей співробітників Меморіального комплексу висвітлює особливості розвитку військово-історичних музеїв в Україні, основні наукові засади головної експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років, характерні аспекти науково-освітньої роботи, наукового комплектування фондів тощо [1; 40; 52; 55; 69; 125; 133 та ін.].

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» неодноразово був організатором багатьох наукових конференцій та публікатором збірок наукових статей, приурочених визначним ювілейним датам в історії України – черговим річницям визволення столиці України – міста Києва, українських теренів чи дню Перемоги над нацизмом та фашизмом [71; 121 та ін.]. Тематика надрукованих наукових вислідів співробітників Меморіалу надзвичайно широка: від теоретичних проблем музейної науково-дослідної, науково-

експозиційної, освітньо-комунікативної роботи до біографічних досліджень постатей воєнної доби, від дослідження етюдів радянсько-німецького збройного протистояння до продукування розвідок у царині соціальної, повсякденної, усної, гендерної історії тощо. На подібні наукові злети співробітники Меморіального комплексу публікували й ґрунтовні відгуки-рецензії [59; 60 та ін.].

Важливим аспектом діяльності наукового колективу Меморіального комплексу є участь у роботі над підготовкою монументальних науково-популярних видань. Протягом багатьох років здійснюється тісне співробітництво з Інститутом історії України НАН України, редакціями «Книги Пам'яті України», «Енциклопедії історії України» тощо. Співробітники Меморіалу беруть активну участь у підготовці та практичному використанні історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України». До заключного тому серіалу «Безсмертя. Книга Пам'яті України провідними науковцями музею підготовлена низка статей, у т.ч. «Солдати у погонах генералів», «І пам'ять, і слава…», «Невільники ХХ століття», «Салюти Перемоги. Автографи Перемоги», а також надано фотоматеріали, документи, наукові консультації, складено списки, переліки тощо. Крім того, до книги «Безсмертя» увійшли матеріали «Поріднені назавжди. З'єднання та частини, удостоєні назв визволених міст і територій України» і «Герої Радянського Союзу – українці та уродженці України», також підготовлені групою наукових працівників Меморіального комплексу [4]. Історико-меморіальний серіал «Книга Пам'яті України» широко використовується в дослідницькій, виставковій, освітньо-комунікативній діяльності Меморіального комплексу. Окремі наукові розвідки музейників увійшли до «Енциклопедії історії України» [37; 57; 58; 137; 143].

Своєрідним підсумком дослідження різноштибних проблем історії Другої світової війни став спільний з Інститутом історії України НАН України археографічний проект «Дослідження, документи, свідчення». Нині в арсеналі науково-документальної серії три видання: «Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення», «Непрочитані листи 1941-го…: дослідження, документи, свідчення», «Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення». Видавничий проект покликаний забезпечити системне опрацювання усіх без винятку сторін Другої світової та Великої Вітчизняної війн у всій їхній багатовимірності, суперечливості та складності, постійне залучення нових джерельних пластів. Антропоцентричні підходи до висвітлення подій воєнної минувшини й надалі домінуватимуть у наступних виданнях започаткованої науково-документальної серії [39; 43; 72]. Видавничий проект триває…

Отже, історичні студії науковців Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» є доволі помітною складового українського історіографічного процесу, пов'язаного з дослідженням історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн. Ґрунтуючись на потужній, затезаврованій у фондозбірні Меморіалу документалістиці воєнної доби, залучаючи архівні пласти джерельної інформації та використовуючи модерні здобутки світової історичної науки і музеології, наукові висліди співробітників музею посідають визначену нішу в широкому предметному полі вітчизняної історіографії історії воєнної доби.

Джерела та література:

1. *Артемов О.С. Нова експозиція Меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» / О.С. Артемов, М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 150 – 154.*
2. *Артемов О.С. Пам'ять про подвиг – нетлінна / О.С. Артемов // Військово-історичний альманах. – 2000. – № 1. – С. 144 – 150.*
3. *Башаріна Е.Ф. Музей у підготовці до святкування 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років / Е.Ф. Башаріна // Історія радянського суспільства в науково-дослідній і експозиційно-масовій роботі музеїв. Темат. зб. наук. праць. – К.: М-во культури УРСР, 1985. – С. 73 – 79.*
4. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.*
5. *Білоус О.П. Бойові листки як джерело вивчення діяльності спецзагону НКДБ «Переможці» / О. Білоус // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Зб. наук. статей. – Вип. 22. – Рівне: РДГУ, 2011. – С. 91 – 93.*
6. *Білоус О.П. Герої партизанських стежок / О.П. Білоус, В.І. Смірнова // Ветеран України. – 2008. – №16-17.*
7. *Білоус О.П. Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова в організації партизанського руху на території Північно-Східної України / О. Білоус // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. – Вип. 27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 164 – 169.*
8. *Білоус О.П. Діяльність освітніх закладів у роки нацистської окупації Києва / О. Білоус // Київ і кияни. Мат. щорічної науково-практ. конф. – 2009. – Випуск 9. – С. 193 – 206.*
9. *Білоус О.П. До питання неопублікованих джерел з історії Радянського партизанського руху на території Північно-східної України / О. Білоус // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конф. (м. Житомир, 9 – 10 листопада 2012 р.): Зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 296 – 299.*
10. *Білоус О.П. Умови формування перших партизанських груп і загонів на території Північно-Східної України / О. Білоус // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 2012. – С. 154 – 160.*
11. *Білоус О.П. Щоденник Героя Радянського Союзу С.В. Руднєва, як джерело вивчення Карпатського рейду Сумського партизанського з'єднання / О. Білоус // Історія повсякденності: теорія та практика. Мат. Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 103-105.*
12. *Васильєва І.П. Відлуння війни. Солдатські медальйони у фондовій колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни*

1941-1945 років». // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. / НАН України, Ін-т історії України. — Вип.9. – Ч. 1. — К., 2005.

13. *Васильєва І.П. Генерал М.П. Кирпонос. Доля та пам'ять. За архівними матеріалами та документами з фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» /І.П. Васильєва // Київ і кияни. Зб. мат. щорічної науково-практ. конф. Музею історії міста Києва. – К., 2012. – №12.*
14. *Гедз В.А. Газети «Українське Слово» та «Нове Українське Слово» як джерело вивчення православного життя в окупованому Києві (1941-1943 рр.) / В.А. Гедз // Гілея. – 2009. – № 23. – С. 177-185.*
15. *Гедз В.А. З історії оборонних боїв на Макарівщині у 1941 р. / В.А. Гедз // Макарівські історико-краєзнавчі читання. Зб. І Всеукр. наук. конференції. - 2011.*
16. *Гедз В.А. Культурне життя в Києві в роки окупації (1941-1943) / В.А. Гедз // Історія України. – 2009. – № 18. – С. 2-6.*
17. *Гедз В.А. Культурне життя в Києві в роки окупації (1941-1943) / В.А. Гедз // Історія України. – 2009. – № 19. – С. 6-9.*
18. *Гедз В.А. Нацистська пропаганда на сторінках «Українського Слова» та «Нового Українського Слова» / В.А. Гедз // Гілея. – 2009. – № 19. – С. 118-125.*
19. *Даценко С.Ф. Першими ідуть у бій штрафники / С.Ф. Даценко // Ветеран України. – 2008. – № 22.*
20. *Єрмолаєва І. Відзнаки Червоної армії (1935 – 1943 рр.) в колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» / І. Єрмолаєва // Вісник Української академії геральдики, товарного знаку та логотипу. – 2006. – № 62. – С. 9 – 15.*
21. *Єрмолаєва І.В. Відзнаки Червоної армії (1935-1942 рр.). / І.В. Єрмолаєва // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Мат. науково-практ. семінару в ЦМЗСУ. 5 березня 2008 р. – Вип. 1. – К.: ЦМЗСУ, – 2008.*
22. *Жуковська А.І. Документи двічі Героя Радянського Союзу Василя Петрова як історичне джерело / А.І. Жуковська // Архіви України. - 2012. – № 6.*
23. *Жуковська Г.І. Воював в снігах Суомі / Г.І.Жуковська // Ветеран України. – 2009. – № 23.*
24. *Журавльова С. Усе своє життя захищав Вітчизну / С. Журавльова // Ветеран України. – 2002. – № 2.*
25. *Журавльова С.В. Герої війни – Герої України / С.В. Журавльова // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип.10. – Ч. 2. – К., 2006.*
26. *Журавльова С.В. Герої Радянського Союзу, репресовані напередодні і в перші місяці Великої Вітчизняної війни / С.В. Журавльова // Військовий музей. – Вип. 9 / Ред. кол.: Карпов В.В. та ін. – К.: ЦМЗСУ, 2008. – С. 35 – 49.*
27. *Зозуля О. Легендарна Марія / О. Зозуля // Народна армія. – 2012. – 7 березня.*
28. *Зозуля О. Уславлені Батьківщиною / О.Зозуля // Ветеран України. – 2009. – №13.*
29. *Зозуля О.І. Витязь фронтового неба /О.І. Зозуля // Ветеран України. – 2008. – № 2.*

30. *Зозуля О.І. Командир легендарного десанту / О.І. Зозуля // Ветеран України. – 2005. – № 22.*
31. *Зозуля О.І. Сім бойових медалей радиста /О.І. Зозуля //Ветеран України. – 2010. – № 15.*
32. *Іонова Т. Воєнними шляхами України та Європи / Т. Іонова // Військовий музей / Ред. кол.: Карпов В.В. та ін. – К.: ЦМЗСУ, 2006. – Вип. 7. – С. 138 – 150.*
33. *Іонова Т. До історії використання пляшок із запалювальною сумішшю / Т. Іонова // Військовий музей / Ред. кол.: Карпов В.В. та ін. – К.: ЦМЗСУ, 2007. – Вип. 8. – С. 97 – 103.*
34. *Іонова Т. Прапороносець понесе… / Т. Іонова // Ветеран України. – 2000. – № 10.*
35. *Іонова Т. Союзницькі конвої / Т. Іонова // Ветеран України. – 2003. – № 24.*
36. *Іонова Т.Б. Історія створення залізничних мостів через Дніпро в районі Києва у 1943-1944 роках (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років») / Т.Б. Іонова // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 9. – Ч. 3. – К., 2005.*
37. *Іонова Т.Б. Карпатсько-Ужгородська наступальна операція / Т.Б. Іонова // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К., 2007. – С. 125.*
38. *Іонова Т.Б. Листи з лівого берега Дніпра (до історії Ясногородського плацдарму) / Т.Б. Іонова // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип.10. – Ч. 2. – К., 2006.*
39. *Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2011. – 348 с.*
40. *Каленюк А.А. Деякі аспекти наукового комплектування фондів (з досвіду роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років»). / А.А. Каленюк // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип.9. – Ч. 1. – К., 2005.*
41. *Каленюк А.А. Знаки солдатської звитяги (за матеріалами колекції орденів Слави у фондовому зібранні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років») // А.А. Каленюк, В.П. Фоміна // Вісник УАГ. – 2006. – № 62. – С. 16 – 21.*
42. *Каленюк А.А. Нагорода США «Легіон заслуг» (З колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років) / А.А. Каленюк // Вісник УАГ. – 2006. – № 63. – С. 24 – 28.*
43. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – К., 2012. – 504 с.*
44. *Козлов В.А. Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» / В.А. Козлов // Український історичний журнал. – 1984. – № 10. – С. 109 – 114.*

45. *Куцаєва Т.О. Історіографія походження Героїв Радянського Союзу – учасників Великої Вітчизняної війни - українців за національністю, уродженців України / Т.О.Куцаєва//Науковізаписки.Наук.зб.Національногопедагогічногоуніверситету ім. М.П. Драгоманова. – Вип. 96. – К.: НПУМПД, 2011.*
46. *Куцаєва Т.О. Листи учасників війни — джерела історичної пам'яті / Т.О. Куцаєва // Зб. Всеукр. наук. конференції «Історія повсякденності: теорія та практика». – Вип. 25. – Переяслав-Хмельницький, 2010.*
47. *Куцаєва Т.О. Щодо неодноразового захоплення гітлерівцями та визволення від них населених пунктів України у роки Великої Вітчизняної війни (на прикладі Волинської та Львівської обл.) / Т.О. Куцаєва // Наукові записки. Наук. зб. Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. — Вип. 91. – К., 2010.*
48. *Легасова Л. Концепція та її втілення / Л. Легасова // Ветеран України. – 1999. – № 19.*
49. *Легасова Л. Пам'ять: Патріотичне виховання // Вечірній Київ. – 1983. – 6 травня.*
50. *Легасова Л. Світові війни мовою плаката / Л.Легасова // Вісник Книжкової палати. – 2009. – №9. – С. 49 – 50.*
51. *Легасова Л.В. 22 червня 1941 року: на крутозламі світової війни / Л.В. Легасова, М.В. Коваль // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. / НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 7. – Ч. 1. – К., 2003.*
52. *Легасова Л.В. Вдосконалення наукових засад головної експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 5. – К.:, 2001. – С. 29 – 32.*
53. *Легасова Л.В. Долі генералів — командувачів фронтів і армій, які брали участь в обороні та визволенні Києва / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип.10. - Ч. 1. – К., 2006.*
54. *Легасова Л.В. Досвід візуалізації історії Другої світової війни (на матеріалах радянської плакатної продукції) / Л.В. Легасова, О.Є. Лисенко // Воєнна історія Поділля та Буковини. Наук. зб. мат. Всеукр. наук. військово-історичної конф. – м. Кам'янець-Подільський, 2009.*
55. *Легасова Л.В. З історії воєнно-історичних музеїв, виставок та експозицій в Україні / Л.В. Легасова // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 2. – К., 1998. – С. 60 – 70.*
56. *Легасова Л.В. Історична наука в історичному музеї / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 9. – Ч. 1. — К., 2005.*
57. *Легасова Л.В. Кожедуб Іван Микитович / Л.В. Легасова // ЕІУ. – Т. 4. – К., 2007. – С. 401 – 402.*
58. *Легасова Л.В. Комітети допомоги Україні у війні / Л.В. Легасова // ЕІУ. – Т. 4. – К., 2007. – С. 485.*

59. *Легасова Л.В. Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (до 60-ї річниці Великої Перемоги) / Л.В.Легасова, Н.О.Шевченко // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.228. – 229.*
60. *Легасова Л.В. Міжнародний «круглий стіл» «Велика Вітчизняна війна. Непрочитані сторінки історії (музейний аспект)» // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 149 – 150.*
61. *Легасова Л.В. Не фіксатор, а дослідник / Л.В. Легасова // Демократична Україна. – 1999. – 22 жовтня.*
62. *Легасова Л.В. Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний комплекс / Л.В. Легасова // Архіви України. – 2010. – №2. – С.144 – 154.*
63. *Легасова Л.В. Нове видання з історії радянського партизанського руху /Л.В.Легасова //Архіви України. – 2010. – №2. – С.226 – 228.*
64. *Легасова Л.В. Пути и средства патриотического и интернационального воспитания молодежи на героических традициях советских вооруженных сил / Л.В. Легасова // КПСС – вдохновитель и организатор Победы советского народа и его вооруженных сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. Сб. мат. научно-практической конф., посвященной 70-летию Советской Армии и Военно-Морского флота. 15 февраля 1988 г. / Министерство культуры УРСР, Мемориальный комплекс «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов»; ред. Д.С. Сиволап. – К., 1988. – С. 34 – 45.*
65. *Легасова Л.В. Рік 1941-й: трагічні і героїчні події (за матеріалами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років») / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Архіви України. – 2011. – № 2-3. – С. 5 – 13.*
66. *Легасова Л.В. Солдати у погонах генералів / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Військовий музей (науково-методичний збірник). – К.: ЦМЗСУ. – 2005.*
67. *Легасова Л.В. Спалені села. 1941-1944. Український вимір (на матеріалах фондозбірні Меморіалу) / Л.В. Легасова, М.Ю. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / Ін-т історії України НАН України. – Вип. 13. – К., 2010.*
68. *Легасова Л.В. Україна в Другій світовій війні у музейному просторі / Л.В. Легасова, М.Ю. Шевченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У 2-х кн. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011.*
69. *Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». Реліквії фондового зібрання. Науково-довідкове видання. – К.: Мистецтво, 2009.*
70. *Миттєвості війни. Прислів'я і приказки, народжені в окопах Великої Вітчизняної війни / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2008. – 96 с.*
71. *Музей війни народної. Зб. наук. статей. — К., 1999. – 60 с.*
72. *Непрочитані листи 1941-го…: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – К., 2012. – 504 с.*

73. *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941-1944 / Центральный государственный архив общественных объединений Украины, Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941-1945 годов». – М., 2010. – 670 с.*
74. *Пасічко Я. «Шпаги честі» / Я. Пасічко // Ветеран України. – 2003. – № 3.*
75. *Пасічко Я.Л. Архіви свідчать: 9-й окремий штрафний батальйон Воронезького (1-го Українського фронту) в боях за визволення України (за результатами роботи в ЦАМО РФ) / Я.Л. Пасічко // Воєнна історія Поділля та Буковини. Наук. зб. мат. Всеукр. наук. військово-історичної конф. – м. Кам'янець-Подільський, 2009.*
76. *Пасічко Я.Л. Історія Карпатської Січі (за матеріалами музейного дослідження «Карпатська Україна. У пошуках історичної долі: 1938-1945 рр.») / Я.Л. Пасічко // Сучасний музей. Наукова й експозиційна діяльність. Зб. доповідей наук. конф. – Чернівці: ДрукАрт. – 2008.*
77. *Пасічко Я.Л. Історія Карпатської Січі у спогадах рядового вояка (за матеріалами підготовки музейної експозиції) /Я.Л. Пасічко, Л.В. Рибченко // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. — Вип. 19. — Тернопіль, 2007.*
78. *Пасічко Я.Л. Корсунь-Шевченківська наступальна операція в експозиції та у фондових колекціях Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Я.Л. Пасічко // Корсунь-Шевченківська операція – частина стратегічного наступу військ Червоної армії на території України в зимово-весняну кампанію 1944 року. Мат. науково-практ. конф., присвяченої 65-річчю Корсунь-Шевченківської наступальної операції. – Корсунь-Шевченківський, 2009.*
79. *Пасічко Я.Л. Листи на Харківщину: короткий джерелознавчий зріз (за епістолярною колекцією «Непрочитані листи 1941-го») / Я.Л. Пасічко // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Зб. мат. Всеукр. наукової військово-історичної конф. – Х., 2010.*
80. *Пастушенко Т. Подвиг і жертовність молодогвардійців / Т. Пастушенко // Ветеран України. – 2002. – № 20.*
81. *Пастушенко Т.В. Доля українських «остарбайтерів» у документах фондового зібрання Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 2. – К., 1997.*
82. *Пастушенко Т.В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни / Т.В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 6. – К., 2002.*
83. *Погоріла Т. Пам'ять про хороброго / Т. Погоріла // Ветеран України. -1999. – № 15.*
84. *Рибченко Л. 2 вересня 1945 р. – довгоочікувана крапка Другої Світової війни / Л. Рибченко // Країна знань. – 2011. – №7. – С.27-32.*
85. *Рибченко Л. Велична постать воїна / Л. Рибченко // Ветеран України. – 2005. – № 8.*
86. *Рибченко Л. Виставка «Карпатська Україна: у пошуках історичної долі (1938 – 1945 рр.)» / Л. Рибченко // Історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 123 – 125.*

87. *Рибченко Л. З досвіду вивчення та музейного використання документального фонду з обліку людських військових втрат України у Великій Вітчизняній війні в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років / Л. Рибченко // Архіви України. – 2012. – № 4. – С. 39 – 46.*
88. *Рибченко Л. З осколком у серці / Л. Рибченко // Країна знань. – 2012. – № 9-10. – С. 33 – 34.*
89. *Рибченко Л.В. "Лишився живий". Сповіщення про загибель як джерело дослідження проблеми радянських військових мобілізацій 1943 року в Києві / Л.В. Рибченко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Наук. зб. Мат. Всеукр. наукової військово-історичної конф. 15 березня 2012 р. – К., 2012.*
90. *Рибченко Л.В. Морально-психологічний стан населення територій Лівобережної України у 1941-1943 рр. та ставлення його до радянських військових мобілізацій 1943 р. / Л.В. Рибченко // Український історичний збірник / НАН України, Ін-т історії України. — Вип.11. – К., 2008.*
91. *Рибченко Л.В. Перші з когорти мужніх / Л.В. Рибченко // Країна знань. – 2012. – №4. – С. 39-43.*
92. *Рибченко Л.В. Проблема радянських військових мобілізацій 1943 року на території Лівобережної України / Л.В. Рибченко // Гілея. Зб. наук. праць. – № 22. – К., 2009.*
93. *Рибченко Л.В. Радянські військові мобілізації 1943 року (Київська область, Обухівський район) / Л.В. Рибченко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – №12. – К., 2009.*
94. *Рибченко Л.В. Радянські військові мобілізації на території України у 1941-1945 роках / Л.В. Рибченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У 2-х кн. / Ін-т історії України НАН України. - К.: Наукова думка, 2011.*
95. *Ругаль В.П. Василь Петров:життєвий шлях Героя // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наук. праць. – Вип. 8. – К.: Вид-во імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 238 – 249.*
96. *Світові війни мовою плаката. Книга-каталог виставки / Український ін-т національної пам'яті, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2009. – 208 с.*
97. *Сімперович В. Визволення Києва (1943 р.): до історіографії проблеми / В. Сімперович // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Наук. з. Мат. Всеукр. наук. військово-історичної конф. (15 березня 2012 р.) / Під заг. ред. Карпова В.В. – К., 2012. – С. 617 – 621.*
98. *Сімперович В. Визволення Слобожанщини та Сіверщини: експозиційне відображення теми (за матеріалами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років») / С. Даценко, В. Сімперович // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Мат. Всеукр. наук. військово-історичної конф. (15 грудня 2010 р.): Зб. наук. праць / За заг. ред. В.В. Карпова. – К.: НВІМУ, 2010. – С. 320 – 326.*
99. *Сімперович В. Запорізька фронтова наступальна операція та форсування Дніпра (жовтень – грудень 1943 року): історіографічні аспекти / В.М. Сімперович*

// Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. Мат. Всеукр. наук. військово-історичної конф.: Зб. наук. праць (25 травня 2011 р.) / За заг. ред. В.В. Карпова. – К.: НВІМУ, 2011. – С. 478 – 483.

100. *Сімперович В. Іван Кожедуб – тричі Герой із Сумщини: історико-біографічна розвідка / В. Сімперович // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Мат. Всеукр. наук. військово-історичної конф. (15 грудня 2010 р.): Зб. наук. праць / За заг. ред. В.В. Карпова. – К.: НВІМУ, 2010. – С. 407 – 412.*
101. *Сімперович В. Кримська стратегічна наступальна операція (8 квітня – 12 травня 1944 року): історіографічний аспект / В.М. Сімперович // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії. Мат. Всеукр. наук. військово-історичної конф.: Зб. наук. праць (6-7 жовтня 2011 р.) / За заг. ред. В.В. Карпова. – К.: НВІМУ, 2011. – С. 586 – 591.*
102. *Сімперович В. Ленд-ліз на шпальтах «Красной Звезды» (1941 – 1945 рр.): джерелознавчий аспект / Володимир Сімперович // Мат. V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конф. (м. Житомир, 9 – 10 листопада 2012 р.): Зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 374 – 376.*
103. *Сімперович В. Непрочитані листи з війни…/ В. Сімперович, Я. Пасічко //Камуфляж. – 2010. – №6. – С.38-39.*
104. *Сімперович В.М. Бої на Букринському плацдармі: деякі питання історіографії / В.М. Сімперович // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наук. праць. – Вип. 8. – К.: Вид-во імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 238 – 249.*
105. *Сімперович В.М. Чорнухинщина у вирі Другої світової війни: Історичний нарис / В.М. Сімперович. – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», 2010. – 42 с.*
106. *Смирнова В.И. Героический путь Вооруженных Сил СССР в фотографиях советских военных фотокорреспондентов. По материалам новых поступлений в фонды музея / В.И. Смирнова // КПСС – вдохновитель и организатор Победы советского народа и его вооруженных сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. Сб. мат. научно-практической конф., посвященной 70-летию Советской Армии и Военно-Морского флота. 15 февраля 1988 г. / Министерство культуры УРСР, Мемориальный комплекс «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов»; ред. Д.С. Сиволап. – К., 1988. – С. 118 – 128.*
107. *Смірнова В. Колекція підпільно-партизанської преси України 1941-1945 рр. /В. Смірнова // Архіви України. – 2010. – №5. – С.118-133.*
108. *Смірнова В.І. «Заручники неволі» – трагедія радянських військовополонених у роки війни. Люди і долі (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років») / В.І. Смірнова // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип.9. – Ч. 2. – К., 2005.*
109. *Смірнова В.І. Бухенвальдський щоденник В.Є.Галяпи — унікальне документальне свідчення часів Другої світової війни (на матеріалах фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років) /*

В.І. Смірнова // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип.10. – Ч. 2. — К., 2006.

110. *Смірнова В.І. Трагедія фашистського полону в долі киян (на матеріалах фондової колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років) / В.І. Смірнова // Київ і кияни. Зб. тез та доповідей учасників науково-практичної конф., 17 листопада 2003 р. / Музей історії міста Києва. – Вип. 3. – К., 2003.*
111. *Смолярчук Н. Парк Слави – парк героїв (за матеріалами музейної колекції) / Н. Смолярчук // Військовий музей. – 2006. – № 7. – С. 71 – 85.*
112. *Смолярчук Н.А. Отражение в военной печати боевого братства народов СССР в период изгнания немецко-фашистских захватчиков с советской земли / Н.А. Смолярчук // Победу ковали единой семьей. Сб. мат. научно-практической конф., посвященной 45-летию Победы советского народа и его Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. / Ред. Д.С. Сиволап. – К., 1990. – С. 140 – 150.*
113. *Смолярчук Н.О. «Пам'ять і слава...» (за матеріалами повідомлень про загибель, що зберігаються в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років») / Н.О. Смолярчук // Сторінки воєнної історії України. З. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 9. – Ч. 1. – К., 2005.*
114. *Смолярчук Н.О. Втрати киян у роки Другої світової війни / Н.О. Смолярчук // Воєнна історія. – 2003. – № 2.*
115. *Смолярчук Н.О. З думою про Україну. Огляд листів з музейної колекції / Н.О. Смолярчук // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип.10. – Ч. 2. – К., 2006.*
116. *Смолярчук Н.О. Огляд листів з колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Н.О. Смолярчук // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. Мат. міжнародної науково-практ. конф., присвяченої 60-річчю Корсунь-Шевченківської битви. 11 лютого 2004 р. – Корсунь-Шевченківський, 2004.*
117. *Смолярчук Н.О. Ювілейна виставка «Війна і Перемога в історичній пам'яті Українського народу» / Н.О. Смолярчук //Архіви України. – 2010. – №2. – С.199 – 201.*
118. *Солонець А.В. Маршрутами київського відступу 1941 р. (за матеріалами фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років) / А.В. Солонець // Архіви України. – 2012. – № 5. – С. 92 – 102.*
119. *Солонець А.В. Перший день війни в Києві: події і факти / А.В. Солонець //Архіви України. – 2011. – №6. – С. 163 – 173.*
120. *«...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України, Ін-т історії України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2006. – 544 с.*
121. *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжнародної наук. конф. / Ін-т історії України НАН України,*

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2011. – 800 с.

122. *Український визвольний рух 20-50-х років ХХ століття (науково-методичні рекомендації до вивчення та висвітлення тематики в музеях історичного профілю) / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2008. – 44 с.*
123. *Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», Український ін-т національної пам'яті. – К., 2009. – 336 с.*
124. *Філатова Н. «Легко в парі йти…» / Н. Філатова // Ветеран України. – 1999. – № 8.*
125. *Філатова Н.С. Традиції й надбання у науково-просвітницькій роботі Меморіалу над Дніпром / Н.С. Філатова // Військовий музей. – 2007. – № 8. – С. 176 – 182.*
126. *Філоненко М.П. Полководницькі ордени Великої Вітчизняної війни (на основі фондової колекції Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років") / М.П. Філоненко // Військова символіка держави – основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Зб. мат. науково-практичної конф. ЦМЗСУ. 27 травня 2009 р. – К., 2009.*
127. *Фомина В.П. Героизм воинов-политработников в решающих боях Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов / В.П. Фомина // КПСС – вдохновитель и организатор Победы советского народа и его вооруженных сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. Сб. мат. научно-практической конф., посвященной 70-летию Советской Армии и Военно-Морского флота. 15 февраля 1988 г. / Министерство культуры УРСР, Мемориальный комплекс «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов»; ред. Д.С. Сиволап. – К., 1988. – С. 59 – 66.*
128. *Фоміна В. За звитягу і хоробрість / В. Фоміна // Ветеран України. – 2003. – № 22.*
129. *Фоміна В. Особлива нагорода / В. Фоміна // Ветеран України. – 2001. – № 9.*
130. *Фоміна В. Пишу листа із 45-го / В. Фоміна // Ветеран України. – 1999. – № 9.*
131. *Фоміна В.П. Долі багатодітних родин у роки війни – один з аспектів дослідження героїзму і жертовності народу України, музейне втілення теми / В.П. Фоміна // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип.10. – Ч. 1. – К., 2006.*
132. *Фоміна В.П. Колекція орденів Богдана Хмельницького у музейному зібранні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / В.П. Фоміна // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип.9. – Ч. 1. – К., 2005.*
133. *Фоміна В.П. Музейне відображення образу противника в головній експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» / В. Фоміна // Військовий музей. – 2007. – № 8. – С. 164 – 175.*
134. *Шевченко М. Партизанська нагорода / М. Шевченко // Військовий музей. – 2008. – № 9. – С. 50 – 56.*

135. *Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування примусова праця, репатріація / М. Шевченко, С. Гальчак, Т. Пастушенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У 2-х кн. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011.*
136. *Шевченко М.Ю. Всенародная помощь фронту трудящихся Украины. По материалам фондов музея / М.Ю. Шевченко // Победу ковали единой семьей. Сб. мат. научно-практической конф., посвященной 45-летию Победы советского народа и его Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 годов / Ред. Д.С. Сиволап. – К., 1990. – С. 87 – 94.*
137. *Шевченко М.Ю. Комісія у справах колишніх партизанів / М.Ю. Шевченко // ЕІУ. – Т. 4. – К., 2007. – С. 479.*
138. *Шевченко М.Ю. Партизанська нагорода (колекція медалей «Партизанові Вітчизняної війни» у фондах Меморіального комплексу) / М.Ю. Шевченко // Військовий музей. – Вип.9. – К.: ЦМЗСУ, 2008.*
139. *Шевченко М.Ю. Партизанський фотолітопис Якова Давидзона (за документами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років») / М.Ю. Шевченко // Архіви України. – 2012. – №2. – С. 165 – 175.*
140. *Шевченко М.Ю. Соціально-гуманітарний аспект музейного дослідження проблеми українських «остарбайтерів» (за матеріалами колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років») / М.Ю. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – Вип.9. – Ч. 1. – К., 2005.*
141. *Шевченко Н.А. Массовый героизм и стойкость советских воинов. По материалам новых музейных поступлений / Н.А. Шевченко // Победу ковали единой семьей. Сб. мат. научно-практической конф., посвященной 45-летию Победы советского народа и его Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 годов / Ред. Д.С. Сиволап. – К., 1990. – С. 45 – 55.*
142. *Шевченко Н.А. Отражения в музейной экспозиции боевого братства советских воинов при форсировании Днепра и освобождении Киева / Н.А. Шевченко // Дружба к победе вела. Сб. мат. научно практичной конф., посвященной 45-летию битвы за Днепр и освобождения Киева. 10 октября 1988 г. / Ин-т истории партии при ЦК КПУ – филиал Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПРС, Министерство культуры Украины, Мемориальный комплекс «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов» / Ред. Д.С. Сиволап. – К., 1989. – С. 43 – 54.*
143. *Шевченко Н.О. Клубов Олександр Федорович / Н.О. Шевченко // ЕІУ. – Т. 4. – К., 2007. – С. 356 – 357.*
144. *Шевченко Н.О. Науково-дослідна робота в Меморіальному комплексі: напрями, організація, наслідки // Музей війни народної. Збірник наукових статей / Під заг. ред. О.С. Артьомова. – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – С. 13 – 20.*

© Любовь ЛЕГАСОВА

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В МЕМОРИАЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ: МУЗЕЙНАЯ МОДЕЛЬ НАУЧНЫХ СТУДИЙ

В историографическом ракурсе рассматриваются особенности научного студирования истории Второй мировой и Великой Отечественной войн сотрудниками Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов»; анализируется актуализированный основной темарий истории военного времени в научных исследованиях музеологов-практиков.

Ключевые слова: *Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», Вторая мировая война, Великая Отечественная война, музеология, научные исследования, историческая наука, историография.*

© Lyubov LEHASOVA

STUDYING THE HISTORY OF WORLD WAR II IN THE MEMORIAL COMPLEX: MUSEUM'S MODEL OF SCIENTIFIC STUDIOS

The features of the scientific study of the history of the Second World War and the Great Patriotic War are examined by employees of the Memorial complex «The National Museum of the Great Patriotic War of 1941 -1945» in historiographical perspective; the topical themes are analyzed in scientific research by museum professionals.

Keywords: *the Memorial complex «The National Museum of the Great Patriotic War of 1941-1945», World War II, the Great Patriotic War, museology, scientific research, historical science, historiography.*

© Любов ЛЕГАСОВА
© Наталія ШЕВЧЕНКО

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ» НА 2012 – 2020 рр. (ОКРЕМІ ТЕЗИ) *

Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» – потужний, широковідомий в Україні та за її межами науково-дослідний та культурно-просвітницький центр, у стінах якого триває безперервний процес наукового пошуку, експозиційно-виставкових новацій та просвітницьких ініціатив. Меморіал є важливим майданчиком для фахових наукових дискусій, вироблення новітніх методологічних підходів до музейної роботи. Саме таким музей має залишатися надалі. Подальша інтенсифікація наукової роботи у всіх площинах і вимірах, постійне її вдосконалення, пошук та реалізація нових ідей – запорука сталого розвитку Меморіального комплексу.

Інтенсивний розвиток сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії, прискіплива увага до проблем найбільшого збройного конфлікту XX століття з боку світової спільноти, неоднозначні процеси в українському соціумі, геополітичні виклики зумовлюють переосмислення та уточнення концептуальних засад наукової діяльності Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років, змушують підвищувати конкурентоспроможність наукових досліджень у царині музеєзнавства та воєнної історії, спонукають до формування концепції національної пам'яті як «мозаїки індивідуальних, професійних, регіональних досвідів і пам'ятей», що дасть змогу зберегти поряд з узагальнюючими візіями пам'ять про героїзм і страждання, жертовність і звитягу, подвиг і біль, досвід і спогади на рівні окремої людини у багатоаспектному вимірі Другої світової війни.

Використання соціально-гуманітарної моделі «переживання» й увічнення історії дає можливість по-новому сформулювати соціальну місію Меморіалу, сконструювати концептуальну модель музею як багатофункціонального культурного комплексу, визначити насамкінець ті цільові орієнтири, котрими Меморіальний комплекс зможе керуватися у своєму подальшому розвиткові.

* Документ надрукований на шпальтах наукового часопису «Сторінки воєнної історії України» (Легасова Л. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» на 2012–2020 рр. / Л. Легасова, Н. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2012. – Вип. 15. – С. 240 – 257). Попередні результати обговорення та пропозицій до Концепції в рубриці «Рецензії та огляди» журналу «Військово-історичного меридіану».

Рухаючись у фарватері світової історичної науки, залучаючи модерний методологічний та методичний інструментарій, генеруючи новітні концепції та інтерпретації історичного процесу, актуалізуючи історичну пам'ять, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років і надалі акумулюватиме та зберігатиме національну та світову історико-культурну спадщину, займатиметься тезаврування емпіричного та реліквійного масиву, проводитиме фундаментальні та прикладні історико-музеєзнавчі дослідження, реалізовуватиме потужні експозиційно-виставкові проекти, залишатиметься суб'єктом культурного й духовного становлення модерної української нації, впливатиме на формування національної ідеї, відіграватиме в суспільстві об'єднувальну роль.

Формулювання концептуальних засад (Концепції) наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» обумовлене необхідністю подальшого визначення та схвалення своєрідної комплексної моделі музею в найближчому майбутньому, пріоритетних характеристик його науково-дослідних, науково-фондових, науково-експозиційних, науково-освітніх, науково-методичних, науково-видавничих та науково-реставраційних складників.

Затвердження саме цих векторів подальшого розвитку Меморіалу, які є фундаментальними для організації музейного життя, дасть можливість зреалізувати науково-музеологічний пласт роботи Меморіального комплексу, його структурних наукових підрозділів як системну діяльність із визначеною цільовою спрямованістю.

Нормативно-правовою основою концептуальних засад (Концепції) наукової діяльності є Конституція України, Закони України «Про музеї та музейну справу», «Про культуру», «Про наукову і науково-технічну діяльність», Положення про Музейний фонд України, Положення про національний заклад (установу) України, а також Статут Меморіального комплексу, рішення вченої ради музею, наукові здобутки Меморіалу, кращий вітчизняний і світовий музейний досвід.

Концепція наукової діяльності Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років на 2012 – 2020 рр. є підгрунтям для підготовки річних планів наукових досліджень, організації науково-дослідної, науково-фондової, науково-експозиційної, науково-освітньої, науково-методичної, науково-видавничої та науково-реставраційної діяльності, а також визначає мету, принципи, завдання й механізми розвитку наукової роботи.

Наукова діяльність у Меморіальному комплексі є інтелектуальною творчою роботою, що здійснюється у формі наукових досліджень і спрямовується на одержання та використання нових знань, їхнього подальшого втілення в музейній практиці.

Провідними напрямами наукової роботи музею є:

1. Науково-дослідна діяльність

Головною метою науково-дослідної діяльності залишається всебічне і ґрунтовне дослідження історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн, локальних збройних конфліктів другої половини XX століття, поглиблене вивчення та розкриття ролі й місця України у війні, її внеску в Перемогу; увічнення пам'яті мільйонів тих, хто загинув,

моральна реабілітація жертв нацизму – військовополонених, остарбайтерів, в'язнів концтаборів; популяризація та шанобливе ставлення до учасників війн.

2. Науково-фондова діяльність

Науково-фондова робота спрямовується на вдосконалення структурного та змістовного компонентів фондозбірні Меморіального комплексу, на розроблення науково обґрунтованих шляхів підвищення якості, удосконалення, планування та організації наукових досліджень та науково-дослідної діяльності на базі фондових зібрань, удосконалення методики проведення пошукової роботи та наукового комплектування фондів.

Головною метою науково-фондової діяльності залишається всебічне та ґрунтовне дослідження теоретичних підвалин наукового комплектування фондів, систематизація результатів досліджень з метою їхнього введення до наукового обігу й подальшої апробації та практичного втілення в музейній практиці, зокрема в реалізації музейного проекту «Родинна пам'ять про війну», описово-документальна та евристична робота у фондозбірні Меморіалу.

3. Науково-експозиційна та виставкова діяльність

Науково-експозиційна та виставкова робота скеровуватиметься на удосконалення структури, форм, змісту головної експозиції та виставкових проектів Меморіального комплексу, підвищення атрактивності та експресивності, асоціативності та репрезентативності, афірмативності та екзистенційності, валідності та експліцитності музейного експозиційно-виставкового простору.

4. Науково-освітня діяльність

Науково-освітня робота Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років зорієнтована на подальше становлення ефективної, соціально вагомої системи національно-патріотичного виховання прийдешнього покоління, гармонійного поєднання державних та особистих інтересів, формування активної громадянської позиції, подолання негативних процесів і явищ у духовній сфері українського суспільства, становлення наукового світогляду на актуалізовані проблеми вітчизняної та світової історії; поваги до історичного минулого, національних і військових традицій.

5. Науково-методична діяльність

Науково-методична робота в Меморіальному комплексі спрямовується на вдосконалення інформаційно-методичного забезпечення співробітників, упровадження новітніх стандартів музейної діяльності, підвищення рівня методологічного та методичного забезпечення діяльності музею, активізацію міжмузейної комунікації.

6. Науково-видавнича діяльність

Науково-видавнича робота Меморіального комплексу напрямлена на вдосконалення видання власне музейної наукової, методичної та інформаційно-популярної друкованої продукції; реалізацію спільних видавничих проектів із українськими та закордонними музейними інституціями та науковими установами.

7. Науково-реставраційна діяльність

Науково-реставраційна робота музею спрямована на збереження музейних предметів і колекцій, поліпшення їхнього стану, проведення технічної та науково-практичної реставрації з використанням сучасних і перспективних розробок, технологій та наукових досліджень.

Реалізація концептуальних засад (Концепції) наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» має забезпечити:

- **підвищення** результативності наукових досліджень, що сприятиме створенню конкурентоспроможної наукової продукції, слугуватиме ефективному використанню її набутків у всіх комунікаційних формах діяльності музею;
- **поліпшення** рекламно-іміджевої діяльності як невід'ємного складника ефективної діяльності Меморіального комплексу на ринку наукової продукції та послуг;
- **активізацію** наукової видавничої діяльності;
- **поглиблення** міжнародного, міжмузейного та внутрішньомузейного співробітництва на основі спільних наукових програм, проектів, розробок, структурних підрозділів, використання та створення спільної науково–технічної бази, організацію і проведення спільних семінарів, конференцій, виставок та презентацій тощо;
- **розширення** науково-методичних підвалин діяльності музею;
- **активізацію** процесу подальшого формування, дослідження, зберігання та популяризації музейних колекцій; збільшення документально-інформаційного масиву фондозбірні Меморіального комплексу;
- **удосконалення** науково-просвітницької та науково-екскурсійної роботи, збільшення освітньо-культурного потенціалу Меморіалу, значне розширення категоріальної бази відвідувачів музею;
- **оптимізацію** науково-реставраційного складника розвитку Меморіального комплексу тощо.

Сучасні суспільні виклики, магістральні напрями історичної науки, модерні здобутки музейної комунікації, менеджменту та маркетингу дають імпульси для конструктивно-активної, креативної тактики в царині науки через поширення сфер впливу, форм діяльності, активізації науково-просвітницьких послуг на регіональному, національному та глобальному рівнях, у тому числі й у віртуальному просторі, а вищенаведені тези можуть розглядатися як формула успішності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», що може бути зреалізовано тільки наполегливою ініціативною працею всього колективу Меморіального комплексу.

ДО ЛІТОПИСУ БОЙОВИХ ДІЙ

УДК 94:355.48«1944»

© ***Валерій ГРИЦЮК***

ВИНИЩУВАЛЬНО-ПРОТИТАНКОВА АРТИЛЕРІЯ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

Проаналізовано місце та роль винищувально-протитанкової артилерії в Корсунь-Шевченківській наступальній операції на оточення великого угруповання противника, здійснену радянськими військами взимку 1944 р. на Правобережній Україні.

Ключові слова: *Друга світова війна, військова операція, Корсунь-Шевченківська наступальна операція, винищувально-протитанкова артилерія.*

Яскравою сторінкою ратного подвигу радянських воїнів є Корсунь-Шевченківська наступальна операція. Її не обійшли своєю увагою науковці, ґрунтовний аналіз літератури з цього питання здійснений у спеціальному військово-історичному дослідженні [1]. Утім історія Корсунь-Шевченківської битви зберігає ще багато «білих плям». Зокрема, мало висвітленими залишаються питання застосування винищувально-протитанкової артилерії в операції, що і стало предметом наукового пошуку автора цієї статті.

Особливістю Корсунь-Шевченківської операції було те, що для здійснення деблокування оточеного угруповання німецьке командування залучило значно більшу, ніж це було раніше, кількість танкових дивізій і забезпечило чисельну перевагу в танках над силами трьох радянських танкових армій і ряду окремих танкових частин, задіяних в операції.

Аналіз угруповання винищувально-протитанкової артилерії під час планування й підготовки Корсунь-Шевченківської операції та гостра необхідність його посилення безпосередньо в ході бойових дій свідчить про недооцінку радянським командуванням значення цього виду артилерії для блокування й надійної ізоляції оточеного ворожого угруповання.

На початку 1944 р. до вищого тактичного з'єднання винищувально-протитанкової артилерії – бригади входило, як правило, три полки. Винищувально-протитанкові полки були батарейного складу і мали по штату 6 батарей – по 4 гармати в кожній. Винищувально-протитанкова артилерія діючих на Правобережній Україні військ здебільшого завершила заміну 45-мм гармат на 57-мм та 76-мм. У 1-й та 2-й Українські фронти до операції планувалось залучити 17 полків винищувальної артилерії: 40

А – 2 вптап, 27 А – 1 вптап, 4 гв. А – 1 вптабр та 1 вптап, 53 А – 1 вптабр та 1 вптап. Крім загальновійськових армій, у 5-й танковій армії було чотири штатних винищувально-протитанкових полки. 6-та танкова армія була посилена одним винищувально-протитанковим полком, позаяк була сформована за п'ять днів до операції і штатної винищувально-протитанкової артилерії не мала. Ще один винищувально-протитанковий полк перебував в 5-му кавалерійському корпусі.

За даними, наведеними в таблиці 1 [складено за даними джерела 2], частка винищувально-протитанкової артилерії в арміях, задіяних на напрямках головних ударів фронтів, була невеликою. Найбільшою (17 %) вона була в 4-й гвардійській армії, найменшою (9 %) – в 53-й армії.

Таблиця 1

Армія	Ширина смуги (км)	Загальна кількість гармат	Кількість гармат ВПТА			Частка ВПТА у %
			57-мм	76-мм	Усього	
40 А	96,5	929	16	115	131	14
4 гв. А	20	592	24	78	102	17
53 А	72	829	19	53	72	9

Слід зазначити, що частини винищувально-протитанкової артилерії, які планувались до участі в операції, внаслідок втрат у попередніх боях мали значний штатний некомплект. Так, із 12 винищувально-протитанкових полків, приєднаних до армій 2-го Українського фронту, тільки два полки були цілком укомплектовані матеріальною частиною, 6 полків мали від 50 до 62 % належних по штату гармат і 4 полки менше 50 %. Більшість полків мала всього лише 40-60 % тягачів і 20-60 % вантажних автомобілів [2].

На початку наступу більшість винищувально-протитанкових полків в арміях додавалася стрілецьким дивізіям. Кожна армія, крім того, мала артилерійсько-протитанковий резерв у складі не менш ніж один полк. Резерви створювалися й у стрілецьких дивізіях, що діяли на напрямках головних ударів. Наприклад, артилерійсько-протитанковий резерв 69-ї гвардійської стрілецької дивізії (4-ї гвардійської армії) складався з 438-го винищувально-протитанкового артилерійського полку й окремого винищувально-протитанкового дивізіону [3, 47–53].

Характерною рисою в розподілі винищувально-протитанкової артилерії було прагнення командувачів армій якнайбільше наблизити протитанкові полки до частин піхоти. Це прагнення викликане тим, що винищувально-протитанкова артилерія могла швидше ніж інші види артилерії пересуватися в умовах бездоріжжя за піхотою і вчасно здійснювати вогневу підтримку її дій. Недоліком вважалося намагання деяких загальновійськових начальників ставити всю артилерію на пряму наводку. Це призводило до такого становища, коли групи підтримки піхоти фактично переставали існувати, вогонь із закритих вогневих позицій по танках застосовувався як виняток, а дивізійна артилерія й артилерія посилення зазнавали зайвих втрат. Завдання

знищення атакуючого противника перед переднім краєм не ставилося, і всі цілі покладаються на вогонь гармат прямою наводкою, що характеризувало технічну та тактичну неграмотність начальників, які допускали подібне [4].

Корсунь-Шевченківська операція почалася 24 січня 1944 р. бойовими діями передових батальйонів 4-ї гвардійської і 53-ї армій 2-го Українського фронту. Наступного дня перейшли в наступ головні сили цих армій. Ударне угруповання 1-го Українського фронту (40-ва і 27-ма армії) розпочали наступ 26 січня. У прорив були введені рухомі загони 5-ї гвардійської і 6-ї танкової армій. Просуваючись назустріч один одному, 28 січня загони з'єдналися в районі Звенигородки. До 3 лютого були створені внутрішній і зовнішній фронти оточення [5, 627–630].

Спроби противника прорватися ззовні до оточеного угруповання почалися з перших днів операції. Уже на світанку 27 січня ворог почав одночасні атаки з півночі і з півдня на ділянці Златопілля-Рейментарівка. Для сприяння 4-й гвардійській армії у відбитті танкового удару противника командувач фронту передав у її оперативне підпорядкування свій резерв – 2-гу винищувально-протитанкову артилерійську бригаду. Таким чином, на ділянці фронту Турія-Рейментарівка завдовжки майже 16 км було зосереджено загалом дванадцять полків винищувально-протитанкової артилерії (240 гармат). Зазначені полки збільшили середню щільність протитанкових гармат на цій ділянці до 15 гармат на 1 км фронту [6, 45–52]. Рішучий маневр винищувально-протитанкової артилерії сприяв успішному відбиттю контратак противника.

Менше був посилений винищувально-протитанковою артилерією правий фланг зовнішнього фронту оточення, зокрема ділянка 104-го стрілецького корпусу 40-ї армії. Для покращення становища командувач 1-го Українського фронту в період з 31 січня до 4 лютого перекинув на небезпечний напрямок із 38-ї армії 32-гу і 9-ту гвардійські винищувально-протитанкові артилерійські бригади. Перша з них була приєднана до 6-ї танкової армії і розташовувалася в районі на захід від Звенигородки, друга до 4 лютого ще не встигла цілком зосередитися й одним полком (328-м) зайняла оборону в районі Чижівка, іншим (330-м) – Виноград [7, 354–357]. Своєю чергою командувач 40-ї армії перекинув на ділянку 104-го стрілецького корпусу в район Тинівки 317-й гвардійський полк 28-ї винищувально-протитанкової артилерійської бригади РГК [8, 16–28].

Наступ противника на цій ділянці розпочався 4 лютого. Близько 200 танків, підтриманих значною кількістю літаків, атакували в напрямку Тинівки, Вотилівки, де розгорілися запеклі бої. Підступи до Тинівки й Павлівки прикривалися частинами 104-го стрілецького корпусу, посиленими 317-м гвардійським винищувально-протитанковим артилерійським полком. Бойовий порядок полку був побудований у два ешелони. Батареї першого ешелону розгорнулися уздовж залізниці, другого – безпосередньо на підступах до Тинівки, перекриваючи дороги, що йшли з півдня. Другий ешелон був віддалений від першого на 3 км, що унеможливлювало вогневий зв'язок між ними. Після запеклого бою з переважаючими силами противника решта бійців полку змушені були відійти [8, 16–28].

У ході прориву оборони німці головне значення надавали танкам «Тигр». Ці бойові машини рухались попереду бойового шикування, викликали на себе вогонь,

засікали вогневі точки та відходили назад, а потім із дистанцій 2 – 2,5 км «знищували» радянські танки й особливо протитанкову артилерію [9, 55–56].

Німецьке командування з метою нарощування зусиль для деблокування групи Штеммерманна (так у німецьких документах називались оточені в районі Корсунь-Шевченківського війська) на вузьких ділянках фронту створювало потужні танкові групи до 3 – 4 танкових дивізій із засобами посилення. Так, на ділянку Виноград-Ризіно (13 км) додатково до діючих трьох танкових дивізій (16-та і 17-та танкові дивізії і танкова дивізія СС «Адольф Гітлер») було перекинуто 1-шу танкову дивізію, 506-й окремий батальйон танків T-VI і два дивізіони самохідних гармат. Противник мав намір силами більш як 300 танків завдати удару в напрямку Лисянки.

Разом із тим частини 11, 13 і 14-ї танкових дивізій (250 танків) були перекинуті в район Єрки, щоб завдати удару також у напрямку на Лисянку [9, 54]. Одночасно з цим командування оточеного угруповання стягало в район Стеблева великі сили військ для нанесення зустрічного удару через Шендерівку на Лисянку .

Розгадавши замисел противника, командування 1-го і 2-го Українських фронтів почало спішно підтягувати на небезпечний напрямок стрілецькі війська, артилерію й інженерні частини. Було здійснено значне перегрупування артилерії, в тому числі з Резерву ВГК, фронтів та завдяки зняттю артилерійських частин з інших ділянок фронту [11, 359]. Насамперед були вжиті заходи для створення більш щільної системи протитанкових районів, основою яких були винищувально-протитанкові полки і бригади. Усього до 6 лютого на ділянці Охматів-Лебедин завдовжки близько 100 км було зосереджено шість винищувально-протитанкових артилерійських бригад (два полки 9-ї гвардійської і 32-га 1-го Українського фронту, 2, 11, 31 і 33-тя 2-го Українського фронту) і не менш як 14 окремих винищувально-протитанкових артилерійських полків (з урахуванням винищувально-протитанкових артилерійських полків танкових армій, які діяли в цьому районі). Таким чином на зовнішньому фронті оточення було зосереджено не менш ніж 30 полків винищувально-протитанкової артилерії, тобто в середньому на кожні 3,3 км припадало по одному полку [6, 45–52]. Ще шість винищувально-протитанкових полків були задіяні на внутрішньому фронті оточення.

Особливо високою була концентрація винищувально-протитанкової артилерії на ділянці Звенигородка-Лебедин 2-го Українського фронту, де відстань між внутрішніми і зовнішніми фронтами оточення була найменшою. Тут були зосереджені три винищувально-протитанкові артилерійські бригади (2, 11 і 31-ша). Поліпшилася обстановка і на ділянці 1-го Українського фронту. Якщо у відбитті першого удару танків противника 4–5 лютого на ділянці Русалівка-Ризино діяв фактично тільки один винищувально-протитанковий артилерійський полк (317-й гвардійський), а в напрямку Лисянки – два полки, то в період боїв 11–12 лютого на цій ділянці було зосереджено чотири винищувально-протитанкові бригади (9-та гвардійська, 24, 28 і 32-га), у складі яких нараховувалося 12 полків [2].

Висока концентрація винищувально-протитанкової артилерії та створення протитанкових районів на напрямку головних ударів танкових угруповань ворога

стали одними із головних чинників недопущення прориву основних сил противника до оточених військ.

У Корсунь-Шевченківській операції радянські війська одержали більш значне посилення винищувально-протитанковою артилерією, ніж у Сталінградській операції. Так, якщо під час відбиття удару котельниковського угруповання противника війська 51-ї армії Сталінградського фронту мали лише чотири винищувально-протитанкових артилерійських полки, то під Корсунь-Шевченківським армії, що діяли на зовнішньому фронті оточення, підсилювалися двома-трьома винищувально-протитанковими артилерійськими бригадами і такою ж кількістю окремих полків. Наявність таких сильних засобів і їхнє вміле використання стали одним із вирішальних факторів досягнення успіху у відбитті ударів великих танкових сил противника [10].

Характерним для Корсунь-Шевченківської операції був також рішучий і своєчасний маневр винищувально-протитанковими полками і бригадами, чим успішно паралізувалися численні спроби ворога створити рішучу перевагу в силах на напрямку, обраному для удару, за рахунок маневру танковими дивізіями. Маневр артилерією в ході операції відбувався в дуже несприятливих метеорологічних умовах. Відлига й бездоріжжя ускладнювали рух артилерійських полків не тільки по полях, але і по дорогах. Вкрай складно було здійснювати підвіз боєприпасів і пального [11, 353–358].

У ряді випадків командири винищувально-протитанкових бригад та полків, одержавши наказ на марш в інший район, не могли оперативно приступити до його виконання, тому що їхні полки перебували в бойових порядках піхоти й не могли бути зняті з позицій на очах у противника. Так сталося, наприклад, з 9-ю гвардійською бригадою, командир якої о 15.30 1 лютого одержав наказ залишити займаний рубіж. Однак полки цієї бригади перебували на передньому краї, і зняти їх із позицій удалося тільки з приходом темряви [12, 11–13].

У боях з оточення і знищення угруповання противника в районі Корсунь-Шевченківського частинам винищувально-протитанкової артилерії дуже часто доводилося самостійно вести бій і з танками, і з піхотою противника. На першому етапі операції, коли ще не було суцільного внутрішнього і зовнішнього фронтів оточення, винищувально-протитанковим артилерійським полкам і бригадам часто доводилося першими вступати в бій без організованої взаємодії зі стрілецькими частинами й утримувати зайняті райони до підходу загальновійськових з'єднань (2-га винищувально-протитанкова артилерійська бригада – у районі Шполи й ін.). Також їм траплялося самостійно вести бій і з ударними угрупованнями противника, що проривалися в глибину оборони через бойові порядки піхоти. Усе це потребувало від винищувально-протитанкових частин уміння вести бій одночасно і з танками, і з піхотою, безупинного ведення активної розвідки і наявності постійної безпосередньої бойової охорони. Слід зазначити, що частині німецьких військ удалось прорватись з оточення [13]

11 лютого противник зробив чергову, найбільш серйозну спробу прорватися до оточеного угруповання. Після підтягнення до зовнішнього фронту оточення

8-ми танкових і 6-ти піхотних дивізій, ворог спробував здійснити прорив у вузькій (14 кілометрів) смузі фронту чотирма танковими (танкова дивізія СС «Адольф Гітлер», 17-та, 1-ша, 16-та) і двома піхотними (34-та, 198-ма) дивізіями з району Ризино в напрямку на Лисянку [13]. На ділянці прориву радянські стрілецькі полки та частини артилерії не відступили й були знищені на позиціях. У 6-й танковій армії до кінця 11.02.44 залишилося 70 танків [14, 95]. Оточене угруповання завдало зустрічного удару з району Корсунь–Шевченківський на Стеблів – Шендерівку.

Прорив військ противника викликав занепокоєння Ставки Верховного Головнокомандування. 12 лютого І. В. Сталін поклав керівництво всіма військами на внутрішньому фронті оточення на І. Конєва, а командувач 1-го Українського фронту М. Ватутін був відправлений із району проведення операції під Шепетівку. Г. Жуков дістав суворе стягнення й директивою Ставки за № 220022 був усунутий від загального керівництва операцією та призначений відповідальним за недопущення подальшого прориву німців на зовнішньому фронті [15].

До 15 лютого танкові частини генерала Хуббе наблизилися до Лисянки, а війська Штеммерманна вели бій за села Петрівська Гута та Комарівка. Відстань між деблокуючим та оточеним угрупованнями зменшилася до 5-7 км. Прорив з кільця відбувся за складних погодних умов (різке зниження температури та хурделиця) у ніч проти 17 лютого. На ділянці майже 4 км у прорив пішло близько 50 тисяч вояків Вермахту та СС. Бойовище було жахливим. У ході прориву загинув і сам В. Штеммерманн. Радянські джерела повідомили про повне знищення оточеного угруповання (55 тис. осіб убитими та 18 тис. полоненими), проте це не відповідає дійсності.

Е. Манштейн повідомляє, що з оточення вирвалось 30–32 тис. осіб [16, с. 523]. «…Манштейну вдалося вивести із котла близько 35 тис. чол., але втрати, особливо артилерії, були величезні. Більшість гармат змушені були кинути на дорогах», – відзначає колишній генерал німецької армії Ф. фон Меллентін [17, 334]. Про це повідомляє і Тіппельськірх: «Оточені корпуси змушені були залишити всю важку зброю, артилерію і більшу частину спорядження й останнім відчайдушним кидком пробитися до своїх військ. Із оточення вийшло лише 30 тис. осіб» [18]. О. Лисенко в роботі «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945» зазначає: «Майже 50 тисяч солдатів та офіцерів Вермахту було вбито й поранено. Усього 30 тис. гітлерівців ціною неймовірних зусиль зуміли вирватися з кільця, залишивши всю важку зброю» [19]. Сучасний український дослідник Корсунь-Шевченківської операції А. Сало за удокументованими даними фіксує перебування в базових таборах для «оточенців» під Уманню близько 30 тис. німецьких вояків [1].

Питання кількості німецьких військ, яким удалося вирватися з оточення, безпосередньо пов'язане з питанням кількості втрат. Радянська сторона заявила про 55 тис. убитих та понад 18 тис. полонених. Однак вивчення документальних матеріалів, у яких обліковані поховання німецьких солдатів, викликають сумнів стосовно втрат німців. Загалом у районі активних бойових дій зі знищення оточеного корсунь-шевченківського угруповання відразу після подій обліковано понад 10 тис. похованих німецьких вояків. За організацію робіт щодо масового поховання

солдатів та впорядкування могил голова Корсунь-Шевченківської районної ради був представлений до нагородження бойовим орденом Червоної Зірки [20].

Підсумовуючи розглянуті у статті питання, варто зазначити, що реальна бойова практика вимагала від радянського командування збільшення чисельності протитанкових засобів під час оточення та блокування ворожого угруповання. Загальна чисельність винищувально-протитанкових полків у ході операції була збільшена більш ніж у два рази порівняно із запланованою (з 17 до 36). У маневрених формах бою, особливо характерних для Корсунь-Шевченківської операції, у винищувально-протитанкової артилерії не було часу на підготовку укриттів для особового складу, гармат і засобів тяги. Противник перед початком танкової атаки прагнув ударами з повітря придушити насамперед протитанкову артилерію й завдати їй значних втрат.

Загалом винищувально-протитанкові частини, незважаючи на високу напругу боїв і винятково важкі метеорологічні умови, засвідчили в Корсунь-Шевченківській операції зразки високої бойової майстерності, мужності й стійкості в бою. Військами І-го і 2-го Українських фронтів був використаний і розвинутий досвід застосування винищувально-протитанкової артилерії під час оточення й ліквідації великих угруповань німецьких військ, зокрема вже в березні – квітні 1944 р. [13].

Джерела та література:

1. *Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операціїї 1944 р.): дис. ... кандидата іст. наук: 20.02.22 / Сало Анатолій Якович. – К., 2005. – 277 с.*
2. *Истребительно-противотанковая артиллерия в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1957. – 416 с.*
3. *Глебов Д.Е. Гвардейцы на переднем плане // Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989. – С. 47–53.*
4. *Казаков К.П. Всегда с пехотой, всегда с танками. Военно-исторический очерк о боевых действиях артиллерии в крупнейших операциях Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1973. – 296 с.*
5. *Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Григорій Костянтинович Жуков; [пер. з рос. А.Н. Шевченко, А.А. Стася, Г.Г. Кулинича]. – К. : Політвидав України, 1985. – 841 с..*
6. *Терещенков Н. Корсунь-Шевченковская операция в цифрах // Военно-исторический журнал. – 1967. - №7. – С. 45–52.*
7. *Советская артиллерия в Великой Отечественной войне 1941 – 1944 гг. – М.: Воениздат, 1960. – 800 с.*
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі –ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23, Ч1. – Спр. 759.*
9. *Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф.236. – Оп.2673. – Спр.324.*
10. *Огнев В. О. Дії артилерії в Корсунь-Шевченківській операції (24.01 – 17.02.1944 року // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні*

Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник. – 2004. – С. 44–56.

11. *Сало А.Я. Тилове забезпечення Корсунь-Шевченківської операції 1944 р. // Труди академії. – 2005. – №58. – С. 353–358.*
12. *Телегин А.В. В сложных условиях (Действия артиллерии в Корсунь-Шевченковской операции)// Военный вестник. – 1964. – №2. – С. 11-13.*
13. *Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. — Department of the Army, Washington, DC 1952.*
14. *Строева А.Т. Шестая танковая и ее командарм / Строева А.Т. – К.: Молодь, 2000. – 208 с.*
15. *ЦАМО РФ. – Ф. 132-А, оп. 2642, спр. 13, арк. 201–202.*
16. *Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала Вермахта / Эрих фон Манштейн; [пер. с англ. Т.М. Шуликовой]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2009. – 575 с.*
17. *Меллентин Ф.В. Танковые сражения 1939–1945 гг. Боевое применение танков во Второй мировой войне / Ф.В. Меллентин – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 304 с.*
18. *Типпельскирх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскирх [пер. с нем]. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. – 605 с.*
19. *Лисенко О.Є. Корсунь-Шевченківська битва // Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. – К.: "Книга Пам'яті України", 2000. – С. 323.*
20. *ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 349. – 198 арк.; Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 350. – 130 арк.*

© Валерий ГРИЦЮК

ИСТРЕБИТЕЛЬНО-ПРОТИВОТАНКОВАЯ АРТИЛЛЕРИЯ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКОВСКОЙ НАСТУПАТЕЛЬНОЙ ОПЕРАЦИИ

Проанализировано место и роль истребительно-противотанковой артиллерии в Корсунь-Шевченковской наступательной операции по окружению крупной группировки противника, проведенной советскими войсками в 1944 г. на Правобережной Украине.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, военная операция, Корсунь-Шевченковская наступательная операция, истребительно-противотанковая артиллерия.*

© Valery GRITSJUK

FIGHTER ANTITANK ARTILLERY IN THE KORSUN-SHEVCHENKIVSKY OFFENSIVE

The article analyses the place and role fighter antitank artillery in the Korsun-Shevchenkivsky offensive operation on the environment of a large group of enemy carried out by Soviet troops in 1944, on the right Bank Ukraine.

Key words: *world war II, the military operation, Korsun-Shevchenko offensive fighter antitank artillery.*

РУХ ОПОРУ

УДК 94(477):355.428.4(477.52/.54)«1942/1943»

© ***Олександр БІЛОУС***

БОЙОВІ ДІЇ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (ЛИПЕНЬ 1942 р. – ВЕРЕСЕНЬ 1943 р.)

Здійснено аналіз бойової діяльності партизанів Північно-Східної України в період розквіту партизанського руху. Висвітлено головні вектори партизанської боротьби, проаналізовано їхню роль у посиленні нацистського терору проти місцевого населення на території Чернігівщини та Сумщини.

Ключові слова: *Північно-Східна Україна, радянський партизанський рух, Чернігівщина, Сумщина.*

Територія Північно-Східної України стала колискою для поширення радянського партизанського руху територією України. Сформувавшись на теренах Чернігівщини та Сумщини на базі окремих загонів червоноармійців, які пробивалися з ворожого оточення на схід, та місцевих винищувальних загонів ще у 1941 р., переживши першу зиму окупації, партизани регіону стали вагомою силою у протистоянні з окупаційною владою. На боротьбу з партизанами нацисти постійно були вимушені залучати значні сили підрозділів поліції, використовувати військові формування своїх сателітів, а також бойові одиниці Вермахту. Значною мірою поштовхом для відновлення боротьби стає централізація «малої війни» 30 травня 1942 р., коли було створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) та систему підпорядкованих йому органів керівництва при військових радах відповідних фронтів. Зокрема, менш ніж через місяць, 20 червня було створено й Український штаб партизанського руху (УШПР) на чолі з колишнім заступником наркома внутрішніх справ УРСР Т.А. Строкачем. Завданням нового органу стала максимальна централізація управління, що в подальшому дало можливість скоординувати дії партизанів із частинами регулярних військ.

Бойова діяльність радянських партизанів Північно-Східної України завжди привертала увагу дослідників руху Опору і до сьогодні розглядається в контексті «малої війни» в Україні, хоча після зміщення епіцентру подій на Правобережжя висвітлення їхніх операцій має епізодичний характер [8; 12]. Одними з перших, хто намагався відокремити від загальної канви події на Чернігівщині та Сумщині, були І.Ф. Курас та А.В. Кентій. У монографії «Штаб нескорених» боротьбі партизанів Лівобережжя в

період битви за Дніпро та Київ присвячено цілий розділ [10]. На початку XXI ст. вказана монографія була доопрацьована А.В. Кентієм та В.С. Лозицьким і трансформувалася в наукове видання «Війна без пощади і милосердя», в якій розглядалась діяльність партизанів Північно-Східної України у розділі «Централізація керівництва збройною боротьбою в тилу ворога. Розширення зони бойових операцій партизанів України (травень 1942 р. – серпень 1944 р.)» [6]. Повні статистичні дані, що ілюструють функціонування партизанських з'єднань регіону було подано співробітниками Центрального державного архіву громадських об'єднань України в довіднику «Україна партизанська» [20].

Джерельну базу цього дослідження становлять численні щоденники та спогади учасників партизанської війни, у яких висвітлюються «легендарні» епізоди [2; 5; 9; 11; 13; 17; 21]; збірники документів, присвячені зображенню подій 1941-1945 рр. на території Чернігівщини та Сумщини [19; 29]; науково-документальні видання, що побачили світ в останнє десятиліття [15;18]; документи та матеріали Центральних державних архівних установ України [22; 23; 24].

За підрахунками київських дослідників партизанського руху В.С. Лозицького та А.В. Кентія, УШПР на початок своєї діяльності мав відомості про 704 загони (24 864 особи) і 615 груп (1 943 особи), а реально розраховувати міг лише на 22 загони (3 310 бійців), з якими уже було встановлено радіозв'язок [6, 118]. Переважна більшість бійців базувалася на Чернігівщині та Сумщині, залишаючи час від часу територію України. Водночас і джерела вказують на партизанську присутність саме в цих областях; центрами руху Опору в Україні в серпні 1942 р. вважалися райони, прилеглі до Бахмача, Щорса, Грем'ячого, Середина Буди [27, 108]. Схожу картину партизанської активності було змальовано й німцями у звіті про становище в райхскомісаріаті «Україна»: «Незважаючи на введення мадярських і німецьких частин, діяльність великих партизанських загонів у районі Новгород-Сіверського, Сосниці, Конотопа, Почепа, Шостки не можна зліквідувати. Вони добре озброєні й можуть протистояти навіть регулярним частинам армії» [22, 9]. Підтвердженням цього можуть слугувати і відомості про активізацію бойової діяльності партизанів у літній період 1942 р. Так, бійці Групи партизанських загонів України в ніч проти 28 червня 1942 р. здійснили напад на містечко Ямпіль: «У результаті несподіваної атаки гарнізон ворога, щоб уникнути оточення, почав поспішний відхід. Партизани захопили як трофеї, 2 ротних міномети, 3 кулемети, 5 гвинтівок, 30 ящиків патронів та 5 ящиків гранат, 1 т вибухових речовин» [20, 55]. Наступною операцією для з'єднання став розгром ворожого гарнізону в Грем'ячому: «Втративши декілька десятків убитими, гітлерівці відступили, залишивши партизанам гармату, 3 міномети, 3 кулемети та ін.» [20, 56]. У ніч проти 29 червня 1942 р. Хільчанським партизанським загоном (з травня 1942 р. він підпорядковувався О.М. Сабурову) було здійснено напад на село Журавку (Північна Сумщина), у результаті якого було розгромлено гарнізон поліції та захоплено 2 кулемети, 52-мм міномет, 32 гвинтівки [16, 211]. Водночас партизанами 1-го Чернігівського з'єднання партизанських загонів було проведено низку диверсій на залізничних ділянках поблизу Новозибкова, Новгород-Сіверського, Брянська та

Гомеля, у результаті чого було пущено під укіс 21 ешелон противника [20, 58]. У травні-липні 1942 р. активізував свої дії і Путивльський об'єднаний партизанський загін. У цей час було проведено 70-денний рейд північною Сумщиною та південною Орловщиною, знищено кілька стратегічних об'єктів та розгромлено окремі ворожі гарнізони. Серед бойових операцій путивльських партизанів стали диверсійні акції в Кролевецькому та Путивльському районах: знищено ворожі гарнізони в селах Нова Слобода та Мутин, спалено 3 дерев'яних мости через шосейні та ґрунтові дороги, споруджено 2 мости на р. Клевень для переправи партизанів (згодом підірвані) [19, 119-125].

Цікавими для вивчення розвитку діяльності радянських партизанів є «Витяги з військового щоденника діяльності підрозділів 32-го угорського піхотного полку», який улітку 1942 р. базувався в Новгород-Сіверському. За підрахунками угорських військовиків, на момент захоплення партизанами Грем'яча там базувалася одна рота 32-го полку (близько 150 солдатів), керівництво якої знало про майбутній напад: «Захоплення 30 червня 1942 р. с. Чауси (Погарський район Брянщини) є, мабуть, вихідною базою для подальшого наступу на Грем'яче. Рота перебуває у повній бойовій готовності, передбачаючи подальший розвиток серйозного становища» [22, 11-16].

На думку радянських державних і військових діячів, партизанський рух мав спричиняти ще більший, ніж улітку 1942 р., опір, викликаючи своїми діями дедалі більший резонанс як серед німецьких і угорських гарнізонів, так і серед місцевого населення. Саме тому одним із перших наказів УШПР, датований 24 липня 1942 р., стала вимога «негайно розпочати масовані удари по комунікаціях ворога, поставивши за мету не пропустити жодного ешелону противника до лінії фронту» [24, 43-45], а також «рішуче покінчити з відсиджуванням і бездіяльністю, які ще не повністю викорінені в партизанських формуваннях» [24, 43-45].

Активізація партизанських загонів у середині 1942 р. призвела до більш жорсткої протидії окупаційних військ. Зокрема, у Хінельських лісах розпочинається блокування партизанів угорськими військовими частинами та підрозділами місцевої поліції з метою подальшого знищення; південно-західним узліссям Брянських лісів окупантами було споруджено укріплену лінію оборони з метою блокування та ліквідації партизанських угруповань на чолі з О.М. Сабуровим, Г.Ф. Покровським, П.Є. Стрільцем, Д.В. Ємлютіним, М.І. Дукою; чернігівські партизани під тиском ворога змушені були відступити на територію Білорусії та Росії, лише час від часу повертаючись на територію Семенівського, Холминського та Корюківського районів для проведення господарських акцій.

Здебільшого масований наступ на партизанські формування ставав наслідком катастрофічного становища на радянсько-німецькому фронті та ганебного відступу Червоної армії в липні-серпні 1942 р. Користуючись незадовільним моральним станом, каральні акції противника були направлені на залякування місцевого населення та залучення на свій бік найменш стійких елементів [6, 119].

Натомість УШПР намагався протистояти військово-ідеологічному тискові. Так, за вересень – листопад 1942 р. Українським штабом була підготовлена та десантована в тил противника 21 група організаторів партизанського руху загальною чисельністю

218 чол., зокрема на територію Чернігівщини 5 груп у кількості 46 осіб [24, 137-139]. Водночас (14 жовтня 1942 р.) на Сумщину була десантована оперативна група під керівництвом полкового комісара Я.І. Мельника чисельністю 10 осіб [24, 137-139].

26 жовтня 1942 р. партизанські з'єднання Сумщини під керівництвом О.М. Сабурова та С.А. Ковпака вирушили у рейд на територію Житомирщини. Під час свого походу до Дніпра партизани спільними діями розгромили гарнізони поліції в містах Понорниці та Холмах (Чернігівщина), кілька інших населених пунктів. За час руху до м. Лоєва (білоруське містечко на берегах Дніпра) було знищено «6 залізничних і 5 шосейних доріг, підірвано бронепотяг та ешелон, захоплені трофеї, в тому числі 6 мінометів, 21 кулемет, 108 автоматів і гвинтівок, запаси продовольства. Втрати ворога вбитими і полоненими становили 117 і 26 чоловік» [6, 128].

З відходом на Правобережжя загонів О.М. Сабурова та С.А. Ковпака на Брянщині було залишено 5 партизанських загонів чисельністю 660 бійців, а впродовж двох місяців їхній особовий склад зріс до 900 бійців [24, 137-139], які діяли під загальним керівництвом начальника Сумського обласного штабу партизанського руху Я.І. Мельника. Наприкінці жовтня 1942 р. вони були повністю передислоковані на територію Сумщини, де одразу ж включилися в політично-масову роботу серед місцевого населення та провели низку успішних бойових операцій. Ще до кінця 1942 р. у селах Баранівка, Фотовиж, Товстодубове, Бачівськ, Пустогород (усі Глухівського району Сумської області) партизанами було проведено мітинги та господарські акції; роздано населенню більше 4000 пудів зерна, заготовленого для вивезення до Німеччини. А у селах Марчихина Буда (Ямпільського району Сумської області) та Жихово (Середино-Будського району Сумської області) у результаті вдалих нападів на місцеві гарнізони знищено 40 поліцаїв, 52 угорських солдати, захоплено в полон 4 поліцаї; знищено 3 опорних пункти гітлерівців, 2 склади прядильного волокна та телефонна станція; захоплено трофеї – 2 кулемети, 35 гвинтівок, 8000 патронів, 45 коней, 62 корови і понад 1000 пудів зерна [24, 144].

У листопаді 1942 р. на території Сумщини (Хінельські ліси) було передислоковано й партизанський загін ім. Г.І. Котовського у кількості 101 бійця під командуванням М.І. Воронцова [24, 144], де вже базувалися партизанські групи, сформовані 31 січня 1943 р. у зведений партизанський загін Сумської області під загальним керівництвом начальника штабу оперативної групи УШПР М.І. Наумова.

22 листопада 1942 р. начальником УШПР Т.А. Строкачем було оприлюднено «План дії партизанських загонів України на зимовий період 1942 – 1943 років» [24, 270-285]. Окрім масово-політичної, агітаційно-пропагандистської, розвідувальної діяльності, його увага акцентувалася на бойовій та диверсійній роботі партизанів; зокрема, формуванням Чернігівщини та Сумщини пропонувалося проводити активну диверсійну роботу на залізничних ділянках Гомель – Ніжин, Гомель – Бахмач, Київ – Ніжин – Бахмач, Брянськ – Конотоп, Конотоп – Харків, Конотоп – Курськ, Конотоп – Ворожба – Льгов, Ворожба – Суми – Харків. Більше того, в розташуванні загонів під керівництвом О.Ф. Федорова та Я.І. Мельника належало облаштувати аеродроми;

створити бойові склади та господарські бази в районах Клетнянських, Хінельських та Брянських лісів [24, 276-281].

Загалом, як зазначив Т.А. Строкач у своєму звіті до начальника ЦШПР П.П. Пономаренка, «за неповними зведеннями лише за період з вересня до листопада 1942 р. діючими партизанськими загонами України було знищено 6401 ворожий солдат, а також поранено 1734 гітлерівців та поліцаїв» [24, 145]. Уже у 1943 р. Перший секретар ЦК КП(б)У М.С. Хрущов, звітуючи перед Ставкою ВГК про результати партизанської війни з 1 жовтня 1942 р. до 1 квітня 1943 р., зазначив, що тільки на території Сумської, Чернігівської, Київської, Житомирської, Ровенської та Кіровоградської областей «знищено ворожих солдатів та офіцерів – 34927, старост, поліцаїв та інших зрадників Батьківщини – 3571; знищено літаків – 20, танків і бронемашин – 107, бронепоїздів – 7» [24, 80-81]. У результаті все більшої партизанської боротьби в лісистих районах північної України «деякими залізницями повністю зупинено рух військових ешелонів противника на ділянках Київ – Коростень та Овруч – Чернігів» [24, 97]. Наприкінці 1942 р. про дошкульні удари радянських партизанів Чернігівщини та Сумщини заявляє й командувач оперативного тилу групи армій «Б», зазначаючи, що їхня активність заважає вербуванню та відправленню української молоді до Німеччини, а місцеве населення не тільки симпатизує партизанам, але й допомагає їм [7, 141]. Саме тоді для боротьби з радянськими нелегальними військовими формуваннями збільшується чисельність формувань поліції у північноукраїнському регіоні, а на території Чернігівщини й Сумщини, окрім поліції, ще було зосереджено і 3 угорські бригади (№№108, 118, 120) [24, 270]. Але, як зазначалося у звіті оперативного відділу УШПР за 1942-1944 рр., не вони були причиною невисокої партизанської бойової активності та розрізнених дій окремих загонів: «Головним недоліком партизанського руху того періоду було те, що діючі загони не вели систематично активних бойових дій, не проводили великих операцій з руйнування залізничних вузлів, промислових підприємств, відновлених німцями» [25, 35-38].

Після перших успішних рейдових маршів Сумського й Житомирського партизанських з'єднань 31 січня 1943 р. за рішенням ЦК КП(б)У та УШПР вирушив у рейд об'єднаний партизанський загін Сумської області, створений на базі семи партизанських формувань (у майбутньому – з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів). На першому етапі партизани мали на меті вийти в південні райони Сумщини, що і було здійснено впродовж 15 днів походу. Під час переходу було розгромлено ворожі гарнізони в селах Шевченковому, Новій Січі, Кияниці, захоплено райцентр Краснопілля та здійснено напад на ст. Ворожба, де було визволено близько 2 тис. радянських військовополонених [20, 64]. До середини лютого 1943 р. також удалося паралізувати рух ворога на залізницях Суми – Готня та Суми – Харків [6, 137]. Під час рейду відзначилися бійці Ямпільського партизанського загону «За Батьківщину» № 2 під командуванням І.Т. Пастушенка, які відзначилися під час мінування автодоріг Харків – Суми та Гадяч – Ромни й залізниці Суми – Бєлгород, у боях поблизу сіл Сагайдак та Заяр (Полтавщина) [19, 159].

Успішні дії об'єднаного партизанського загону Сумської області стимулювали УШПР до нових закликів активізації дій «народних месників», при цьому керівникам партизанів Сумської області, а саме П.К. Куманьку та Я.І. Мельнику, було вказано, що «відсиджування загонів під приводом відсутності зброї та боєприпасів є злочинним, особливо зараз, коли противник безкарно підвозить резерви до фронту, а Червона армія потребує і чекає вашої активної допомоги» [28, 41]. Тому в другій половині лютого було відправлено в рейд новостворений об'єднаний партизанський загін (згодом – Вінницьке партизанське з'єднання) на чолі з І.Я. Шупшановим та Я.І. Мельником, а в середині березня 1943 р. вирушило на правий берег Дніпра і 1-ше Чернігівське з'єднання партизанських загонів (надалі – Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання).

Робота, проведена восени 1942 р. – взимку 1943 р., призвела до збільшення особового складу партизанських загонів утричі. У формуваннях, підпорядкованих УШПР, на 1 квітня 1943 р. нараховувалося вже близько 15 тис. бійців [26, арк. 1-6]. Хоча головним ударним «кулаком» Штабу були загони, виведені на правий берег Дніпра, на Лівобережжі продовжували залишатися дійові бойові одиниці. Після зимового затишшя активізували діяльність загони М.М. Попудренка (окремий партизанський загін ім. Й.В. Сталіна), М.Г. Салая, М.А. Рудича, А.Т. Матієнка, В. Піскарьова, Я.П. Шкрябача (бойові групи у складі окремого партизанського загону ім. Й.В. Сталіна), які були виведені з Хінельських та Клетнянських лісів на межу Чернігівської та Київської областей. Окрім бойових операцій, вони повинні були налагодити зв'язок із місцевими партизанами [24, 199-201].

Одним із основних бойових завдань новоствореного Чернігівського партизанського з'єднання (з 30 березня 1943 р.) під командуванням М.М. Попудренка була диверсійна робота на залізничних та автомобільних шляхах Гомель – Бахмач та Чернігів – Ніжин. Серед диверсантів з'єднання відзначався відвагою молодий підривник В.І. Коробко, який у березні – квітні 1943 р. здійснив 5 вдалих мінувань ворожих комунікацій, а всього на його бойовому рахункові – 17 підірваних ешелонів із живою силою та технікою противника [29, 170].

Наприкінці 1942 р. для боротьби з партизанами на території, підконтрольній Королівській угорській окупаційній групі «Схід», до якої входили Чернігівщина та Сумщина, було виокремлено 213-ту охоронну дивізію (з центром у Чугуєві), 214-ту охоронну дивізію (з центром у Гомелі) і 399-ту головну польову комендатуру (з центром у Конотопі) [23, 53]. 213-й охоронній дивізії та 399-й польовій комендатурі наказувалося створити по одній винищувальній команді, які були б набрані з місцевих жителів. Попередніми умовами вступу висувалися повна лояльність до окупаційної адміністрації та бойова готовність. У розпорядження команд надавалася автоматична зброя та ручні гранати, створювалися особливі умови для розміщення [23]. У майбутньому, за умови тісної співпраці, вони мали використовуватися в боротьбі з місцевими партизанами.

Ще до виходу в рейд на територію Волині партизанам Чернігівського партизанського з'єднання довелося витримати низку зіткнень з німецькими

каральними загонами. Колишній начальник ЦШПР П.К. Пономаренко у своїй статті «Боротьба радянського народу в тилу ворога» цитував донесення штабу групи армій «Центр»: «З 6 до 15 лютого 1943 р. в районі населених пунктів Червона Гора та Злинка (Брянська область РРФСР), Світиловичі, Вітка та Добруш (Гомельська область БРСР) проводилася операція «Хазенягд». Метою операції було знищення партизанів, які вирвалися з Мамаївського лісу . Наші сили становили 1200 осіб. Власні втрати: 51 убитий, 37 поранених. Втрати партизанів – 15 убитих. Операція розглядається збройними силами як провал» [14, 26-36].

Розвиткові партизанського руху в районах Північно-Східної України сприяла й поява в лютому-березні 1943 р. на території Сумщини підрозділів 1-ї та 2-ї Курських партизанських бригад, які нарівні з місцевими загонами приєдналися до диверсійної роботи, «осідлавши» залізниці Хутір-Михайлівський – Глухів, Хутір-Михайлівський – Ворожба, Комаричі – Льгов – Курськ. У результаті рейду північною Сумщиною курянами було «підірвано залізничне полотно протяжністю 5 км на ділянці Льгів – Ворожба, встановлено 48 мін МЗД-4, пущено під укіс ворожий ешелон із технікою і живою силою противника, пошкоджено 55 паровозів, 18 вагонів…» [19, 154].

7 квітня 1943 р. ЦК КП(б)У було затверджено оперативний план бойових дій українських партизанських загонів на весняно-літній період 1943 р. Головне місце в ньому відводилося партизанській боротьбі на території Південно-Західної України, при цьому перед радянськими фронтами ставилося завдання десантували 31 диверсійну групу на територію Лівобережжя, зокрема на Чернігівщину та Сумщину, для дезорганізації тилу ворожих військ [6, 137]. Так, групу відповідальних працівників оперативного й розвідувального відділу УШПР було направлено в загони І.М. Бовкуна, М.Г. Салая та М.М. Таранущенка.

З початком весни відновилися й операції ворога проти партизанських формувань. Першими під удар потрапили загони Брянщини, Вітебщини, Могильовщини та Північно-Східної України. У районі Брянських лісів ворогом було зосереджено близько 50 тис. солдатів та офіцерів, а також залучено танки та артилерію. У ході каральної акції у травні – червні 1943 р. були розбитими партизанський загін Червоного району (командир М.П. Бойко загинув у бою), Ямпільський партизанський загін «За Батьківщину» (командир С.М. Гнибіда загинув у бою), 2-й Хильчацький партизанський загін (командир К.Г. Горюнов зумів вивести з оточення решту загону і продовжити діяльність формування до серпня 1943 р.), партизанський загін ім. 25-ї річниці РСЧА УШПР (командир П.М. Логвинов загинув у бою) [20, 207-212]. Наприкінці червня 1943 р. із території Чернігівщини в район Злинківських лісів Орловщини було витіснено й заблоковано 2-ге Чернігівське партизанське з'єднання. Під час спроби виходу з оточення 6 липня поблизу с. Софіївки загинув М.М. Попудренко (секретар Чернігівського підпільного обкому партії і командир з'єднання; 10 липня з'єднанню було присвоєно ім'я загиблого ватажка). Загалом втрати партизанів під час літньої кампанії окупаційних військ, за деякими даними, сягали близько 4,5 тис. чоловік[10, 96].

7 липня 1943 р., складаючи звіт про діяльність партизанських загонів, розвідвідділ командування військами оперативного тилового району групи армій «Південь»

зазначав: «У результаті операції, проведеної 213-ю охоронною дивізією, партизанські загони були сильно пошарпані. Їхні рештки мають наміри об'єднатися з Остерським партизанським загоном, який, незважаючи на активну розвідку, залишився практично неушкодженим. Не відкидається можливість майбутнього переходу вищевказаних партизанів у райони на захід від Києва» [23, 40-42].

Великими були втрати і ворожих військ, але чи не найбільшою поразкою став провал антипартизанської кампанії напередодні доленосної Курської битви. Багато партизанських формувань зуміли з мінімальними втратами вийти з ворожих оточень та пасток і долучитися до диверсійної роботи в безпосередній близькості від лінії фронту, руйнуючи найближчий тил Вермахту.

15 липня 1943 р. ЦК КП(б)У було прийнято постанову про подальший розвиток партизанського руху в Україні. Однією з найбільших диверсійних операцій радянських партизанів, згідно з постановою, стала «рейкова війна» (розпочалася у серпні і тривала до періоду форсування Дніпра Червоною армією), головною метою якої стало одночасне масове руйнування залізничного полотна та станційних споруд і яка відбувалася вже в переддень визволення північно-східного регіону. Початок «рейкової війни» знайшов своє відображення і у документах ворога: «У північній частині прифронтового району командування противника створює під єдиним керівництвом дрібні й середні партизанські загони, головна мета яких полягає у здійсненні диверсійних актів на залізницях та автошляхах, у пошкодженні ліній зв'язку, а також у створенні перешкод під час заготівлі сільськогосподарської продукції» [23, 43].

Водночас для оптимізації диверсійної війни Т.А. Строкачем було проведено чергове перегрупування партизанських сил для найбільш дійової допомоги наступаючим частинам Червоної армії. У своїй телефонограмі до секретаря ЦК КП(б) У Д.С. Коротченка він окреслив завдання партизанських загонів Лівобережжя: «Із з'єднання Короткова – Новикова спрямувати один загін чисельністю 200-250 бійців у район південної Сумщини, а саме: Охтирки – Гадяча; з'єднання під керівництвом М.Г. Салая повністю передислокувати на територію Полтавщини; активізувати партизанські загони, що діють у межиріччі Дніпра та Десни, а також у районах залізничних вузлів Ніжина, Бахмача, Конотопа, Ворожби» [24, 125-126]. Зазначимо, що в майбутньому (одночасно з бойовими одиницями С.А. Ковпака, О.Ф. Федорова, О.М. Сабурова та М.І. Наумова, де для підривної діяльності були створені цілі підрозділи) відзначилися й загони Лівобережжя та межиріччя Дніпра й Десни під командуванням Ф.В. Головача, Ю.О. Збанацького, П.С. Дудка, М.М. Таранущенка.

Ще в червні 1943 р., згідно з рішенням ЦК КП(б)У та УШПР, було сформовано оперативну групу у складі М.М. Гончарова та М.Т. Лукашова, яка одержала завдання «встановити місце дислокації партизанів Сумської області та сформувати партизанські загони в регіоні» [19, 194]. Після десантування в районі озера Валовня у Брянських лісах Групі вдалося налагодити контакт із дрібними партизанськими підрозділами Сумщини та сформувати 4 партизанських загони: 2-й Середино-Будський, 2-й Хільчанський, 5-й Червоний (Есманський) та Грем'яцький [19, 194-195]. Тут потрібно

наголосити, що колектив науково-довідкового видання «Україна партизанська» зазначає, що вказані загони були створені не раніше, ніж у жовтня 1942 р. [20, 207-212], що свідчить про відсутність зв'язку з УШПР, а також їхню бездіяльність. Уже в серпні 1943 р. з'являється дедалі більше повідомлень про відновлення їхніх активних дій. У ніч проти 14 серпня диверсантами 2-го Хільчанського партизанського загону було заміновано ділянку залізничного роз'їзду Зноб – Чигинок (Північна Сумщина), у результаті чого було підірвано автодрезину з 20 гітлерівцями [19, 174]. Цією ж диверсійною групою наприкінці серпня було заміновано залізницю на ділянці Зноб – Вітемля (Південна Брянщина) в районі с. Нововасилівка та підірвано ворожий ешелон [19, 176-177].

Водночас на території Чернігівщини партизани розгорнули не менш інтенсивну діяльність. На початку 1943 р. розпочав бойовий шлях партизанський загін «За Батьківщину» під командуванням І.М. Бовкуна (6 серпня 1943 р. реорганізований у з'єднання). До середини 1943 р. його бійці пустили під укіс 36 ешелонів противника на залізничних гілках Ніжин – Київ та Ніжин – Чернігів [29, 177-178]. Ще раніше, на межі 1942-1943 рр., загін рейдував селами Лосинівського, Ніжинського, Козелецького та Носівського районів Чернігівської області. У серпні 1943 р. бійцями партизанського загону ім. М.І. Кутузова Полтавського партизанського з'єднання ім. В.М. Молотова в районі села Радвиного (Щорський район) здійснили 2 диверсії на залізничній ділянці Гомель – Бахмач, у результаті чого було знищено 2 паровози, 8 вагонів та 2 гітлерівці [29, 179]. Однією з найефективніших диверсійних груп Чернігівського партизанського з'єднання ім. Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка став підрозділ на чолі з І.Є. Цимбалістом, який лише за першу половину серпня 1943 р. знищив 4 паровози, 6 вагонів з озброєнням, 10 платформ із танками та автомашинами, 3 вагони з провіантом, 5 вагонів із зерном та пошкодив 11 вагонів із зерном [29, 185]. У Новобасанському та Бобровицькому районах Чернігівщини, а також у прилеглих районах Київщини на середину 1943 р. на повну силу розгорнув бойові дії партизанський загін ім. М.О. Щорса Новобасанського району під командуванням О.Є. Кривця. В одній зі своїх перших бойових операцій щорсівці захопили 28 автомобілів. Відтоді загін став механізованим, і партизани мали можливість здійснювати свої бойові, розвідувальні, диверсійні акції в Чернігівській, Київській та Полтавській областях. Загін не мав жодного радіозв'язку з Великою землею, вибухівку для диверсій виготовляли самотужки, але змогли підірвати 23 ешелони противника на місцевих залізничних комунікаціях [29, 202]. Заслуговує на увагу й партизанський загін під командуванням Є.Х. Соколовського, який із квітня 1943 р. діяв на території Варвинського району, а з серпня 1943 р. – в Іваницькому районі Чернігівщини. До моменту розформування, 20 вересня 1943 р., загоном було знищено понад 700 гітлерівців та колаборантів [29, 203].

У переддень форсування Дніпра, 15 вересня 1943 р., військова рада Воронезького фронту затвердила розроблений УШПР план захоплення партизанськими загонами переправ через Десну, Дніпро та Прип'ять. 22 вересня 1943 р. Штаб поінформував командування Центрального фронту про вказівки українським партизанам щодо взаємодії з його військами [6, 170]. Загалом до майбутньої операції передбачалося

залучити 11 партизанських одиниць загальною чисельністю понад 17 тис. бійців [6, 170]. Одними з перших приступили до виконання поставленого завдання партизани таких з'єднань: «За Батьківщину» під командуванням І.М. Бовкуна (бійцями з'єднання було захоплено 3 переправи через Дніпро в районі сіл Теремки й Домантове та переправу через Прип'ять, які утримувалися до підходу підрозділів 13-ї армії Центрального фронту) [20, 93-94], ім. М.О. Щорса під командуванням Ю.О. Збанацького (організовано 2 переправи через Дніпро в районах Окунінова й Верхніх Навозів та підготовлено їхню охорону) [20, 109-110], а також ім. М. Коцюбинського під командуванням М.М. Таранущенка (організовано 10 переправ через Дніпро та Прип'ять, якими скористалися військові частини 13-ї та 60-ї армій Центрального фронту) [20, 87-88]. Усього було захоплено та організовано 25 переправ (3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті) [12, 274]. У подальшому ці переправи слугували частинам радянської армії для переходів партизанськими зонами у ворожому тилу та відіграли важливу роль у захопленні плацдармів. Епізоди форсування Десни й Дніпра радянськими солдатами знайшли своє відображення вже в повоєнних спогадах Ю.О. Збанацького: «Партизанські розвідники першими зустріли червоноармійців і вивели їх на переправу через Десну біля села Надинівка. Радянські воїни відмовлялися вірити, що німців поблизу немає. Не марнуючи жодної хвилини, розвідрота, яка першою ступила на деснянський берег, негайно продовжила свій шлях до Дніпра…» [4, 129].

Після форсування Дніпра та визволення Києва з чернігівських та сумських партизанів продовжили свої дії лише Полтавське партизанське з'єднання ім. В.М. Молотова (командир – М.Г. Салай) та з'єднання ім. Й.В. Сталіна (командир – М.І. Шукаєв), інші опинилися в радянському тилу або ж зустрілися з частинами Червоної армії та в подальшому були розформовані. Згідно зі звітом М.С. Хрущова «Про бойові дії партизанів України за період з 1 серпня до 1 жовтня 1943 р.», з усім озброєнням частинам Червоної армії було передано 7 779 партизанів, які брали участь у захопленні та утриманні переправ через річки «Мокрого трикутника» [24, 171].

Окремою, трагічною сторінкою Чернігівщини та Сумщини в часи дворічної нацистської окупації є понад 100 сіл регіону, спалених гітлерівськими карателями [3, 284-290]. У більшості випадків саме дії партизанів стали причиною їхнього знищення: одні села були партизанським тилом, резервом, господарськими базами; інші – постраждали від політики гітлерівської кругової поруки або стали ареною бойових дій «народних месників» з окупаційними військами. Так, 1 грудня 1941 р. об'єднаним партизанським загоном Чернігівської області було розгромлено ворожий гарнізон у селі Погорільці, а вже 2 грудня, у відповідь, каратели спалили сусіднє село Тополівку [1, 164-169]. Деякі епізоди нацистського терору згадував і М.М. Попудренко, зазначаючи у своєму щоденнику: «Спалили половину Рейментарівки (близько 200 дворів), Олійники, Богданівку, по декілька дворів у Савинках, Самотугах… Розвідка рапортувала, що німці і мадяри спалили села Савинки, Самотуги» [13, 153-154]. Доповідаючи Т.А. Строкачу 14 серпня 1942 р., по закінченні рейду Сумщиною, С.А. Ковпак повідомляв: «З 28 травня до 7 липня 1942 р. гітлерівці замордували 735 мирних мешканців та спалили 1 098 хат: у Новій Слободі – 670, Спадщині – 78, Старій

Шарпівці – 60, Новій Шарпівці – 64, Литвиновичах – 150, Яциновому – 70» [19, 130]. Апогеєм стало знищення Корюківки в перші дні березня 1943 р., коли у відповідь на господарську акцію партизанів було повністю спалене ціле містечко з населенням понад 7 тис. жителів [3, 44-53].

Підбиваючи підсумки викладеного вище, зазначимо, що партизанами північно-східних областей України було зроблено значний внесок у загальний розвиток руху Опору проти німецьких окупантів. Постійно перебуваючи в безпосередній близькості від лінії фронту, на перехресті надважливих комунікацій, вони зуміли нав'язати займанцям свою тактику ведення малої війни: використання природного фактора, блискуче знання місцевості, раптовість і несподіваність ударів. З початком масового вивезення на примусові роботи місцевого населення та посилення окупаційного терору партизанські формування отримали відданого союзника, незважаючи на власні примусові мобілізації та грабіжницькі господарські акції. Зважаючи на ці фактори, можна зауважити, що партизанський рух на теренах Північно-Східної України впродовж окупації став масовим явищем, направленим на боротьбу проти нацистської окупаційної влади, охоронних підрозділів цивільної адміністрації та військових формувань Вермахту. Певною мірою партизанам вдалося дезорганізувати тили ворога та допомогти частинам Червоної армії у вирішальні моменти боїв на Східному фронті.

Джерела і література:

1. *Білоус О.П. Роль двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова в організації партизанського руху на території Північно-Східної України / О.П. Білоус // Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. – Вип. 27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 164-169.*
2. *Богатырь З.А. Борьба в тылу врага / З.А. Богатырь. – М.: Мысль, 1969. – 470 с.*
3. *Вінок безсмертя: Книга – меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – 578 с.*
4. *Збанацький А.Г. Заграва над Десною / А.Г. Збанацький. – К.: Профінформ. – 2008. – 140 с.*
5. *Кеніна М.І. Серце кликало до бою. Спогади партизанської розвідниці / М.І. Кеніна. – К.: Політвидав України, 1977. – 168 с.*
6. *Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А. Кентій, В. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.*
7. *Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів / А. Кентій. – К., 1999. – 200 с.*
8. *Коваль М.В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.*
9. *Ковпак С.А. Воспоминания, очерки, статьи / С. Ковпак. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 388 с.*

10. *Курас И. Штаб непокоренных: (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И. Курас, А. Кентий. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 330 с.*
11. *Наумов М.И. . Хинельские походы / М. Наумов. – М.: «Молодая гвардия», 1972. – 352 с.*
12. *Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко, 2010. – 590 с.*
13. *Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941 – 1944 / Сост: О.В. Бажан, С.И. Власенко и др. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 670 с.*
14. *Пономаренко П.К. Борьба советского народа в тылу врага / П.К. Пономаренко // Военно-исторический журнал. – 1965. – №4. – С. 26-36.*
15. *Родня. Полиция и партизаны, 1941 – 1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – К.: Украинский издательский союз, 2011. – 576 с.*
16. *Русак А.В. Исповедь (докум. повесть) / А.В. Русак. – К.: ДИА, 2011. – 656 с.*
17. *Сабуров А.Н. Силы неисчислимы / А.Н. Сабуров. – М.: Воннздат, 1967. – 288 с.*
18. *«… Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников…». Красные партизаны Украины, 1941 – 1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 430 с.*
19. *Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского народа (1941 – 1945 гг.) / Сборник документов и материалов. – Харьков: Харьковское книжное издательство, 1963. – 460 с.*
20. *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 320 с.*
21. *Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / О.Ф. Федоров. – К.: Держвидав політичної літератури УРСР, 1949. – 783 с.*
22. *ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – 136 арк.*
23. *ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 494. – 68 арк.*
24. *ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 189. – 361 арк.*
25. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – 122 арк.*
26. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 16. – 82 арк.*
27. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 218. – 222 арк.*
28. *ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1275. – 236 арк.*
29. *Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) / Сб. документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978. – 420 с.*

© *Александр БЕЛОУС*

БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ СОВЕТСКИХ ПАРТИЗАН НА ТЕРРИТОРИИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ (ИЮЛЬ 1942 г. – СЕНТЯБРЬ 1943 г.)

Осуществлено анализ боевой деятельности партизан Северо-Восточной Украины в период расцвета партизанского движения. Освещены главные векторы партизанской борьбы, проанализирована их роль в росте нацистского террора против местного населения на территории Черниговщины и Сумщины.

Ключевые слова: *Северо-Восточная Украина, советское партизанское движение, Черниговщина, Сумщина.*

© *Olexandr BILOUS*

COMBAT OPERATIONS OF THE SOVIET PARTISANS IN THE NORTH-EASTERN UKRAINE (JULY 1942 - SEPTEMBER 1943)

The analysis of combat activity of the partisans of the North-Eastern Ukraine in the heyday of partisan movement has been examined. The major vectors of partisans' struggle have been shown and their role in increasing of Nazi terror against the local population in Chernigiv and Sumy regions has analyzed.

Keywords: *the North-Eastern Ukraine, the Soviet partisan movement, Chernihiv, Sumy.*

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

УДК 94(477)«1939/1945»:321.01

© Іван ПАТРИЛЯК

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОСТІ В ІДЕОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ І ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджується проблема державності крізь призму ідеологічних концепцій і програмних документів українського націоналістичного руху часів Другої світової війни.

Ключові слова: *держава, націоналізм, ідеологія, націократія, програма, самостійність, соборність.*

Відомий дослідник націй, націоналізму, історії культури та державності Е. Ґелнер свого часу зауважив, що «націоналізм – це політичний принцип, згідно з яким політична та національна спільноти мають збігатися» [6, 29]. І якщо така дефініція не є цілковито універсальною, все-таки в ній міститься одна з найважливіших світоглядних позицій націоналізму, відповідно до якої найвищим ступенем розвитку будь-якої нації є наявність власної національної держави, що спроможна забезпечити повноцінний і всебічний розвиток нації [9, 137]. Виходячи з того, що ідеологія націоналізму завжди і всюди плекала у своїх адептів культ власної самостійної держави, лояльність до якої розглядалася як одна з найвищих суспільних чеснот громадянина [23, 69], цілком закономірно, що теоретики націоналізму, а також практикуючі націоналістичні рухи повсякчас намагалися представити власну концепцію держави, адже незважаючи на те, що націю нині здебільшого слід розглядати як спільноту, «сконструйовану» або «уявну» [5, 25-143], держава, створена нею, має набути рис цілком конкретних.

Не став винятком зі світового націоналістичного руху й український націоналізм. Народжена на зламі XIX – XX століть ця нова на той час для України ідеологія впродовж 1920-1930-х рр. набула ознак цілісної, завершеної політичної концепції, яка, між іншим, пропонувала і власне бачення майбутнього устрою самостійної Української держави.

На жаль, у світовій та вітчизняній історіографії вчені не надто багато уваги приділяли концепціям держави, які пропонувалися українським націоналістичним рухом. Здебільшого ця проблематика розглядалася в контексті ширших студій про український націоналістичний рух [27, 239 – 254; 30, 190 – 2000; 28, 108 – 138; 29, 84

– 98; 8, 64 – 87; 11, 171-173; 10, 460-462; 12, 131-132; 22, 86; 15, 237-248; 16, 249-258; 7, 52 та ін.] Єдиною спеціальною працею, присвяченою аналізу націоналістичних концепцій держави, є окремі параграфи в колективній монографії «Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку», підготовленій в Інституті політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса [25, 370-382, 411-428]. Між тим, без з'ясування того, якою бачили майбутню Українську державу, а також як це бачення еволюціонувало в роки Другої світової війни, ми ніколи не зуміємо синтезувати адекватного уявлення про український націоналістичний рух середини XX століття.

Очевидно, перш ніж розпочати з'ясовувати, якими були концепції держави в баченні українських націоналістів у роки світової війни, було б цілком логічно подивитися, з яким концептуальним багажем підійшов організований націоналістичний рух до 1939 р.

Український націоналізм після Першої світової війни і невдалої національної революції 1917-1921 рр. був викликаний незадоволенням або, як пише в таких випадках Е. Ґелнер, «роздратуванням» [6, 29] від того, що українцям, на відміну від багатьох сусідніх народів, не вдалося реалізувати свого бажання мати незалежну державу. Відтак, шукаючи причини поразки національних прагнень, частина української політичної та військової еміграції, а також молоде покоління українців, які жили на захід від радянсько-польського кордону 1921 р., вбачали головного «ворога» української державності в соціалістичних і демократичних доктринах, які намагалися реалізувати українські уряди впродовж революції та спроб державного будівництва. Виходячи з такого розуміння подій, українські націоналісти не бачили можливості будувати майбутню державу на основі соціалістичних, демократичних чи ліберальних ідей. Крім того, слід враховувати, що в 20 – 30-ті рр. класична європейська демократія переживала кризу, яка спричинила прихід до влади в більшості європейських держав якщо не цілковито диктаторських і тоталітарних режимів, то їхніх напіввільних, авторитарних «побратимів».

Приблизно до середини 20-х рр. прихильники націоналістичної ідеології (на той час були розсіяні в різних організаціях і союзах) не особливо задумувалися над тим, якою буде майбутня Українська держава, за яку вони боролися, більше дискутуючи навколо способів боротьби. Єдине, в чому ніхто з націоналістів не сумнівався, так це те, що евентуальна держава не буде «заражена» ідеями «демо-лібералізму та соціалізму» й буде національною за своєю суттю. Тому візію націоналістами «національної держави» влучно охарактеризував В. Лісовий, який зазначив, що в уявленні націоналізму «національною державою є держава, що постала внаслідок того, що одна етнічна нація стала основою національного руху, утворила серцевину об'єднання всіх громадян у політичну націю (внаслідок прийняття всіма громадянами деяких культурних елементів даної етнічної нації як важливого, хоч і не єдиного об'єднуючого чинника)» [18, 50].

Лише в другій половині 20-х і впродовж 30-х рр. із появою основних творів таких визначних мислителів націоналістичного спрямування, як Д. Донцов, Ю. Липа,

Ю. Вассиян, М. Сціборський та ін. націоналістична концепція держави починає набувати деяких чітко визначених рис. Тепер ця держава уявлялася не просто як національна, а ще й як держава, очолювана національним лідером, – «вождем» із надзвичайно широкими повноваженнями, держава з панівною «елітою національних ентузіастів», монопартійною владою націоналістів [25, 372] тощо. На першій стадії державотворення мала встановитися національна диктатура, яка б організувала життя суспільства за певними принципами. Уже в проекті відозви учасників Першого конгресу українських націоналістів, розробленому в 1928 р., вказувалося, що «після відновлення державності національна диктатура через участь у владі провідної верстви перейде до створення законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств з узглядненням відмінностей окремих земель, що увійдуть до складу Української Держави. Місцеве самоврядування буде основою адміністративного устрою Української Держави, на чолі якої стоятиме, покликаний представницьким органом, голова держави» [1, 92]. Більш детально державний устрій України викладався у проекті резолюції Першого конгресу українських націоналістів, розробленому в грудні 1928 р. Там, зокрема, вказувалося: «1. Форма української державної влади як засіб реакції національного організму на зовнішні обставини мусить мінятися відповідно до трьох етапів статусування української держави, а то: державного визволення, закріплення і розвитку. 2. Щодо першого етапу визвольної боротьби, то лише національна диктатура, витворена в ході національної революції зможе найкраще сконцентрувати творчі сили української нації та забезпечити їй найбільшу відпорність на зовні в оружній боротьбі з ворогами. 3. Виборовши собі державу, українська нація вступить у період зміцнення та упорядкування її шляхом внутрішнього і зовнішнього устійнення та організації, переходу до стану монолітного державного тіла. В цей переходовий час на чолі Української держави буде стояти Голова Держави, що його висуне провідна верства української нації ,який покликаючи собі належний уряд, матиме за завдання перехід до остаточного державного устрою України. 4. На чолі тим шляхом організованої української держави мусить станути Голова Держави, що буде покликуваний представницьким органом, який складатиметься з відпоручіників усіх верств нації, та всіх країв української держави та буде найвищим законодавчим тілом. Для впорядкування місцевого життя будуть покликані органи самоврядування. І так кожний край буде мати свій представничий законодавчий орган, покликаний місцевими суспільними верствами, та свій виконавчий орган. Подібно міста і села будуть мати свої органи самоврядування»[2, 95]. Аналогічний запис було внесено і до програмних документів ОУН, прийнятих на Першому конгресі (Великому зборі) в лютому 1929 р. [3, 159-160].

Як бачимо з цитованих вище документів, уже на момент створення ОУН у середовищі українського націоналістичного руху викристалізувалася думка про необхідність поступового переведення державного устрою від національної диктатури до більш демократичних і самоврядних форм правління. Очевидно, що таке бачення цих процесів стало прямим наслідком досвіду програної боротьби за державність у 1917-1921 рр., коли тодішні українські лідери (на відміну від поляків,

більшовиків, румунів тощо) намагалися в революційних обставинах діяти цілковито демократично, що, на думку націоналістів, призвело до краху державності.

Вершиною державних концепцій українського націоналізму міжвоєнного періоду, на наше переконання, є видана в 1935 р. праця члена Проводу ОУН М. Сціборського «Націократія». Основною темою дослідження, за висловом самого автора, була «концепція державно-політичного й соціально-економічного устрою», яку пропонує втілити в життя український націоналістичний рух [24, 15]. У своїй праці Сціборський наголосив, що націоналістичний рух прагне до створення «потужної й великої держави, що в стані була б кожночасно – через свою внутрішню скріпленість і зовнішню активність – найкраще здійснювати завдання Української Нації та захищати її інтереси перед іншими націями» [24, 72]. Досягти такої внутрішньої консолідації майбутньої держави передбачалося шляхом побудови солідаризованого суспільства та авторитарної влади: «Державний устрій націоналізм будує на авторитеті влади й організованій на органічному принципі участі в державному керівництві працюючих верств Української Нації. Підкреслимо – працюючих верств, бо націоналістична ідеологія зумовлює рівність у громадських правах й участь у державній кермі насамперед обов'язком громадянина та його працею на користь нації і держави. Тільки творчі, продукуючі соціальні складники нації – вважає націоналізм управненими й гідними до керми державою. З цих, власне складників творитиметься справжня провідна верства. (…) Отже, націократією називаємо режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об'єднаних – відповідно до їх суспільно-продуктивної функції – в представницьких органах державного управління» [24, 74-75]. З ідей надкласовості, понадпартійності, солідарності М. Сціборський виводить формулу державного синдикалізму як важливого елементу у збереженні класового миру в майбутній державі, плановості виробництва та контролю над продукуючими верствами суспільства [24, 86-91]. На період становлення державності, яке має відбутися у вогні національної революції, автор «Націократії» пропонує запровадження національної диктатури, яка спиратиметься на організований націоналістичний рух [24, 92-95]. Після стабілізації держави, на думу М. Сціборського, мав формуватися «постійний державний лад», який стане результатом «визвольних і підготовчо-реконструктивних зусиль національної диктатури та означатиме перехід нації до кінцевих, завершальних етапів національної революції» [24, 96]. Державний лад в Україні мав бути «республіканським», але «без шкідливого партійного парламентаризму». Сціборський логічно зауважував, що в Україні не існує партій у справжньому європейському розумінні цього слова, що вони є лише вузькими групами інтелігенції, яка засвоїла чужі ідеологічні доктрини. А тому, за умов практичної відсутності нормальних партій, їм не можна довіряти будувати парламентсько-партійну республіку: «Витворюється парадокс: режим політичної демократії базується на партіях, але їх у нас фактично немає; для цього довелося б хіба ці партії штучно творити, інсценізуючи в такий спосіб… парламентаризм» [24, 98]. М. Сціборський пропонує цілковито інший підхід до формування влади в державі, який вчений називає синдикалізмом. Автор наголошує: «Місце партій у державних органах влади займуть організовані на професійному принципі соціальні виробничі групи

(синдикалізм). В цьому власне, й полягає ідея державного синдикалізму, що посереднє заступництво інтересів окремих груп населення через штучні й антагоністичні партії та партійки він замінює безпосередньою й солідарною репрезентацією загальних і часткових інтересів нації через її органічні складники (соціально-виробничі групи). Отже, націократія негує партійно-парламентську організацію демократії. Як у період національної диктатури, так і в умовах постійного державного ладу – партії не існуватимуть. (…) на ділі націократія заступає здорові принципи рівності громадян перед законом, особистих і суспільних прав та співпраці влади й народу в кермі державою» [24, 98-99].

Гарантію від перетворення такої форми державного правління на диктатуру М. Сціборський вбачав у широкому самоврядуванні з крайовими радами, урядами, громадським самоврядуванням на місцях тощо [24, 99]. Власне, така концепція держави й організації її влади видавалася дещо утопічною, але загалом була схвалена українським націоналістичним рухом у міжвоєнний період.

Із подібними ідеями про державу ОУН підійшла впритул до початку Другої світової війни. 27 серпня 1939 р. у Римі відбувся Другий (останній до розколу ОУН) Великий збір українських націоналістів, який у своїх постановах зафіксував уже існуючу концепцію майбутньої державності.

З початком Другої світової війни українському націоналістичному рухові не вдалося на практиці випробувати свої концепції державного будівництва у зв'язку з тим, що сподіваного створення в Західній Україні держави під німецьким протекторатом не відбулося. Натомість сам націоналістичний рух пережив у 1940 р. болючий розкол, який призвів до появи на історичній сцені двох нових акторів – ОУН під керівництвом А.Мельника та ОУН під керівництвом С.Бандери.

В умовах назріваючого конфлікту між Німеччиною та СРСР обидві націоналістичні організації готувалися до можливого відновлення української державності після падіння в Україні радянської влади. Мельниківці від початку 1940 р. розгорнули роботу створеної ще в середині 1939 р., але фактично бездіяльної Комісії державного планування (КДП) [14, 5]. Комісію очолювали П.Герасименко й Л.Білецький, а за технічну діяльність органу відповідала Культурна референтура ОУН(м) на чолі з О. Кандибою («Ольжичем») [14, 5]. До складу комісії входило 15 підкомісій, які займалися питаннями промисловості, шкільництва, використання природних копалин, фінансів, сільського господарства, торгівлі, кооперативного руху тощо. Єдиними проблемами державного планування, якими КДП не опікувалася, були військові справи й міжнародна політика [14, 5-6]. У роботі комісії брали участь професори українських наукових інституцій колишньої Чехословаччини (Української господарської академії, Високого педагогічного інституту імені Драгоманова, Українського господарсько-технічного інституту), окремі чеські науковці й управлінці. Комісія залучала до своєї роботи також колишнього прем'єр-міністра уряду УНР Б. Мартоса, що мало стати свідченням певної тяглості української державотворчої традиції [14, 5-6]. КДП під час своєї роботи детально вивчала культурне, господарське і суспільне становище в УРСР, досліджувала державотворчий досвід УНР, міжвоєнної Польщі та Чехословаччини [4, 187-196].

Комісія державного планування розробила цілу низку проектів законодавчих актів, зокрема проекти законів «Про міністерство охорони здоров'я і соціальної опіки», «Про міністерство залізниць», «Про народну освіту в Українській державі», «Про міністерство фінансів», «Про міністерство закордонних справ», «Про міністерство справедливості» тощо[4, 92-204]. Серед її співробітників активно дискутувалися проблеми майбутньої аграрної реформи [4, 87-121], створення кооперативного руху [4, 153-187], запровадження української валюти [4, 67-70], оптимізації вітчизняної промисловості [4, 81-85] тощо.

Необхідно відзначити, що всі реформи, пов'язані з поступовою перебудовою промисловості, її денаціоналізацією, створенням внутрішнього українського ринку промислових товарів, аграрну реформу, адміністративну реформу передбачалося проводити надзвичайно обережно, виважено і впродовж тривалого проміжку часу, аби не зруйнувати до основ усього народного господарства країни і не розчарувати громадян у нездатності Української держави до нормальної організації фундаментальних засад людського життя. Зокрема, автори проектів вказували: «Коли ми говоримо про обережність і повільність у змінах життя на Великій Україні, то при цім маємо на увазі передовсім молоде й молодше покоління. Цебто людей, що мають уже нині приблизно 35 років. Річ в тім, що це покоління виховувалось, формувалось і жило головну частину свого життя під владою совєтською; іншого режиму, як большевицький, воно не знає або не пам'ятає; більше того, виховане в совєтській школі і в атмосфері совєтської пропаганди, воно в багатьох випадках в добрій вірі переконане, що совєтський режим є найкращий. Тому воно з найбільшим застереженням, а то й з рішучою ворожістю буде приймати всякі зміни. А особливо ті, що будуть в чомусь порушувати їх усталені погляди, звиклий триб життя чи привілеї (наприклад, комсомольці, різні «стахановці» чи члени комуністичної партії). З цим треба взяти під увагу психологічний момент, що ці люди, яким є нині від 25 до 35 літ, пережили свою молодість під большевиками, а спомини із молодих літ, спомини «минулого», є завжди овіяні сентиментальністю і є найкращими; завжди здається, що «перше» було ліпше і воно – це молоде покоління – буде завжди порівнювати дійсність з минулим. Ця ж дійсність, при всім бажанні національної української влади, не зможе одразу ж радикально змінитись, а ті зміни на добре, що, безперечно, настануть, це молоде покоління буде приймати з резервою» [4, 25]. Виходячи із таких міркувань, усі реформаційні проекти готувалися з великою обережністю та продуманістю, зі старанним аналізом світового й вітчизняного історичного досвіду в реформуванні державного та економічного життя.

Аналізуючи проекти й концепції майбутніх реформ і законодавчих змін, найбільш радикальними видаються трансформації, запропоновані в проекті «Конституції Української Держави», підготовленому одним із провідних ідеологів мельниківської ОУН М. Сціборським. Саме в цьому проекті, який грунтується на праці «Націократія», було найбільш повно викладено концепцію Української держави, якою її бачили мельниківці напередодні війни між Німеччиною та СРСР.

За конституційним проектом М. Сціборського, Україна оголошувалася «суверенною, авторитарною, тоталітарною, професійно становою державою» [4, 8],

побудованою на засадах націократії, під якою розумілася «влада Нації в Державі, що спирається на зорганізованій і солідарній співпраці всіх соціально-корисних верств, об'єднаних – відповідно до їх суспільних і професійно-виробничих функцій – в представницькі органи державного кермування. Основні засади націократії: національна солідарність, надкласовість і протипартійність» [4, 8]. Основним носієм влади в майбутній державі мала бути українська нація, яка здійснювала б свою владу через «Голову Держави – Вождя Нації» [4, 8]. Права Глави Держави, обраного на Великому Зборі Нації (мав скликатися лише для виборів Глави Держави із Державного Сойму та Верховної Ради Національної Праці), були безмежно широкими – починаючи від довічного обрання на посаду й завершуючи правом призначати Державний Уряд, скликати і розпускати Державний Сойм, призначати найвищих державних чиновників, надавати найвищі офіцерські звання, призначати ректорів вищих навчальних закладів, затверджувати єпископів, командувати всією армією і флотом, керувати дипломатією, оголошувати війну і заключати мир, проголошувати амністію тощо [4, 9-11]. Законодавчий орган майбутньої держави – Державний Сойм – бачився М. Сціборському як впливова установа, але зі значно меншими правами від парламентів демократичних держав. Сама система виборів до Сойму повинна була унеможливити потрапляння до його складу осіб, «нелояльних» до Глави Держави, адже до виборчих списків могли потрапляти лише люди, визначені Виборчими Комісіями, які складалися з «Мужів Довір'я» від професійно-станових організацій, органів місцевого самоврядування, культурних та інших «публічно-правних установ» [4, 11]. Списки кандидатів лише після ретельної перевірки й фактичного затвердження Державним Секретаріатом Внутрішніх Справ могли пропонуватися виборцям для загального, рівного, безпосереднього й таємного голосування [4, 11]. Фактично за умов такої виборчої системи Державний Сойм перетворювався лише на слухняного «ухвалювача» законопроектів, які готувалися компетентними фахівцями-юристами за межами законодавчого органу.

Виконавчу владу в Українській державі, згідно з конституційним проектом М. Сціборського, мав реалізувати Державний Уряд під назвою «Збір Державних Секретарів». Офіційним главою уряду мав бути Глава Держави, який для керівництва урядом призначав Першого Державного Секретаря [4, 15]. Фактично весь уряд і державна контрольна системи були підзвітні й безпосередньо підпорядковані Главі Держави, який мав отримати право керувати їхньою роботою, призначати і звільняти Державних Секретарів і Державних Контролерів [4, 16-17]. Єдиною гілкою влади, яка формально залишалася не цілком підконтрольною Главі Держави, вважалися суди, що мали зберігати автономність від державних органів влади [4, 16].

Уявлення про суспільну організацію майбутньої держави у баченні М. Сціборського дає аналіз IX розділу конституційного проекту «Професійно-станова й суспільна орґанізація держави», у якому, між іншим, сказано, що «в основу суспільного устрою Української Держави кладеться солідарна співпраця всіх соціально-виробничих верств, яку нормує Держава в загальних інтересах Української Нації. Для здійснення цієї засади суспільних відносин Держава будує свій господарський устрій на підставі тотального пляну, контролі й мішаних форм удержавленої, громадської і приватної

власности на засоби господарського виробництва» [4, 18]. Складно собі навіть уявити, яке розчарування спіткало керівних діячів ОУН(м), які прибули в Україну в 1941 р. і побачили, що українське населення «по горло сите» всілякими «тотальними планами», «контролями», роботою на «удержавлених» підприємствах тощо, а тому прагне не консервації, а скоріше руйнації тоталітарних суспільних відносин. Однак перед початком німецько-радянської війни все це не було настільки очевидним і позірно ефективні держави, створені на засадах солідаризму в Європі, цілком закономірно приваблювали ідеологів-емігрантів із мельниківської ОУН. Їм здавалося, що варто лише механічно перенести вже готові рецепти на український ґрунт, і успіх державного будівництва буде забезпечений. А це породжувало калькування формул суспільного життя фундаментально не придатних для українських історичних традицій і тодішніх реалій. Зокрема, М. Сціборський пропонував об'єднати все працююче українське громадянство у професійно-станових організаціях, які становили б певну форму одержавлених профспілок, керованих Верховною Радою Національної Праці [4, 18-19] (що, в принципі, й так мало місце на території СРСР і було до 1941 р. здискредитоване в очах населення).

Аналогічно, за зразком тоталітарних держав (при чому, як фашистських, так і більшовицької), М. Сціборський пропонував запровадити в майбутній Українській державі монопартійну систему: «Існування політичних партій, груп та ідеологічно вільних гуртків – заборонене в Українській Державі. (…) Одинокою ідеологією, що виховує громадян Української Держави, є ідеологія Українського Націоналізму. А одинокою формою політичної організації є Організація Українських Націоналістів. (…) Організація Українських Націоналістів є підставою державного ладу й чинником виховання Нації та організації суспільного життя (…) Верховним органом Організації Українських Націоналістів є Провід Українських Націоналістів. Голова Держави є водночас Головою Проводу Українських Націоналістів» [4, 19].

З цитованого чітко видно, що М. Сціборський намагався зарезервувати мельниківській ОУН монопольне становище в керівництві майбутньої держави, що, очевидно, так сильно й імпонувало А. Мельнику, якому проект конституції видався «не гіршим від дотепер відомих» [19, 41].

За умов заборони політичних партій та монополії ОУН(м) на владу й ідеологію в майбутній державі, очевидно, було складно в проекті конституції вести мову про права й обов'язки громадян. Проте М. Сціборський зробив таку спробу. Насамперед він визначив, що суспільна вартість громадянина залежить від користі, яку громадянин своєю працею буде приносити національній спільності. Праця оголошувалася етичною засадою, зобов'язуючою для всіх громадян [4, 20]. З одного боку, позиція цілком логічна – праця є обов'язковою умовою для існування нормальної людини в будь-якому суспільстві, проте, з другого боку, виникало запитання: хто буде визначати корисність чиєїсь праці для національної спільноти? Очевидно, що така постановка питання відкривала в майбутній державі джерело для безмежних зловживань з боку правлячої групи й дозволяла ігнорувати права громадянина, якого завжди було б легко звинуватити в некорисності його праці для національної спільноти.

Специфічним був підхід М. Сціборського і до питання набуття українського громадянства. З одного боку, ідеолог націоналізму пропонував надати громадянство всім мешканцям України, які проживали на території майбутньої держави 1 серпня 1914 р. (тобто на початок Першої світової війни), і їхнім нащадкам, а також усім українцям, які виявили бажання повернутися на територію України з-за кордону. З другого боку, беручи за зразок дискримінаційні закони щодо євреїв, які існували в європейських імперіях до Першої світової війни, а також дискримінаційні закони, введені в Німеччині та інших державах із правими диктаторськими режимами в 30-х рр., М. Сціборський пропонував не надавати євреям громадянства на загальних підставах, а вважав за необхідне розробити щодо єврейського населення окремий закон [4, 20].

Попри такі доволі дивні для сучасного читача постулати щодо громадянських прав і обов'язків, М. Сціборський досить вдало виписав ті частини проекту конституції, які стосувалися захисту недоторканності особи, охорони житла від безпідставних обшуків, гарантування права на освіту, творчу й наукову діяльність тощо [4, 21].

У процесі аналізу конституційного проекту М. Сціборського складається враження, що його автор намагався поєднати окремі несумісні речі – демократичні свободи і популярні на той час в Європі тоталітарні форми державності. Очевидно, що така конституція, за умови її запровадження, була б цілком нежиттєздатною й потребувала б надзвичайно серйозного доопрацювання, можливо, й цілковитої зміни. Однак, попри це, мельниківці аж до завершення війни фактично так і не спромоглися розробити нової концепції державного будівництва. Натомість у бандерівської ОУН процес еволюції поглядів на державу відбувався доволі динамічно.

У грудні 1940 р. бандерівські революціонери оприлюднили свій знаменитий «Маніфест», у якому проголосили основні ідеали, за які здійснюватиме свою боротьбу новостворена організація. У преамбулі документа, між іншим, указувалося: «Ми, українці, підносимо прапор нашої боротьби за свободу народів і людини. Розвалюючи назавжди жахливу тюрму народів – Московську імперію, творимо новий справедливий лад і кладемо основи нового політичного укладу у світі» [13, 492]. Судячи із загального антиколоніального пафосу цього документа, бандерівці не зовсім розуміли, що саме вони будуватимуть, вказуючи лише на те, що вони прагнули знищити. З «Маніфесту» випливало, що основне завдання організації – це здобуття національного визволення, а потім «якось воно та буде»…

Очевидно усвідомлюючи слабкість такої позиції, під час проведення ОУН(Б) Другого (Краківського) Великого Збору в березні-квітні 1941 р. прихильники С.Бандери вирішили більш детально визначити головні риси майбутньої держави, яку вони мали намір створювати. Коли читаємо постанови Краківського Великого Збору, складається враження, що бандерівці мали намір будувати державу з монопартійною політичною системою, широкими соціальними гарантіями, централізованою культурною політикою та регульованою державою економікою: «Організація Українських Націоналістів бореться: 1. За суверенну соборну Українську Державу, за владу українського народу на українській землі. 2. За організацію Української Держави на основах сильної влади,

сильної національної армії й фльоти та одної політичної організації провідного національного активу. 3. За планову організацію цілого господарського й суспільного життя в Українській Державі….(…) 4. За планову організацію українською державною владою народного здоров'я ….(…) 5. За організацію шкільництва на основі загального, безплатного образування для всієї української молоді й особливого виховання здібної дітвори (…) 6. За свободу сумління й релігійних культів, не противним моральній силі нації й інтересам Української держави…» [20, 38-39].

Подальший розвиток подій засвідчив, що мешканці «давньої» Радянської України з великим «резервом» сприймали ідеї про монопартійність, плановість економіки тощо, але в 1941 р. саме такий варіант державності видавався націоналістам найбільш прийнятним, тому в травневих інструкціях для організаційного активу Провід ОУН(б) фактично подав розширений варіант бачення майбутньої Української держави, викладений у постановах Краківського Збору [20, 58-79; 105-118]. Проте після року спілкування з мешканцями Центру і Сходу України в середовищі провідних кадрів ОУН(б) почали визрівати ідеї необхідності цілковитої зміни бачення концепції майбутньої Української держави. Так, уже на початку 1943 р. керівник Проводу ОНУ(б) на Південноукраїнських землях В. Кук («Леміш») наполягав на внесенні змін до програми та ідейних постулатів ОУН(б) [17, 90]. Однак реальних змін удалося добитися лише під час проведення 21-25 серпня 1943 р. Третього (Надзвичайного) Великого Збору ОУН(б). У постановах цього зібрання вказувалося, що Організація до кінця боротиметься за створення такої Української держави, «в якій селянин, робітник, інтелігент могтиме вільно, заможно й культурно жити і розвиватися (…) без поміщиків, капіталістів та без большевицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів» [21, 204-205].

Настрої в середовищі керівництва ОУН(б) настільки змінилися, що подекуди постанови Третього Збору своєю стилістикою нагадували універсали «соціалістичної» Центральної Ради: «В Українській Державі влада вважатиме за найвищий свій обов'язок інтереси народу. Не маючи загарбницьких цілей та поневолених країн і пригноблених народів, народня влада України не витрачатиме часу, енергії та коштів на створення апарату гноблення. Українська народня влада спрямує всі економічні ресурси та всю людську енергію на побудову нового державного порядку, справедливого соціального ладу, на економічне будівництво країни та культурне піднесення народу» [21, 205].

У документі наголошувалося, що інтелігенція, селяни та робітники України борються в лавах ОУН(б) не просто за національне й соціальне визволення, але й за створення «нового державного порядку» [21, 205]. Соціальна доктрина ОУН(б), викладена в постановах Третього Збору, більше нагадувала програми соціал-демократичних європейських партій, а не довоєнні документи українського націоналістичного руху [21, 205-206], а стосовно концепції майбутньої держави, то це мала бути не лише глибоко соціальна, а й демократична держава зі свободою слова, думки, друку, переконань, віри, світогляду, без вождівства й монопартизму, із рівноправністю та забезпеченням повних громадянських і людських прав національним меншинам (без їхнього поділу на «кращих» і «гірших») [21, 207].

Сучасні українські дослідники констатують, що «закономірним наслідком демократизації ОУН стало створення надпартійного органу керування визвольним рухом – Української Головної Визвольної Ради (УГВР) (…). У «Платформі» УГВР містився заклик переймати досвід національно-демократичного державотворення 1917-1920 рр. (…), а також було сформульовано основні риси української державності: народно-демократична форма політичного устрою із загальним народним представництвом, рівність громадян і національних груп, соціальна справедливість, гарантії невід'ємних громадянських свобод, плюралізм форм власності за домінування держави у стратегічних галузях виробництва» [25, 420-421].

Зважаючи на те, що УГВР була створена з ініціативи керівництва бандерівської ОУН, можна цілком впевнено стверджувати, що державні концепції, ухвалені нею, цілковито збігалися з тогочасними думками провідних націоналістичних кіл в Україні, які пройшли суттєву еволюцію від революційного-авторитарного до демократично-визвольного націоналізму. А це дало змогу записати в «Платформі УГВР» немислимі за п'ять-десять років до того в націоналістичному середовищі слова про майбутній державний устрій України, у яких вказувалося, що визвольні сили прагнуть до «забезпечення народно-демократичного способу визначення політичного устрою в Українській державі шляхом загального народного представництва (…) забезпечення справжньої законності в українській державі й рівності всіх громадян перед законом; забезпечення громадянських прав усім національним меншостям в Україні» [26, 12-13].

Підсумовуючи вищевикладене, слід наголосити, що проблема державності в ідеологічних концепціях і програмних документах українського націоналістичного руху в роки Другої світової війни розглядалася неоднозначно. У 1939 р. ОУН бачила так звану «націократичну» форму майбутньої державності з чіткими ознаками авторитаризму й монополії націоналістичного руху на владу, з обмеженням демократичних свобод громадян тощо. Після розколу ОУН у 1940-1941 рр. дві організації, що утворилися на її руїнах, пішли різними шляхами. Консервативніша ОУН(м) залишилася на ідеологічних і концептуальних позиціях кінця 30-х рр., а більш гнучка і радикальна ОУН(б) до кінця війни пройшла суттєвий еволюційний шлях, дрейфуючи в бік демократичного націоналізму з ознаками соціального популізму, що, відповідно, вплинуло на її концепцію майбутнього устрою Української держави. Від серпня 1943 р. з упевненістю можна констатувати, що лідери ОУН(б) в Україні розглядали як ідеальну державну організацію демократичну республіку із забезпеченням усіх громадянських прав її мешканців. Така позиція остаточно була закріплена впродовж 1944 р. у ході створення під егідою ОУН(б) понадпартійної репрезентації українського визвольного руху – УГВР.

Джерела та література:

1. *Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 43 «Проект відозви учасників І Конгресу ОУН «До українців! Від Конгресу Українських Націоналістів».*
2. *Архів ОУН у Києві. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 40 «Проект резолюції І Конгресу ОУН «Резолюція Конгресу Українських Націоналістів».*

3. *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1: 1927 – 1930 / Упор. Ю.Черченко, О.Кучерук. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005.*
4. *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упор.: О.Кучерук, Ю.Черченко; Наук. ред. Н.Миронець. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2002.*
5. *Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон – К.: Критика, 2001.*
6. *Ґелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. / Е. Ґелнер – К.: Таксон, 2003.*
7. *Горєлов М. Трансформація «інтегрального» націоналізму / М. Горєлов // Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (кер. авт. кол.). – К., 1996.*
8. *Дзьобак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941-1944 рр.) / В. Дзьобак – К.: Інфоцентр, 2005.*
9. *Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. / Г. Касьянов – К.: Либідь, 1999.*
10. *Касьянов Г. Ідеологія Організації українських націоналістів / Г. Касьянов // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К.: Наукова думка, 2005.*
11. *Кентій А. Збройний чин Українських націоналістів 1920-1956. Історико-архівні нариси. – Т. 2. / А. Кентій. – К., 2008.*
12. *Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія і практика / Ю. Киричук – Львів: Добрі справи, 2003.*
13. *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.*
14. *Кучерук О. Документи Комісії Державного планування Організації Українських Націоналістів / О.Кучерук // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – Т. 7. Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП ОУН) / Упор.: О.Кучерук, Ю.Черченко; Наук. ред. Н.Миронець. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2002.*
15. *Лисяк-Рудницький І. Націоналізм / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – К.: Основи, 1994.*
16. *Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. – К.: Основи, 1994.*
17. *Літопис УПА. Нова серія. – Том 9. Боротьба проти повстанського руху і націоанілстичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944-1945. / Упор. О.Іщук, С.Кокін. – К. – Торонто, 2007.*
18. *Лісовий В. Поняття ідеології. Ідеологія націоналізму / В. Лісовий // Світоглядні й ідейні засади українського націоналізму. – К.: Козаки, 1997.*
19. *Мельник А. Житомирський – Орґанський. Підполковник Микола Сціборський / А. Мельник // Організація Українських Націоналістів 1929 – 1954 рр. – Б. м.: На чужині, 1955.*

20. *ОУН в 1941 році. Документи. Частина 1. / Упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2006.*
21. *ОУН і УПА в 1943 році. Документи. / Упор. О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2008.*
22. *Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи Опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. / А. Русначенко – К.: Пульсари, 2002.*
23. *Сміт Е.Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Е. Д. Сміт – К.: К.І.С., 2004.*
24. *Сціборський М. Націократія / М.Сціборський. – Вінниця, 2007.*
25. *Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Авт. кол: В.Ф. Солдатенко, Т.А. Бевз, О.Д. Бойко та ін. – К.: Парлам. вид-во, 2007.*
26. *УГВР у світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944-1951 рр. (Зб. документів). – Б.м, 1956.*
27. *Armstrong J.A. Ukrainian nationalism. Second edition. / J.A. Armstrong. – New York, London: Columbia University Press, 1963.*
28. *Motyka G. Ukrainska partyzantka. 1942-1960. / G. Motyka.– Warszawa, 2005.*
29. *Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R.Torzecki. – Warszawa: PWN, 1993.*
30. *Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacionalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. / R. Wysocki.– Lublin, 2003.*

© Иван ПАТРИЛЯК

ПРОБЛЕМА ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ И ПРОГРАММНЫХ ДОКУМЕНТАХ УКРАИНСКИХ НАЦИОНАЛИСТОВ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Исследуется проблема государственности сквозь призму идеологических концепций и программных документов украинского националистического движения в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: *государство, национализм, идеология, нациократия (правление нации), программа, самостоятельность, соборность (единство земель).*

© Ivan PATRYLAK

STATEHOOD PROBLEM IN IDEOLOGICAL CONCEPTS AND PROGRAM DOCUMENTS OF THE UKRAINIAN NATIONALISTS IN THE SECOND WORLD WAR

The article is devoted statehood problems in ideological concepts and program documents of the Ukrainian nationalist movement in the Second World War

Keywords: *the state, nationalism, ideology, naciocratia (nation board) , the program, independence, sobornist' (unity territories).*

ТИЛ. МОБІЛІЗАЦІЇ. ЕВАКУАЦІЇ. ДЕПОРТАЦІЇ

УДК 355.27(477.5)«1943»

© ***Людмила РИБЧЕНКО***

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1941-1943 РР. ТА ЙОГО СТАВЛЕННЯ ДО РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МОБІЛІЗАЦІЙ

Здійснено аналіз морально-психологічного стану населення Лівобережної України в 1941 – 1943 рр. Висвітлено характерні складові та особливості ставлення української спільноти до радянських військових мобілізацій.

Ключові слова: *Велика Вітчизняна війна, морально-психологічний стан населення, радянські військові мобілізації, польовий військкомат, Червона армія.*

Серед історичних подій, непідвладних часу, особливе місце посідає Друга світова війна. Вона стала новим поворотом у складній історичній долі українського народу. Україні судилося бути головною ареною битви двох тоталітарних систем – Німеччини та Радянського Союзу. До кінця 1941 р. українськими містами та селами прокотився радянсько-німецький фронт, значна територія була захоплена ворогом. На Лівобережжі оборонні бої тривали до липня 1942 р. Частина населених пунктів неодноразово переходила з рук у руки. Населенню, яке з різних причин опинилося на окупованій території, довелося перебувати під владою німців від шести місяців до двох років (залежно від регіону). У 1943 р. бойові дії відновилися. Контроль над українськими територіями переходив до радянської влади. Відновлювалися державні органи, місцеве населення активно залучалося до мобілізаційних заходів Червоної армії (РСЧА). З огляду на такий бурхливий перебіг воєнних подій та масове залучення до них населення, постає необхідність вивчення морально-психологічного стану мешканців УРСР упродовж 1941 – 1943 рр., їхнього ставлення до ворога, до повернення радянської влади та Червоної армії. Також важливим є питання морально-психологічного стану самої воюючої РСЧА, до якої призивалося нове поповнення зі щойно визволених від німців українських територій.

У сучасній історіографії цього питання найбільш популярною є теза про те, що на початку вторгнення, потерпаючи від репресій сталінського режиму, який переслідував усе українське, пригнічував українську культуру та відкидав його власну історію, населення України покладало надії на німців, на визволення за їхньою допомогою від більшовицького ярма і тому радо вітало гітлерівських вояків. Але коли німці

розпочали масові вбивства населення, люди відвернулись від них та приєдналися до руху Опору [21, 599; 26, 566].

Така версія, можливо, має певну рацію, але вона є надто спрощеною. Аналіз мемуарів, листів, щоденників воєнного часу дає підстави стверджувати, що думки, відчуття, політичні погляди як цивільного населення, так й бійців Червоної армії, ні на початок окупації, ні на час визволення не були однаковими. У перші місяці ворожого вторгнення вони переважно залежали від життєвого досвіду людей, їхньої національної приналежності, рівня освіти, місця проживання, наслідків пропаганди радянської ідеології тощо. Однак в умовах окупації визначальною стала мотивація – вижити, зберегти життя собі та рідним. Та частина населення окупованих територій, якої торкнулись ці важкі випробування, для кого вони стали найскладнішими в житті, певною мірою зрівнялась у своїх думках та оцінках на час визволення від загарбників.

Крім того, населення УРСР було національно неоднорідним. Його склад і настрої суттєво різнилися. Зокрема, думки й почуття мешканців Чернігівської, Сумської, Полтавської областей Лівобережжя, де переважали корінні українці, були відмінними від настроїв мешканців промислових регіонів Харківщини, Донбасу, Луганщини та Криворіжжя, де значний відсоток населення був представлений росіянами та зрусифікованими українцями. Багато з них були переселені сюди наприкінці 30-х рр. на землі вимерлих від голоду українських сіл або направлені на розбудову великих промислових підприємств. За даними Загальносоюзного комітету переселень при Раднаркомі СРСР на 28 грудня 1933 р., до Сталінської (нині – Донецької), Харківської, Дніпропетровської областей з інших областей СРСР було переселено 15 006 селянських господарств [24, 17]. Також за останніми дослідженнями, наприклад, у Сталінській області з тих, хто постав перед радянським судом за співробітництво з німцями, були й етнічні німці (22%), і росіяни (21%) [29, 56].

Оцінка сталінської тоталітарної системи правління як такої, що трималася й керувалася лише терором, хоча й відображає головну домінанту сталінського СРСР, не є цілком справедливою. Життя й почуття багатомільйонної людської спільноти було набагато складнішим за будь-які схеми. Комуністичні ідеї, індустріалізація, модернізація радянського суспільства захопили багатьох людей, сенсом життя яких стала розбудова рідної радянської країни, родиною – КПРС, вождем – Й. Сталін. Для більшості з них, починаючи від промови В.М. Молотова по радіо, й до параду Перемоги на Красній площі, ставлення до ворога не мало жодних альтернатив.

Зокрема, жителька Києва Г.І. Трухан у перший день війни писала своєму синові: «Неможливо тобі передати те почуття ненависті до німецької кліки, яка затіяла цю війну (звичайно ж не робітники)… Твердо вірю в мудре керівництво нашою країною нашим улюбленим керівництвом. Рада, що змогла виростити захисника – тебе, синку. Будь спокійним, твердим, бо ти твердо знаєш, що захищаєш» [4]. Жінка пережила окупацію. Її погляди на окупантів і на Червону армію назавжди залишились незмінними. Вона твердо вірила в повернення влади Рад, яка була для неї найсправедливішою. У 1945 р. у листах до сина-льотчика просила, щоб він обережно бомбардував Берлін, аби під бомби не потрапили німецькі пролетарі[4]. Це – яскравий приклад сприйняття війни

та образу ворога через призму класової пролетарської солідарності. Зрозуміло, що морально-психологічний стан цієї жінки цілком залежав від ідеологічних стереотипів.

Водночас гасло радянської пропаганди про те, що «радянський народ увесь як один піднявсь на боротьбу з нападником», також не відповідало дійсності. Суспільство СРСР не було однорідним. Ті, хто пам'ятав, які з їхніх меблів стояли в кімнатах теперішніх комуналок, де були родинні земельні наділи, а також ті, хто втік від голоду на селі, кого не встигли вислати, постійно від часу встановлення радянської влади жили в атмосфері недовіри. Вони цілком свідомо приховували свої думки. Більшість із них були готові використати війну як політичний інструмент для покращення життя.

Український письменник А.П. Любченко, якого не раз переслідували органи НКВС, після відступу радянських військ мав абсолютно інші відчуття: «Це було відчуття волі, незалежності. Нема засідань, зборів, нарад, пленумів, конференцій… Нікуди не треба поспішати – вільний. Ні перед ким не треба звітувати, не тяжіє над тобою жахливий деспотично-бюрократичний п'ястук – вільний! Ніхто не втручається в твоє особисте життя, роби, що хочеш, як хочеш, аби лише загальним державно-політичним настановам ти не заважав. Вільний! Ніхто за тобою не стежить, хоч по інерції та все одно раз у раз озираєшся довкола, нікого ти не боїшся, хоч за звичкою все одно говориш іще притишеним голосом, невпевнено, як змовець. Аж не вірилось, довгий час не вірилось, що це вже інша дійсність, що я можу розпоряджатись собою і своїм часом, як тільки захочу. Надзвичайно відрадне відчуття!» – писав він у своєму щоденнику одразу після окупації Харкова [14, 362]. А.П. Любченко сподівався, що з приходом німецьких військ Україна зможе позбутися радянського ярма та розплатитися зі своїми кривдниками: «Чекайте-но, чекайте, що вас іще спіткає. Розплата допіру починається. І за себе, і за друзів, і за розстріляного дядька Петра, і за засланого дядька Юлька, і за зруйноване гніздо наше в Животові, і за всю Україну» [14, 182]. Покладання на німців виявилися марними. Поплатитися кривдникам не вдалося, сприйняти їхнє повернення – неможливо. Марні сподівання стали особистою драмою письменника. Разом із німецькими військами, що відступали, він емігрував на Захід, де й помер у 1945 р.

Загалом на 1941 р. ставлення переважної частини пересічного цивільного населення Лівобережної України до ворога можна назвати вичікувально-пасивним. Цьому певним чином сприяла довоєнна сталінська зовнішня політика, адже у Другу світову війну СРСР вступив як союзник Німеччини. Спільний похід двох диктаторів на Польщу приніс Радянському Союзу не лише надбання нових територій, у тому числі й українських, а й призвів до певної деморалізації та дезорієнтації його громадян у питаннях щодо ворогів. Кричуща невідповідність радянської пропаганди реаліям повсякденного життя заплутали простих людей, підривали їхню віру як у сталінський режим, так і в його ідеологію. Разом з тим у суспільстві відбувалося зростання профашистських настроїв. Ті, хто до цього часу просто вороже ставився до радянської влади, почали бачити у гітлеризмі альтернативу більшовизмові, а хто не мав визначеної політичної платформи, прислухався до розмов про «культурну націю» й відверто ворожого ставлення до ворога на початку зіткнення не відчував.

«Не хочеться їхати з України на Урал більше смерті, – ділиться роздумами із дружиною один із персонажів спогадів киянки Д. Гуменної. – Це ж може бути так, що вже України не побачиш, а тут саме почнеться справжнє життя…» [9, 17]. Авторка свої відчуття на початку війни описує радше як цікавість, ніж страх перед окупантами.

Ще однією причиною, що завадила згуртуванню суспільства для протистояння ворогу, була втеча в перші дні війни партійних та державних радянських функціонерів. Спостерігаючи за швидким і хаотичним їхнім відступом, за незадовільною евакуацією населення, люди, раніше лояльні до радянської влади, починали розуміти, що вона їх зрадила. «Цілковита розгубленість, що межує з панікою, визначається уже з перших днів війни, – читаємо у спогадах Ф.П. Пігідо-Правобережного. – І це в Києві – столиці УРСР. За тиждень ця паніка охопила всі керівні кола – від урядової верхівки до районних, партійних комітетів… Усе, що мало якусь можливість, – партійні керівники, військові, енкаведисти, втікало на схід. Цивільні – себто безпартійні люди, сиділи по своїх помешканнях. Всі турботи цієї маси були спрямовані на те, щоб десь щось добути з харчів…» [12, 34].

Ситуація ускладнювалася тим, що всі продовольчі запаси знищувались або вивозились у тилові райони СРСР. У деяких місцевостях люди почали виявляти незадоволення. У Донбасі спостерігалися випадки, коли жителі забороняли вивозити обладнання та затоплювали шахти. Зокрема, це мало місце в окремих районах Ворошиловградської (нині Луганської) області. Населення вимагало припинити вивезення обладнання, брало під свою охорону промислові об'єкти [30, 10]. Подібних прикладів було багато. Щоб не залишатися голодними, у містах і селищах люди розбирали продовольство з магазинів, складів, що були підготовлені до вивезення до східних районів, але опинилися кинутими, оскільки представники влади поспіхом евакуювалися.

Водночас відчайдушний опір радянських бійців на окремих ділянках фронту не міг змінити загальної картини відступу військових частин, що зазнали величезних втрат. Поразки Червоної армії у прикордонній битві, постійний психологічний тиск із боку ворога, втомленість солдатів, розгубленість командирів, моральна неготовність воювати з учорашнім союзником призвели до погіршення морального стану у військах, який перекинувся й на цивільне населення. У спогадах та щоденниках перших місяців війни щоразу трапляються записи про те, що повідомленням радіо та газет ніхто не вірить. Тоді, як у звітах із фронту постійно йшлося про численні перемоги, про хоробрість радянських бійців та командирів, люди щоразу чули нові назви місцевостей, що перебували все далі й далі на схід від лінії державного кордону. Більшість вірили так званому «вушному радіо». По ньому вже у перший тиждень війни, наприклад, у Києві передавались розповіді про повітряний десант в Ірпені, про колону танків, що з'явилася на Житомирському шосе тощо. Усі ці «новини», зрозуміло, не додавали оптимізму в суспільстві.

Таким чином, за спостереженнями киянки І.О. Хорошунової, переважна кількість цивільного населення Лівобережжя зустрічала окупантів «у якомусь дивному стані

розгубленості, чекання, здивування, місцями навіть радості, крім тих місць, де не проходило почуття розпачу й жаху. Починалось нове життя» [16, 12].

Життя «при німцях» було не скрізь однаковим. Територія Лівобережжя перебувала під владою різних адміністративних систем: Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська і Ворошиловградська області належали до безпосереднього управління німецької військової адміністрації; Дніпропетровська й Київська області – входили до складу райхскомісаріату «Україна». Окупаційні порядки на цих територіях певною мірою різнилися. Так само відрізнялося життя окупованого міста та села, хоча загальні правила й ставлення до населення окупованих східних територій лишалося майже однаковим.

Про те, яким було життя в окупованому місті, дізнаємося зі щоденника 27-річної киянки Н.В. Герасимової. Цю дівчину важко запідозрити в антирадянських або українських націоналістичних поглядах. Вона закінчила Київський технікум харчової промисловості, працювала на Київському машинобудівному заводі. Своєї сім'ї не мала, жила з батьками. З перших днів війни поставилась до ворожого нападу реалістично: вирішила, що нікуди евакуюватися не буде: «Якщо мені суджено померти, то помру в Києві» [4]. 19 вересня 1941 р. у своєму щоденнику дівчина писала: «...Київ зданий без бою. Вступили німецькі війська на мотоциклах. Мовчазно й холодно дивилися на них. На Хрещатику було жваво. Біля кожної крамниці тягли усе, що траплялося, особливо іграшки. Розбирали мішки загороджень. Але людей було мало. Боялися вийти. Вулиця була засипана уламками скла й папірцями» [4]. Напередодні нового 1942 р. Н.В. Герасимова мріяла не про перемоги, а про мирне життя: «Кінець цього страшного 1941-го р. Я з надією на краще вступаю у новий рік. Хотілося б, аби мама та я не хворіли, щоб скоріше закінчилася ця страхітлива війна. Скільки мільйонів людей зітхнули б з радістю» [4].

Певні сподівання населення на покращення життя не справдились. Українська земля та її багатства посідали особливе місце у глобальних стратегічних планах Гітлера та його генштабістів. Вони розглядали Україну як зручний зусібіч плацдарм для здобуття Німеччиною «світового панування». З приходом нацистських загарбників, Україна була цілком поглинена «Третім райхом», стала абсолютно безправною територією. Місцеві мешканці були позбавлені всіх прав, крім «права» важко працювати. Гітлерівські окупанти всіляко принижували населення. Декларація Е. Коха у грудні 1941 р. не гарантувала народові жодних прав, окрім свободи релігії. Повсякденне життя людей регламентувалось численними наказами, інструкціями, директивами, що найчастіше закінчувалися словами: «За непокору – смерть». Широко застосовувалася система заручництва, масові вбивства. Цей брутальний характер режиму виявлявся в усіх сферах життя.

Економічна політика окупантів, передовсім, спрямовувалася на використання українських природних ресурсів. «Два центнери української пшениці коштують для мене набагато більше, ніж усі національно-державні проблеми України разом узяті», – любив повторювати намісник Гітлера на території райхскомісаріату «Україна» Е. Кох

[28, 8]. З метою перетворити Україну на сільськогосподарську базу Німеччини, її міста, як осередки української промисловості, втрачали для окупантів сенс, унаслідок чого в містах почався голод. Окупаційна влада не лише не налагоджувала постачання харчів міському населенню, а й забороняла їх довозити. Поліція раз у раз розганяла базари й забирала привезені продукти. Особливо від цього потерпали мешканці великих промислових міст. У Харкові й Донбасі впродовж року зовсім не видавалось хліба, а в Києві – по 250-100 г сурогату. До того ж, більшість міської людності лишалася без джерел існування, оскільки промисловість майже не працювала. У березні 1942 р. у харківській газеті «Нова Україна» з'явилася замітка під красномовною назвою «Не засмічуйте шлунки». «На ринках нашого міста – йшлося в ній – можна бачити дуже прикре явище: багато людей витрачають великі гроші на макуху, не розуміючи, що тим вони завдають собі великої шкоди. Макуха містить у собі багато клітковини, яка шлунковим соком людини не перетравлюється і тільки засмічує шлунок… Значно корисніше купити склянку соняшникового насіння та полускати його…» [17]. Така сама ситуація була в інших містах Лівобережжя.

Важко було жити й в окупованому Києві. Городянам катастрофічно не вистачало харчів. У щоденнику Н.В. Герасимова не раз пише про те, що значно потерпає від нестачі палива, теплого одягу, ліків. «У місті повне безправ'я, ніякого забезпечення, жорстокість й знущання з боку німців» [4]. Ніна була змушена «ходити на село», обмінювати речі на харчі.

Ще більш красномовні картини життя окупованого міста описує у своєму щоденнику І.О. Хорошунова: «68-й день окупації. Померла Оля. Помирала страшно. Ті жалюгідні крихти, якими намагалися їй допомогти, нічого не дали… Віру Дмитрівну німці вбили ще раніше. Вона вийшла з дому після шостої години вечора. Зараз такий засіб самовбивства. Німці вбивають тих, хто ходить після дозволеного часу. Ті, хто бажає померти, можуть лише вийти у цей час, як це зробила вона» [4].

Крім епізодів приниження, голоду, нестатків, Н.В. Герасимова пише і про гнітюче враження, яке справило на неї знищення єврейського населення в місті: «29 вересня 1941 р. на світанку натовпи євреїв потягнулися по вулицях з вузлами, чемоданами, з дітьми. Видовище було важке, не було чути сліз, усі йшли мовчки… Дізналися, що євреї розстріляні в Бабиному Яру. Ніхто цього не очікував. Страшно» [4]. Ця акція дещо зрівняла людей різних політичних таборів у своєму ставленні до окупантів. Багато хто зрозумів, що для завойовника наболілі проблеми репресованих, їхні пережиті кривди є ніщо. Переможці мають власні погляди й плани. Я.Б. Антоненко-Давидович, дочка репресованого українського письменника, згадувала з болем: «Людяність» окупантів виявилась сповна, коли в Києві було розстріляно євреїв. Їх у місті залишилось ще багато, коли прийшли німці, до того ж, ті, що не змогли евакуюватись, були найбільш безпорадні, бідні, не мали підтримки у радянської влади. Не втекли саме ті, хто покладався на поблажливість німецького уряду, – члени родин репресованих або безпорадні старі чи малі інваліди. Згадую тітку Соню Діолбір – сестру чоловіка моєї московської тітки Галини. Вчителька німецької мови, тітка Соня почала працювати перекладачкою в німців. Два її брати були розстріляні під час репресій у 1939 р. За

те вона ненавиділа радянську владу й шукала захисту в німців, не припускаючи, що її можуть теж розстріляти і лише за те, що вона – єврейка. Таких було багато» [8, 82].

Ще одним страшним випробуванням для більшості молодого, здорового населення окупованої України стала брутальна практика їх масового вивезення окупантами на примусову працю до Німеччини. Розпочалася вона на початку 1942 р., попервах на добровільних засадах. Коли ж люди дізналися, що «остарбайтерів» з України тримають в особливо важких житлових і харчових умовах, використовують на виснажливих і небезпечних роботах, у стані цілковитого безправ'я, під тиском постійних знущань, екзекуцій і терору, вони почали відмовлялися виїжджати й відправляти до Німеччини своїх дітей. Почалося своєрідне «полювання» на людей. Молодь вивозили під примусом, влаштовували облави, брали у заручники рідних тощо. «Усе місто охоплене хвилюванням, забирають у Німеччину дітей від 14 років. На вокзалі твориться щось неймовірне. Масові похорони, сльози, істерики, крики, непритомності. Горе людське неможливо описати. Відношення до німців дуже вороже» [4], – фіксує Н.В. Герасимова. До кінця 1942 р. у цієї пересічної київської дівчини формується відверто негативне ставлення до окупантів. 31 грудня 1942 р. вона зустрічає новий 1943 рік такими словами: «Кінчається цей страшний рік. Наступає Новий 1943 р., але я нічого від нього гарного не чекаю. Одна безпросвітна темінь…» [4]. У той же час методи боротьби радянських підпільників її обурювали: підпал Хрещатика – «24 вересня 1941 р. почались вибухи й пожежі на Хрещатику. Палає Київ. Горять найкращі вулиці. Неможливо писати, гнівом переповнюється серце… Яке злодіяння! Зруйнований центр без усілякої цілі» [4]; мінування театрів – «У неділю 16 травня 1943 р., перед самим початком вистави, усім наказали піти з театрів, оскільки усі вони заміновані й найближчими днями повинні вибухнути. Говорять, що замінував художник театрів. Він затриманий. Безцільне вбивство своїх же людей – це варварство» [4]. Киянка Н.В. Герасимова чекала на завершення війни, але це очікування було більше схоже на повернення саме мирного життя, ніж радянської влади як такої. Чутки про повернення радянського режиму дівчину лякали: «Дуже тривожно, фронт наближається. Говорять, узятий Ніжин. Багато хто бояться, оскільки розповідають багато жахів. Погано, що так ставляться до мешканців міст, вони бояться й хочуть йти від своїх. 19 серпня 1943 р. говорила на товарній станції з харків'янами. Вони розповідали про знущання над мешканцями. Маса арештів, причому усіх жінок, які гуляли з німцями, арештовують і ображають… 17 вересня 1943 р. – перший день евакуації міста. Великий рух машин, завантажених речами і навіть меблями. Їдуть німці й українці з родинами. Багато хто не знає, що робити: їхати чи ні. Я залишусь, але боюсь, що після прийдеться йти без усього...» [4].

Схожі відчуття пережило протягом окупації й сільське населення окупованої України. Початковий оптимізм селян стати нарешті господарями на власній землі з часом перетворився на бажання врятувати хоча б власне існування. За чотирирічним планом окупантів Україна мала стати хліборобською країною, але колгоспи продовжували й надалі зберігатися. Спроби їх поділити були одразу припинені на тій підставі, що ще не прийшов час. У лютому 1942 р. окупанти оприлюднили давно обіцяну

першу земельну реформу, але згідно з нею фактично все лишилося по-старому. Лише наприкінці 1943 р., коли радянська армія перейшла у наступ, загарбники пообіцяли ліквідацію колгоспів шляхом індивідуальної нарізки землі на двори, але на практиці до цього вже не дійшло. Приватна торгівля здебільшого, за винятком базарів і комісійних крамниць, була заборонена. Селянам наказували здавати продукти у визначених кількостях за запропонованими цінами. Дещо було збільшено плату за трудодні й скасовано обмеження на індивідуальне втримання худоби. У деяких колгоспах селянам у формі піднайму були прирізані присадибні ділянки.

«У колгоспах і радгоспах селяни працюють у каторжних умовах від ночі до ночі, – читаємо у звіті похідної групи ОУН про становище на південно-східних теренах України на початку 1943 р., – майже всю ту площу, що її колись обробляли сотні тракторів, сьогодні мусить обробити хлібороб кіньми, волами, коровами. По закінченні хліборобських робіт німці гонять селян до робіт на шосе, залізницях чи промислових об'єктах (наприклад, Дніпрогес). При всіх роботах, особливо при молоченні, строгий нагляд. За найменші провини чи недосягнення в праці, а то й без причини, «для пострaху», б'ють людей, куди попало, байдуже, чи це колгоспник, чи голова колгоспу, чи староста. При тому лають найбільше образливими словами… Вони є панами життя і смерті українського села… В області Кам'янська на трудівниць наклали додатковий податок по 17 центнерів картоплі з гектара присадибної ділянки, що, як відомо, звільнена законом від податку. З корови вимагають більше молока, як вона дає. Зрештою, корови майже в усіх повідбирано. У деяких колгоспах залишилось тільки по одній корові. У кількох селах на Запоріжжі, де люди не хотіли обробляти землі колективно, а тільки індивідуально, відібрали в людей усе зерно, навіть призначене на посів, оставляючи їм тільки по 6 пудів кукурудзи в качанах. Вже до зими 1942 р. українське село стояло перед маревом голоду. Як кажуть селяни в Донбасі: «Німці перевели нас на пташиний корм» або «Все вже бачили, а про таке й не чули: ячмінь і овес – оце й харч увесь! Тут і собака звила би…» [7, 167].

Частина сільського населення Лівобережжя шукала підтримки у партизанів. «А на селі… на селі, казав мені днями Ф. Гладков, посилюється партизанський рух, дядько вже суне до лісу. Дядька-бо занадто протиснули з різними вимогами, обмеженнями та безапеляційним начальницьким грубим поводженням. А дядько, попри всю скруту і злигодні з совєтських часів, все ж таки вже звик, щоб з ним бодай на словах рахувались, обдурювали, але покликались на його самолюбство, «незалежність», «авторитетність», – писав у своєму щоденнику А.П. Любченко [14, 186]. Найбільш поширеною серед селянства на початок 1943 р. він вважає таку сентенцію: «Дай Боже, щоб це минулося, а те не повернулося» [14, 112].

Щодо альтернативних політичних течій, яких на території окупованого Лівобережжя з'явилась велика кількість, то широку пропаганду вели лише українські націоналісти. Робота проводилась похідними групами ОУН, що з'явились разом із німцями й діяли в усіх східних областях України. Певна частина місцевого населення, особливо ті, хто пам'ятав спроби будівництва самостійної України після повалення царського правління, сподівалися на створення самостійної України за допомогою

німців, але вже до кінця 1942 р. вони повністю зневірились у нових союзниках. «Ах, які ж вони справді дурні! Ніколи я не сподівався, все думав, що ставлення до нас, українців, – це якась політиканська хитрість, короткочасова й зумовлена вимогами світової дипломатії. Все думав я, що ось-ось настане поворот, рішуча зміна на краще, бо інакше буде пізно міняти ставлення. Але бачу, що вони й не думають його міняти. Уже давно бачу – і страшно боляче за себе і за них. Зарозумілі, запаморочені «успіхом» переможці! Такі прекрасні вояки і такі короткозорі політики, невковиристі дипломати! Як же вони помиляються – це фатально!» – писав з цього приводу А.П. Любченко [14, 250].

Одразу після проголошення самостійної України провідники ОУН були арештовані, організація змушена була діяти підпільними методами, тому проникнути в широкі маси населення їй не вдалося. Попри привабливі гасла, люди пам'ятали, чим усе скінчилося на початку 20-х рр., й розуміли, що цей рух не має за собою значної збройної сили, а перемогти ворога міг лише сильніший. Це добре видно зі звіту оунівця П. Бондаренка про події на Сумщині від 10 липня 1942 р.: «У Сумах, як і на всіх землях України, негайно по відступі більшовиків відновилося українське життя. Організовано «Просвіту», українську газету, українці посіли багато урядів, почало оживати вільне життя. Та не надовго. Нові господарі скоро показали свої цілі. У нас багато інтелігенції. Частина її навіть дуже свідомо й щиро горнеться до праці для своєї національної справи. Але багато й байдужих, що або зовсім темні, або шукають лише наживи. Трапляються подекуди залишки московсько-большевицьких впливів. Селянство у своїй масі виразно настроєне проти колгоспів і більшовиків, тільки подекуди є прибите й застращене довголітнім більшовицьким терором, і тепер уже новим. Робітництво багато рухливіше й активніше, але більш русифіковане, бо більше було під безпосереднім натиском московського режиму. До нашого руху населення ставиться майже всюди прихильно. Самостійницькі гасла мають живий відгук. Кожен говорить: добре-таки, щоб Україна була самостійною, але мало ще в них віри, щоб це було можливе…» [6, 21].

Таким чином, на 1943 р. серед різних верств населення окупованої України сформувалось відверто негативне ставлення до німецьких окупантів. Ті, хто постраждав від репресій, утисків радянської влади, зрозуміли безвихідь і безглуздя орієнтації на чужого «визволителя». Мешканці міст були вимучені голодом, безробіттям, нестатками. Селяни вже не думали суто про землю, про власну десятину з чужого благословення, а мріяли про вигнання зі своєї землі чужинців. І все ж, незважаючи на загалом негативне ставлення до німців та відсутність інших альтернатив, повернення радянської влади сприймалось населенням Лівобережної України досить неоднозначно.

Для значної частини її мешканців, які до війни були соціально інтегровані в радянську систему, а також для молоді повернення радянської влади означало відродження надії на життя. Навіть роль «гвинтика» у сталінській тоталітарній системі виглядала значно привабливішою, ніж перспектива лишитися назавжди німецьким рабом, представником нижчої раси. Повернення радянської влади означало для них надію на отримання стабільної роботи й платні, налагодження притаманної для

радянської системи певної соціальної допомоги (видача пайків, безплатні навчання й охорона здоров'я, допомога сім'ям фронтовиків, медичне обслуговування тощо).

Крім того, значна частина населення очікувала на помсту з боку сталінського режиму за виявлену нелояльність. Ті, хто активно допомагав німцям, складав списки комуністів та євреїв, брав участь у каральних акціях, був відзначений окупаційною владою, не мали сумнівів у тому, що на них чекає покарання й тому різними засобами намагалися піти разом з окупантами. Однак розплати очікували й сотні тисяч чоловіків, які дезертирували з армії в 1941 р., жінки, що жили з німцями. Не могли відчувати себе в безпеці й члени партії, які залишились на окупованій території й не пішли до партизанів. Фактично такими, що «завинили» сталінському режиму, могли вважатися всі, хто активно не боровся з окупантами.

З переходом Червоної армії в наступ і початком визволення території України складні й суперечливі взаємовідносини партійно-радянської влади зі своїм населенням вступили в нову стадію. Влада тим часом не могла не реагувати на тимчасову втрату контролю над частиною громадян, які на час окупації перебували під впливом іншої, не радянської політичної та соціальної системи та ідеології. Крім того, на їхню свідомість впливали різноманітні політичні та національні рухи, які, користуючись боротьбою двох тоталітарних систем, здійснювали певні кроки на шляху власного ствердження. Після майже двох років німецької окупації вона розглядала українське населення як суцільно винне у «зв'язках з ворогом».

7 лютого 1944 р. на IX пленумі письменників СРСР у Москві таку позицію озвучив П. Панч, зазначивши, що «все населення, що є зараз у визволених районах, по суті, не може вільно дивитися в очі нашим визволителям, позаяк воно якоюсь мірою заплуталося у зв'язках із німцями. Хтось грабував квартири й установи, хтось допомагав німцям у їхньому розбої й розстрілах, хтось спекулював, торгував, а дехто з дівчат, втративши відчуття патріотизму, подекуди жили з німцями» [19, 357].

З роками в суспільстві до тих, хто залишився навіть не з власної волі на окупованій території, насаджувалося підозріле ставлення. Мільйони людей упродовж багатьох років були змушені писати в анкетних даних, чи перебували вони або їхні родичі під час війни на окупованій території. Це розцінювалося негативно і суттєво впливало на можливість здобуття вищої освіти та кар'єрне зростання.

Проведення репресій на визволеній території готувалося ще до початку визволення. У постанові ДКО № ГОКО-192сс «Про членів сімей зрадників Батьківщини» від 24 червня 1942 р. йшлося про те, що арешту й виселенню у віддалені місця СРСР підлягають повнолітні громадяни визволених територій не лише за шпигунство на користь Німеччини, за перехід на бік ворога, службу в каральних та адміністративних установах, а й за «зрадницькі наміри» [5, 383]. Членами родини зрадників Батьківщини вважалися батько, мати, чоловік, дружина, сини та дочки, брати й сестри, якщо вони жили разом зі зрадником або були на його утриманні. Виконання репресій покладалося на органи НКВС на підставі вироків судових органів або рішень Особливої наради при НКВС СРСР. Від 1943 до 1957 рр. за зв'язки з ворогом в Україні було заарештовано 93 690 чоловік [25, 206].

З подальшим наступом радянських військ міра покарання стосовно осіб, які співпрацювали з окупаційним режимом, посилювалась. 19 квітня 1943 р. був ухвалений Указ Президії Верховної Ради СРСР, згідно з яким до осіб, звинувачених у здійсненні вбивств і тортур над мирним населенням та полоненими червоноармійцями, а також шпигунів і зрадників застосовувалась смертна кара через повішання. Ті ж, хто звинувачувався в наданні допомоги в здійсненні такого насильства, каралися висилкою на каторжні роботи терміном від 15 до 20 років. Причому розгляд справ про зрадників, посібників ворога з числа мирного населення покладався на військово-польові суди, які створювались при дивізіях діючої армії, а вироки затверджувались командиром дивізії й підлягали негайному виконанню [25, 385].

Як відбувалося на практиці втілення репресивних намірів радянської системи, її помста населенню за власні помилки, стало зрозуміло вже в перших, тимчасово відвойованих українських містах і селах Ворошиловгращини.

Місто Лисичанськ уперше було визволене 6 лютого 1943 р. Радянська влада протрималася тут декілька тижнів, але цього виявилося достатньо, щоб продемонструвати місцевим мешканцям радянські порядки. «У м. Лисичанськ частини Червоної армії пробули більше 3 тижнів, – читаємо в донесенні однієї з похідних групи ОУН у Донбасі. – За цей час вони не зробили нічого поганого – люди з нетерпінням чекали своїх, а коли вони прийшли, то з великою радістю зустріли їх. Червоноармійці й командири поводились з населенням міста дуже гарно, навіть допомагали їм інколи в їх матеріальному відношенні. З приходом органів НКВС життя міста швидко змінилось. Почались арешти. Арештовували всіх тих, хто працював у німців, в управах та інших установах, і етапами відправляли в супроводі великих конвоїв у в'язниці. Через кілька днів роботи НКВС усі в'язниці були переповнені. Велика частина заарештованих згодом була звільнена. До неї відносились ті, хто – за висловленням енкаведистів – працював «на користь народу». Решта перед відступом червоних у невідомому напрямі була відправлена на схід… В даний час населення міста паралізоване. Фронт знаходиться зразу біля Дінця (Лисичанськ стоїть на березі р. Донець). І тому, бажаючи відходу фронту, населенню однаково – чи то будуть у них червоні, чи німці» [7, 196].

Наведені в донесенні похідної групи ОУН приклади негативного ставлення до людей, що пережили окупацію, підтверджуються також радянськими партійними та німецькими документами. Так, зокрема, на одній із перших нарад партійних керівників Міловського району Ворошиловградської області голова РНК УРСР Л.Р. Корнієць застерігав, що допомогу місцевому населенню треба надавати таким чином, щоб воно розуміло, що ця допомога – не є обов'язком радянської влади: «Щоб вони не зрозуміли це так, що за всю цю війну винні інші, і ось ми вибачаємось й надаємо допомогу…» [2, 2].

Також серед документів партійного архіву доволі часто трапляються повідомлення про факти свавілля на визволених територіях. Зокрема, в одному з донесень ідеться про терор, учинений у Вовчанському районі Харківської області: «Після визволення Червоною армією м. Вовчанськ партизанський загін, який там знаходився під

керівництвом інструктора Волчанського райкому КП(б)У І. Шепеля, прибув й узяв на себе ініціативу поновлення радянської влади й наведення революційного порядку в місті та районі. З першого ж дня партизанами по розпорядженню І. Шепеля проводились масові розстріли мешканців міста, які служили у німецьких окупантів та в різних адміністративних установах. Деякі із числа арештованих розстрілювались без слідства й суду. Так, 10 лютого 1943 р. були розстріляні три чоловіки (прізвища наводяться). Розстріл був проведений у будівлі Вовчанської міськради у присутності І. Шепеля, комісара П. Голуба та інших партизанів. У квартирах розстріляних вилучені всі речі, у тому числі й дитяча білизна й роздані партизанам. Особисті розстріли місцевих мешканців здійснювались й колишніми партизанами, яких І. Шепель розставив на керівні посади в районі (приклади)» [2, 30]. Далі в документі зазначалось, що всі виконавці цього свавілля були заарештовані за порушення «соціалістичної законності», а слідство проводиться під кутом виявлення можливої причетності групи І. Шепеля до органів німецької розвідки.

Про каральні дії на визволених територіях було відомо й німецькому командуванню. У рапорті представника Міністерства східних територій О.В. Мюллера при групі армій «Південь» повідомлялося: «У секторі Слов'янськ – Барвінкове – Краматорськ – Костянтинівка наступного дня після приходу навесні 1943 р. Червоної армії, НКВС провів масові арешти. Це були передусім ті особи, які належали до поліції, працювали перекладачами або мали якісь взаємини з німецькими солдатами. Частину арештованих відразу вивезли у Красний Лиман. Жінок, які мали статеві контакти з німцями, були вагітними чи мали дітей від них, одразу було вбито разом з їхніми дітьми. Усього було знищено близько 4 тис. осіб» [21, 337].

До числа підозрілих, зрадників потрапляла велика кількість населення, єдиною провиною якого було лише те, що вони вціліли за часів окупації. Кинуті напризволяще, вони виживали як могли. Чутки про каральні акції радянської влади швидко поширювалися на окупованій території, й ставлення населення до повернення влади Рад ставало ще більш неоднозначним. Траплялись випадки, коли бажання захистити себе, страх перед помстою доводило людей до нелюдських, абсурдних вчинків, на які людина буває здатна лише тоді, коли її цькують як звіра.

Красномовним підтвердженням цього є жахливий епізод, записаний щоденнику Є.О. Клатаєвським у грудні 1943 р.: «В одному із сіл учителька розповідала: – Чоловіка мого вбито на війні. Я молода. Хочеться жити. До мене чіплявся німецький офіцер. Немає виходу. Довелося йому віддатися. Так і жила з ним, поки знову не прийшли червоні. Але, на жаль! Я завагітніла. Народила сина. Що робити? Узяла я його із продовгуватим обличчям рудого чортеняти за ноги та об землю. Смерть німецьким окупантам! – говорю. Так і розрахувалась із німецьким мізинком…» [4].

З часом надання всієї повноти судової влади на визволеній території військовим трибуналам і їхня практика кваліфікувати будь-яку діяльність або бездіяльність за часів окупації як зраду Батьківщини призвела до того, що Пленум Верховного Суду СРСР видав Постанову «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками». У документі

більш детально були викладені звинувачення, за якими повинні були присуджуватись ті чи інші вироки. Згадана постанова дещо «пригальмувала» безконтрольний псевдосудовий процес помсти. Вона була ухвалена 25 листопада 1943 р. [5, 405]. До того часу щойно визволене населення Лівобережної України вже повною мірою відчуло на собі повернення радянської командно-адміністративної системи з її намаганням взяти реванш за власні прорахунки, «втрату обличчя» внаслідок воєнної катастрофи 1941 – 1942 рр. Приклади жорстокого ставлення до людей, які пережили окупацію, призводили до нагнітання паралізуючої атмосфери страху й підозри, взаємного відчуження.

Окремою проблемою, що потребує глибокого осмислення, є проблема ставлення населення щойно визволених територій республіки до радянських військових мобілізацій. У цьому питанні зійшлося багато чинників. Тут і щире бажання вигнання та відплати ворогові за наругу над власною землею, і намагання виправдатися чи просто зберегти собі життя, аби не бути розстріляним як дезертир за перебування на окупованій території, тут і психічна втома від пережитого й намагання дочекатися скорішого кінця всьому пережитому, відчуття приреченості тощо.

Треба сказати, що загалом ставлення населення окупованої території до Червоної армії значно різнилося від його реакції на повернення сталінського режиму. Прихід Червоної армії означав кінець війни. Люди вважали армію визволителькою й щиро чекали на її повернення. До того ж, на Лівобережжі важко було знайти родину, в якій батько, чоловік або син не служили б у Червоній армії. Прості люди не тримали образи за те, що РСЧА не зуміла їх захистити та залишила напризволяще. Вони вважали її своєю, рідною і щиро вболівали за неї. «Ось вони й відступають. Вони дуже повільно йдуть. Усі запорошені, різного роду наші радянські війська. А ми були такі впевненні, що вони будуть і надалі захищати Київ. У місті барикади з мішків із піском, їжаки, протитанкові рови. Доти в крамницях. Що це? Серце розривається від болю. Я все йду їм, нашим воїнам, назустріч. Я хочу, щоб вони подивилися на мене. Ніхто не дивиться… Очі їх відсутні… Я сідаю на лавку на бульварі й гірко ридма плачу. З ними йде життя. Чи доживу я до їх повернення?» – писала 18 вересня 1941 р. киянка Г.П. Лук'янова у своєму щоденнику [4]. Такі почуття болю, відчаю та надії відчувала тоді переважна більшість населення Лівобережжя.

У низці найболючіших вражень була і насильницька смерть радянських військовополонених, заподіяна окупантами на очах мирного населення. Радянський Союз відмовився свого часу підписати міжнародні угоди щодо військовополонених, відхиливши допомогу Міжнародного Червоного Хреста, який опікувався ними. Зі свого боку, гітлерівське керівництво завчасно вирішило позбавити радянських полонених будь-яких людських прав. За даними різних джерел, у роки війни німці полонили близько 6,2 млн радянських військових [22, 117]. Створивши жахливі умови для їхнього існування, нацистські спецслужби в різні способи на середину 1944 р. знищили понад 4,3 млн військовополонених, зокрема 1,8 млн – на окупованій території України [22, 117]. Навіть тепер, коли здійснена величезна пошукова робота у зв'язку з підготовкою багатотомної «Книги Пам'яті України», точна кількість українців,

які загинули в полоні, невідома. Разом із економічним, соціальним і національним приниженням, геноцидом єврейського населення, вивезенням робітників до Німеччини жахлива доля радянських військовополонених збурювала населення й закликала до помсти.

Траплялись випадки, коли на ґрунті розправ із військовополоненими серед місцевого населення з'являвся навіть міфічний епос: «Зайшли у хату – читаємо в щоденнику Є.О. Клатаєвського – там нікого не було, крім старого діда, що лежав на ліжку, не маючи сил підвестись. Розговорились, і згадав старий, як німці полонених привели в село. Змучені, жалюгідні, побиті. – Ось там, бачили ви – ліщина за селом. Туди зігнали їх і бомби кинули з літаків на беззахисний натовп людей. Земля здригалась, вікна вилітали – і крик, і стогін усі чули тоді. Про допомогу молили ваші брати. І бачив я, як посміхались «рожі» катів. Вони були задоволені випробуванням вибухової сили своїх бомб. Хто живий залишився або тільки поранений – штиком тих добили бузувіри. Те місце люди у нас обходять. «Ліщиною смерті» називають його тепер. Говорять, що там не поховані небіжчики ходять уночі. Говорять, що один лейтенант, якого допитували розпеченим залізом і, не домігшись відповіді, прив'язали до автомашини й відтягли у лощину, ночами виходить на бугор, як привид майбутньої перемоги...» [4].

Спробуємо зрозуміти настрої тієї частини населення, яка незабаром мала влитися до лав РСЧА. Майбутній мобілізаційний контингент з окупованої території умовно можна поділити на три категорії: призовники та військовослужбовці 1941 р., молодь, яка досягла призовного віку під час окупації, та чоловіки середнього віку, які на 1941 р. перебували в запасі й з різних причин не були призвані до діючої армії.

До першої категорії належать військовозобов'язані чоловіки, які на початок війни перебували в резерві й були мобілізовані з початком війни, військовослужбовці строкової служби та призовники 1941 р. У перші тижні війни радянські газети вміщували численні фото, на яких були зображені натовпи людей біля мобілізаційних пунктів у Києві, Харкові та інших містах. Здебільшого у великих містах воно так і було. Призовники, особливо молодь, були сповнені патріотичних почуттів. «Завтра день мого народження. Мені 23 роки. Усі ці роки я був сином вільного народу. Пишаюся. Сміло й легко мені йти у бій за честь слов'янського народу», – писав у листі батькам у перші тижні війни червоноармієць В.В. Панкратов [4]. Проте патріотичне піднесення, що охопило міську молодь, виявилось нестійким, у міру переможного німецького наступу воно стало швидко спадати. Мобілізація 1941 р. загалом виявилася незадовільною. Згідно з відомостями, які були підготовлені працівниками обласних архівів для ЦК КП(б)У після закінчення війни, план мобілізації в багатьох областях УРСР не був виконаний [30, 12].

До об'єктивних причин його зриву слід зарахувати швидкий наступ ворожих військ на території України й неволодіння командуванням ситуацією, що склалася на фронті, неусвідомлення ним усього масштабу катастрофи. Не останнім чинником стала нестача в РСЧА досвідчених військових кадрів: десятки тисяч їх зазнали репресій під час «Великого терору», а молодь була нездатною компенсувати значні втрати досвідчених професіоналів. Невдовзі після розгрому у прикордонних боях,

укомплектованих переважно професійними кадрами, непогано споряджених та озброєних військ першого ешелону, до Червоної армії стали масово вливатися призовники з тилових районів, бойова підготовка яких була умовною. Поспіхом сформовані, погано споряджені, ці частини фактично заздалегідь були приречені на загибель.

Характерним прикладом безладу на фронті в цей період є наведена В.А. Гриневичем в одній зі статей історія загибелі влітку 1941 р. під Дніпропетровськом 225-ї стрілецької дивізії. Сформовані протягом 8-10 серпня частини з'єднання були кинуті на оборону міста. Серед новобранців опинився доктор технічних наук, професор Дніпропетровського металургійного інституту К. Бунін, якого призначили червоноармійцем у 972-й полк. За свідченням вченого, більшість бійців його частини становили літні селяни з Вінниччини. До місця призначення поповнення добиралися українськими степами пішки кілька спекотних днів, без їжі і фактично без води. Натомість командний склад полку був укомплектований випускниками прискорених курсів, які прибули з Краснодара і були обізнані з військовою справою не краще, ніж їхні підлеглі. Селяни-червоноармійці, добре усвідомлюючи свою сумну перспективу на передовій, явно не прагнули до бою. У тихих розмовах між собою вони обмірковували можливість здатися в полон, висловлюючи при цьому припущення, що німці відпустять українців по домівках. 18 серпня 1941 р. 225-та стрілецька дивізія вступила в перший бій із противником і була вщент розгромлена. Не встигнувши навчитися як слід тримати гвинтівку в руках, червоноармійці й командири дивізії загинули під німецькими танками. Така ж сама доля спіткала щойно сформовані сусідні з'єднання. Щодо самого К. Буніна, то його, пораненого, підібрали свої. Пережите справило на професора-червоноармійця таке сильне враження, що він написав командуванню схвильованого листа, в якому назвав «шкідництвом» те, що «найкоштовніший матеріал – людей – було кинуто просто на забій і винищення» [27].

Поразки Червоної армії в перших боях, катастрофа під Києвом, постійний психологічний тиск із боку ворога, а також приклади розгубленості й втечі командування призвели до погіршення морального стану бійців на фронті та військовозобов'язаних у тилу. Значно збільшилась кількість дезертирів. Від 1 жовтня 1941 р. до 1 лютого 1942 р. бійцями винищувальних батальйонів в районах Ворошиловградської та Харківської областей було затримано 1 152 дезертири, 4 920 осіб, які ухилялися від призову до армії [30, 12]. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах спостерігалося вкрай незадовільна явка військовозобов'язаних: на Артемівський пункт з'явилось лише 10%, на Климівський – 18%. Станом на 23 жовтня 1941 р. в Харківському військовому окрузі зі всієї кількості призваних прибули на станції зосередження лише 65% (43 740 чоловік), або 43% загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову. У кінці жовтня 1941 р. спостерігалися випадки масового дезертирства у ХВО на шляху просування колон мобілізованих: дезертирували у Чугуївському РВК 30%, у Сталінському 35%, в Ізюмському 45%, у Дергачівському 50% мобілізованих [30, 12]. Усі вони залишилися на окупованій території.

Наприкінці 1941 р. – початку 1942 р. повернулася до своїх домівок і частина радянських військовополонених. За даними Управління у справах військовополонених Верховного командування Вермахту, на Східному фронті було звільнено 816 230 осіб [23, 141]. Хоча ця цифра не стосується цілком України, але, з огляду на неї, можна припустити, що кількість військовополонених-українців, відпущених додому, може сягати кількох сотень тисяч чоловік.

Таким чином, згідно з даними, зібраними в повоєнні часи Комісією з історії Великої Вітчизняної війни, на окупованій території СРСР перебувало 5,6 млн військовозобов'язаних [19, 192]. Для радянського керівництва вони були «ворогами народу». Сумнозвісним наказом № 270 від 16 серпня 1941 р. оточенців, військовополонених було оголошено «зрадниками», «дезертирами», а їхні сім'ї підлягали репресіям. Одразу після запровадження цей наказ активно обговорювався у військах. У політдонесеннях 1941 р. часто можна натрапити на досить суворі висловлювання щодо солдатів-оточенців, які ще не знали, що завтра теж потраплять до ворожого полону. Тому напередодні звільнення ці люди не мали ілюзій щодо свого покарання. Але не лише про неминуче покарання та змиття із себе провини перед владою думали колишні червоноармійці, готуючись до нової мобілізації.

У воєнній психології є поняття «комбатант» – людина зі зброєю в руках. Це означає, що коли індивід одного разу відчув силу зброї, у випадках ворожої наруги над ним або членами його родини він буде шукати цієї зброї, знаючи, що вона є найбільш дієвим засобом помсти. Більшість із колишніх військовополонених, оточенців, хто пережив окупацію, були сповнені рішучості зі зброєю в руках вести боротьбу з ворогом далі. «Не можу я забути багато чого, – писав у своєму щоденнику в 1943 р. колишній військовополонений О.Т. Гончар, – не можу забути, як мене на станції в Білгороді німець ударив обривом вірьовки. Я обернувся і мовчки дивився на нього. У нього було обличчя не люте, очі не сердиті, спокійні. Він ударив мене без ненависті, здається, а просто так, як погонич свого коня. І я зрозумів, що це в них прийнято, що це в них у крові, це не злочин, а просто «треба» для «нижчих людей». Він був з вигляду з освічених, інтелігентних людей. Може, навіть поклонник Шиллера або Гете! І я тоді зрозумів, що моя ненависть буде невмируща і я не звикну, не примирюсь, поки буду жити…» [4]. Удруге призваний до діючої армії у 1943 р., майбутній письменник пройшов шляхами війни до Берліна, зустрів перемогу кавалером трьох медалей «За відвагу» та ордена Слави.

У ході визволення колишні військовослужбовці, маючи певний військовий досвід й навички користування зброєю, часто організовували збройну допомогу військам, що наступали, та добровільно вливалися в ряди червоноармійців. Так, у м. Білолуцьку Ворошиловградської області німецькі частини сім днів тримали оборону міста. Допомогу радянським частинам у наведенні гармат на ворожий штаб та інші об'єкти надавав військовополонений, якому місцеві мешканці дали прізвисько «Ванька-лейтенант» [1, 37]. Військовополонені з сіл Ворошиловградської області – Ново-Спасівки (24 чол.), Фащівки (40 чол.), хут. Петровського (250 чол.) та інших також одразу після визволення добровільно поповнювали лави радянських військових

частин [1, 1-89]. Таким чином, зазначена категорія мобілізаційного контингенту зазнала за час оборонних боїв та років окупації найбільших випробувань. Колишні військовослужбовці здогадувалися про своє можливе покарання за перебування на ворожій території. З одного боку, вони добровільно йшли до діючих частин, аби вгамувати жагу помсти, з іншого, – намагалися якомога скоріше легалізуватися й захистити себе та свою родину від переслідувань.

До другої категорії потенційного мобілізаційного контингенту 1943 р. належали юнаки, які за час окупації досягли призовного віку. У підлітковому віці образи, нанесені німцями, відчувалися особливо гостро. Ті з юнаків, для кого життя в окупації перетворилося на виживання, з піднесеними патріотичними почуттями чекали повернення РСЧА та часу свого призову в армію. «Про політику в нас ніколи не вели розмов. Життя йшло своїм звичаєм, і ніхто ніколи не висловлювався ні про вождів, ні про партію… Після батькового арешту мати категорично заборонила заводити балачки на цю тему. А за окупації взагалі стало не до того. Німців ми не любили, тут нічого не скажеш. Ішла війна, гинули наші рідні, знайомі, та й народилися ми за іншої доби. Нова влада здавалась нам набагато гіршою. Німці – вороги, з цього приводу не могло бути іншої думки», – згадує у своїх спогадах син репресованого Ю. Чикирисов [13, 103].

Ще до війни серед молодих людей Червона армія мала велику популярність. Військова служба відкривала певні перспективи на майбутнє, зокрема селянам. У села приїжджали у відпустки свої, різних родів військ «командири», як називали тоді офіцерів селяни. Соціальна мобільність у суспільстві була досить високою, і армія мала серед молоді значні ресурси. До того ж, значну роль у популярності й пошані до РСЧА відіграв пропагандистський апарат. Уся його потужність була спрямована на формування серед радянської молоді образу світлого майбутнього, до якого «в нашій країні відкриті всі шляхи». За роки окупації жодної альтернативи для молоді запропоновано не було. Навпаки, юнацтво усвідомило, що належить до «нижчої раси» й народжене лише для рабської праці. Тому воно було рішуче налаштоване боротися за право жити й не бути робочою худобою завойовника.

18-річний П. Гершкович, мобілізований у 1943 р., у своєму останньому листі перед форсуванням Дніпра писав батькам: «Любі мої. Коли ви будете читати цього листа, якщо він дійде до вас, мене вже не буде серед живих. Незабаром бій, і у випадку моєї загибелі цей лист буде відісланий вам. Знайте, що я не посоромив ні честь народу, ні честь свого ім'я. Живіть й не горюйте довго. Я вірю в нашу перемогу, вірю в те, що я віддав усе для вашого щастя… Не сумуйте занадто довго. Нехай ненависть до ворогів і любов до рідної землі ще міцніше увійде у ваше серце...» [4]. Прикладів такої відданості серед призовників 1943 р. було досить багато.

До третьої категорії мобілізаційного контингенту можна зарахувати чоловіків середнього віку, які на 1941 р. перебували в запасі. Їхній призов на початку війни був фактично зірваний. Швидке просування ворога не дало змоги повною мірою виконати накази про їхню мобілізацію. Так, 10 серпня 1941 р. ДКО видав наказ № 452-сс про призов на території Кіровоградської, Миколаївської, Дніпропетровської областей

військовозобов'язаних 37-51-річного віку (1890-1904 р.н.) та призовників 18-19 років (1922-1923 р.н.) [3, спр. 6, 140]. Документ був виданий тоді, коли Кіровоград впродовж шести днів був окупований ворожими військами, до окупації Миколаєва залишався тиждень, Дніпропетровська – два тижні. Зрозуміло, що за таких умов призов за цим наказом практично не відбувся. Також складно було провести мобілізацію 37-46-річних військовозобов'язаних та 18-19-річних призовників на території Полтавської, Сумської, областей у п'ятиденний термін, як того вимагав наказ ДКО № 585-сс від 26 серпня 1941 р. [3, спр. 8, 34]. До того ж, призвані військовослужбовці повинні були відбувати на доукомплектування частин Південно-Західного напрямку, який у цей час зазнавав цілковитої катастрофи.

Поблукавши прифронтовими шляхами, сорокалітні колгоспники, бухгалтери, учителі, агрономи поверталися додому. У 1941 р. більшість із них уже мали своє господарство, родини. Вони здебільшого не поспішали добровільно йти до Червоної армії й залишались на окупованій території. Під ворожою владою (як найбільш дійовий елемент) вони брали участь у налагодженні виробництв, вирощуванні врожаїв. З одного боку, це потрібно було для того, щоб вижити, аби не були голодними їхні рідні, з іншого, – ці люди мали певні сподівання на покращення життя, а також пам'ятали небільшовицький світ «за царя». Проте цей політичний ресурс Німеччина також швидко втратила. Нацистський режим виявися до них абсолютно байдужим.

Варто зазначити, що цей контингент на початку ворожого нападу вже яскраво продемонстрував свою несхильність вмирати за «соціалістичні перетворення». Найціннішою для них була Батьківщина, а не правляча верхівка. Сталін швидко це зрозумів. Саме цим були продиктовані зміни у більшовицьких ідеологічних гаслах, мета яких – пробудити патріотичні почуття зазначеної категорії населення. Спочатку вони стосувалися традицій російського народу. Зокрема, з'явилося кілька кінофільмів на історичну тематику, пов'язаних із перемогами російського народу в минулому – «Кутузов», «Олександр Невський» та інші. Однак із виходом радянських військ на територію України, почали відроджуватися й українські традиції захисту своєї землі. Так, на «Українські» були перейменовані військові фронти, що наступали, з'явилася українська нагорода – орден Богдана Хмельницького тощо.

Чоловіки, які належали до третьої категорії, хотіли вірити в демократичні перетворення радянської влади й сподівалися на них. Згадуючи довоєнне життя, вони критикували колективізацію й намагалися переконати себе в тому, що після перемоги повернення до старого стане неможливим, адже до революції «всього було вдосталь і всім усього вистачало», а за колгоспного ладу й радянської влади нічого не стало, і населення голодує. Побутували з цього приводу й специфічні міркування на зразок висловлювання рядового 135-ї стрілецької дивізії М. Кузнецова: «Колгоспи було організовано силоміць, по-шкідницькому, тому після війни вони існувати не будуть. Англія і Америка не дозволять, щоб у нас існували колгоспи, які ведуть до зубожіння» [19, 367].

Таким чином, переважна частина всіх трьох категорій потенційного контингенту майбутнього поповнення Червоної армії з окупованих територій здебільшого була

позитивно налаштована на продовження боротьби з ворогом зі зброєю в руках. Для них, людей, які пережили окупацію, нацистський режим був абсолютно чужим і набагато страшнішим, ніж комуністичний. Населення окупованої України, відчувши на собі всю жорстокість і безоглядність окупаційного режиму, жадало помститися агресорам. Воно плекало надію на те, що влада разом зі своїми людьми, переживши такі страшні випробування, зміниться на краще, пом'якшає її ставлення до людей, відбудуться зміни в соціальній та економічній сферах.

Проте в міру наступу радянських військ серед населення швидко ширилися чутки про гірку долю нового українського поповнення, яке кидали в бій без зброї, без навчання, іноді навіть без складання присяги та обмундирування. Це значно більше нагадувало жорстокий акт помсти, ніж надання можливості українцям помститися своїм кривдникам – німцям. Унаслідок цього з просуванням Червоної армії на захід ставлення до призову ставало дедалі негативнішим.

Звістку про визволення Києва й мобілізацію до Червоної армії Н.В. Герасимова зустріла в селі Настрашка Рокитнянського району Київської області, куди була евакуйована з Києва. Дівчина жодного стосунку до мобілізації не мала, але спостерігала й записала у своєму щоденнику, якою була реакція місцевого населення: «6 січня 1944 р. У село увійшли наші. Справжні російські сибіряки. Молоді, бадьорі, впевненні у перемозі… У селі багато вбитих; хто плаче, а хто радіє приходу чоловіків, синів. Війна для мене закінчена. Я збираюсь додому. Але українці не раді, що їм знову прийдеться йти на фронт. Настрій в усіх похмурий» [4].

Колишній бойовий офіцер-піхотинець О.З. Лебединцев у своїх спогадах також згадував про схоже ставлення місцевого населення до мобілізації: «Бачу, що хазяйка чимось не задоволена і з неприязню ставиться до нашого приходу. Питаю її відверто: «Ти що – не рада нашому приходу?». – Замість відповіді чую питання: «Це шо ж тепер мого чоловіка заберете на війну?». – «А як же ж, не все ж йому сидіти біля твоєї спідниці з сорок першого, хай повоює». – «Так там же його можуть вбити?». – «А як же, кожен день вбивають кого-небудь». – «Ну от, а ви ще питаєте, чи рада я вам чи ні. Чорт вам радий!». – «Така відвертість для нас була новою. Комендант штабу узяв автомат й наказав жінці виходити з хати. Вона була так приголомшена, що навіть не робила ніяких спроб спротиву й пішла вперед. За будинком вона отямилась й почала просити вибачення. Але Мітрюшкін уже зав'язував їй хусткою очі. Потім прив'язав її до абрикоси й зробив кілька пострілів у землю. Від страху жінка повисла на вірьовках. Після чоловік її відв'язав й огородами повів до рідні. Це був для неї найкращий урок у порівнянні з можливим, аби вона потрапила до рук особистів» [11, 195]. Змальований ветераном випадок свідчить не лише про приклад незадовільного ставлення населення до мобілізацій, а й спонукає замислитись над питанням морально-психологічного стану в самій Червоній армії та ставлення в її лавах до поповнення з щойно визволених територій.

Починаючи з Курської битви, РСЧА захопила стратегічну ініціативу на всьому радянсько-німецькому фронті й уже не втрачала її до кінця війни. З середини 1943 р. майже за всіма показниками (жива сила, техніка тощо) радянські війська

переважали Вермахт у кілька разів. За 1943 р. чисельність військ зросла майже вдвічі. Але серед радянського військового командування й надалі діяли сталінські накази – «не шкодувати сил і не зупинятися перед жодними жертвами». Також на діючу армію покладалася низка каральних функцій: страта за відступ без суду, покарання зрадників, організація загороджувальних загонів тощо. Це відбивалося на морально-психологічному стані рядового та сержантського складу діючих військ. Згадуючи про психологічний клімат, який панував у лавах Червоної армії після Курської битви, ветерани все частіше акцентували увагу на злості бійців. Армія була «злою» не лише до ворога, а й до своїх бійців.

«Сьогоднішня людина, – писав у лютому 1942 р. фронтовий кореспондент Ю.М. Нагібін, – уся розчавлена обов'язком або, можна сказати, розчинена у величезній стихії боргу, під яким розуміється в самому широкому сенсі народ, держава, справа. Усі ми з людей перетворилися на людей справи. Справа триваліша за нас, вона передається у спадок, а людей у нас багато. Ми всі взаємозамінні... Це почуття взаємозаміни не стільки вроджене, скільки виховане в нас державою. Виховане, включаючи й ту неповагу до нас держави, яка переходить в особисту неповагу, у відсутність впевненості в те, що ти дійсно маєш право на існування. Не можна цінувати своє існування в країні, де стільки людей. Тому ми й воюємо добре» [15, 18].

Таку армію побачили мешканці щойно визволених українських міст і сіл. 86-літній дід Єфрем, житель с. Красна Слобідка Обухівського району Київської області, згадував, що в листопаді 1943 р., коли вже німці відступали, в їхньому селі затрималась невеличка група: «У кінці городів, на горі, три німецьких солдати обладнували кулеметне гніздо, поставили міномет. Під вечір городами в напрямку левади почали наступати наші солдати: молоді, років по 19-20, худі, виснажені, брудні, зголоднілі, в обмотках. Німці відкрили стрілянину, перші почали падати, а на їх місце ідуть і йдуть діти. Я підійшов до одного з них, крайнього і кажу, що не треба йти в лоб, німців тільки троє, їх можна обійти справа або по рівчаку з лівого боку. «Такий наказ, дід», – відповів солдат. Я пішов до іншого – відповідь одержав ту ж саму. А солдати йдуть і падають… Я вийшов на городи: вони були всіяні трупами…» [10, 9]. Дід не розумів, кому були потрібні такі зовсім не виправдані й колосальні жертви, але через кілька днів у село приїхав «польовий військкомат» і настала черга «виконувати наказ» вже новому поповненню із Красної Слобідки. Чужі і свої, як згадував дід, були поховані в центрі села.

Мобілізованим з українських міст і сіл годі було чекати на розуміння, на співчутливе ставлення. Це розумів і лейтенант О. Максимейко. Дізнавшись про чергову мобілізацію брата, який був у полоні, він у своєму щоденнику лише констатує його гірку подальшу долю, але при цьому не заперечує такої самої долі й для себе: «Я вперше за два з лишнім роки отримав лист з дому. Петьку (молодший брат) німці угнали в Німеччину, а Сашко (старший брат) був у полоні й по приходу нашої армії пішов на фронт… Жорстока доля дісталася Петрові – він у Німеччині, ніколи більше мені його не побачити. Ох життя, життя. Що тільки наробила ця проклята війна. Сашкова доля теж жорстока. Якщо він і буде живий, то хорошого нічого з того не буде. Про себе нема чого й говорити. Я не знаю, що буде зі мною завтра…» [4]. Днем раніше цей же офіцер

писав: «У запасний стрілецький полк пригнали багато «вояків» з визволених областей, які були у німців більш ніж по 2 роки. Удома, звичайно, можна було воювати, а тепер їм теж доведеться сьорбнути фронтового життя…» [4].

Квінтесенцією ставлення воїнів діючої армії до поповнення з визволених земель, а також до самих себе під час наступальних боїв можуть слугувати слова з інтерв'ю ветерана І.Л. Мар'ясіна. На запитання кореспондента про випадок на фронті, який найбільше запам'ятався фронтовикові, останній пригадав такий епізод: «Коли визволяли українські міста, то «польові військкомати» моментально організовували призов населення в Червону армію. Проїжджаючи вздовж околиці великого села, ми побачили велику чергу людей, які чекали призову й купчилися біля будинку. На його фасаді збереглася довоєнна вивіска «Укрм'ясо». Дуже символічно! – подумав я тоді. Проте це стосувалось й нас» [18, 4].

Таким чином, дії окупаційної влади та наслідки політики «нового порядку» суттєво вплинули на морально-психологічний стан та настрої населення окупованих українських територій. Якщо в перші дні приходу ворога ставлення до окупантів населення Лівобережжя, за винятком радикальних поглядів окремих мешканців, можна характеризувати як стримано-очікувальне, то на 1943 р. воно трансформувалось у відверто негативне. Ті, хто постраждав від репресій, утисків радянської влади, зрозуміли безнадію і безглуздя орієнтації на чужоземного «визволителя». Мешканці міст були вимучені голодом, безробіттям, нестатками. Селяни думали вже не про власну десятину, а про вигнання чужинців зі своєї землі. Переважна частина всіх категорій потенційного мобілізаційного контингенту була позитивно налаштована на продовження боротьби з ворогом зі зброєю в лавах РСЧА. Люди плекали надію на те, що радянська влада, переживши такі страшні випробування, зміниться на краще, що відбудуться реформи в соціальній та економічній сферах. Ті ж, хто такої надії не мав й очікував на помсту з боку сталінського режиму за виявлену нелояльність, також намагались якомога швидше потрапити до лав РСЧА, але вже з метою власної легалізації. Однак із початком визволення Лівобережжя складні й суперечливі взаємовідносини партійно-радянської влади зі своїм населенням вступили в нову стадію. Влада вважала українське населення суцільно винним у зв'язках із ворогом. Негативне ставлення до людей, які пережили окупацію, відбивалося під час боїв, більше нагадувало акт помсти, ніж надання можливості українцям поплатитися зі своїми кривдниками – німцями. З просуванням Червоної армії в глиб української території ставлення до військового призову ставало дедалі негативнішим. Також потенційному мобілізаційному контингенту ставало зрозумілим, що за час їхнього перебування в окупації настрої, морально-психологічний стан у самій РСЧА значно змінився. Армія стала частиною карального інструменту сталінської системи, і чекати на розуміння, співчуття в її лавах було марним сподіванням.

Джерела та література:

1. *ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 351. – 473 арк.*
2. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 147. – 26 арк.*
3. *РДАСПІ – Ф. 644. – Оп. 1. – Спр. 6. – 162 арк.; Спр. 8. – 233 арк.*
4. *Фонди МКНМІВВВ. – Щоденник Герасимової Н.В. – КВ-207916; Щоденник Хорошунової І.О. – КВ-77379; Записник Клатаєвського Є.О. – КВ-1857; Щоденник Лук'янової Г.П. – КВ-212243; Лист Панкратова В.В. – КВ-2568; Щоденник Гончара О.Т. – ТФ-4157 (фрагмент); Лист Гершковича П. – КВ-192967; Лист Максимейко О. – КВ-221484/1.*
5. *Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / НАН України , Ін-т історії України, Київська державна адміністрація, Державний архів СБУ / О.Є. Лисенко (відп. ред.), Т.В.Вронська. – К, 2003. – 528 с.*
6. *ОУН-УПА на Сумщині. Документи з Державного архіву Сумської області: в 2-х т. / Г.М. Іванущенко (упоряд.). – К.: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2007 – 2009.*
7. *Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941 – 1955. Документи та матеріали / В. Сергійчук (упоряд.).– К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 836 с.*
8. *Голуб Я.Б. Мій батько – Борис Антоненко-Давидович. Спогади / Я.Б. Голуб. – Полтава: Криниця, 1995. – 290 с.*
9. *Гуменна Д. Хрещатий Яр (Київ 1941 – 1943): Роман-хроніка / Д. Гуменна. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001.– 408 с.*
10. *Клименко Іван. Бувальщини Красної Слобідки / І. Клименко // Урядовий кур'єр. – 2007. – 6 жовтня.*
11. *Лебединцев А.З. Отцы-командиры/А.З. Лебединцев, Ю.И. Мухин. – М.: Эксмо, 2005. – 608 с.*
12. *Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» / Ф. Пігідо-Правобережний. – К.: Смолоскип, 2002. – 287 с.*
13. *Чикирисов Ю. Шпана з Євбазу: повість та оповідання / Ю. Чикирисов. – К.: Єло-склад, 2005. – 168 с.*
14. *Любченко А.П. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / А.П. Любченко. – Харків: Основа, 2005. – 464 с.*
15. *Нагибин Ю.М. Дневник / Ю.М. Нагибин. – М.: Олимп, 2001. – 624 с.*
16. *Хорошунова И.А. Первый год войны. Киевские записки / И.А. Хорошунова // Киевский телеграф. – 2005. – № 16 – 19.*
17. *Нова Україна. – 1942. – 19 березня.*
18. *Ветеран України. – 2005. – 4 жовтня.*
19. *Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) / В.А. Гриневич – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса, 2007. – 521 с.*
20. *Гриневич В.А. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України / В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко – К.: Наукова думка., 2004. – 528 с.*

21. *Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів,1993. – 660 с.*
22. *Кучер В.І. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945) / В.І. Кучер, П.М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.*
23. *Литвин В.М. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945) / В.М. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. –464 с.*
24. *Лук'яненко Л. Маршал Жуков і українці у Другій світовій війні / Л. Лук'яненко. – К.: Козаки, 2006. – 48 с.*
25. *Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 20-х – 50-ті рр.) / В.М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – 623 с.*
26. *Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний – К.: Либідь, 1993. –566 с.*
27. *Гриневич В.А. Катастрофа 1941: Україна сказала «ні» сталінізму / В.А. Гриневич // Дзеркало тижня. –2004. – 19 червня.*
28. *Коваль М.В. Визволення України від нацистських окупантів: погляд через півстоліття / М.В. Коваль. // Україна у Другій світовій війні: Уроки і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1995. – С. 8 – 13.*
29. *Нікольський В.М. Органи державної безпеки на Донеччині в роки великої війни: Статистика дії / В.М. Нікольський // Історичні і психологічні дослідження. – 2000. – № 1. – С. 40 – 58.*
30. *Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): автореф. дис. … канд. іст. наук / Ю.О. Ніколаєць. – К., 1999. – 16 с.*

© Людмила РЫБЧЕНКО

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В 1941-1943 ГГ. И ЕГО ОТНОШЕНИЕ К СОВЕТСКИМ ВОЕННЫМ МОБИЛИЗАЦИЯМ

Осуществлен анализ морально-психологического состояния населения Левобережной Украины в 1941 – 1943 гг. Отражены характерные составляющие и особенности отношения украинского сообщества к советским военным мобилизациям.

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, морально-психологическое состояние населения, советские военные мобилизации, полевой военкомат, Красная армия.*

© Lyudmyla RYBCHENKO

MORAL AND PSYCHOLOGICAL STATE OF THE POPULATION OF THE LEFT-BANK UKRAINE IN 1941-1943 AND ITS ATTITUDE TO THE SOVIET MILITARY MOBILIZATION

The analyses of the moral and psychological state of the population of Left-bank Ukraine in 1941-1943 were done. It was made clear the specific constituents and particular relationship of the Ukrainian community to the Soviet military mobilization.

Keywords: the Great Patriotic War, moral and psychological state of the population, the Soviet military mobilization, field recruitment office, the Red Army.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

УДК 94(477)«1941/1945»:069.5

© *Наталія ГАМАРНИК*

ГУМАНІТАРНИЙ МУЗЕЙНИЙ ПРОЕКТ «РОДИННА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ». ПІДСУМКИ 2012 РОКУ

Підбито перші підсумки гуманітарного проекту Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років «Родинна пам'ять про війну». Проаналізовано надіслані матеріали, які поповнять фондову колекцію музею і стануть джерелом для подальшого дослідження історії війни.

Ключові слова: *Велика Вітчизняна війна, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років, музейний проект, родинна пам'ять, спогади.*

У березні 2012 р. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» започаткував гуманітарний музейний проект «Родинна пам'ять про війну», спрямований на персоніфікацію воєнної історії, фіксацію та збереження родинної пам'яті про війну, відтворення мікроісторій Другої світової війни; а також на посилення інтересу кожної людини до історії власного роду та збереження джерел, що свідчать про внутрішній світ людини, її самовідчуття в екстремальних умовах воєнного буття.

За час анонсування та популяризації музейного проекту в березні-квітні 2012 р. інформацію про нього було опубліковано на інтернет-порталах «Музейний простір» та «Географічний портал», у газетах «2000», «День», «Україна молода», «Пенсійний кур'єр», журналах «Камуфляж» та «Країна знань», повідомлення прозвучало по радіо «Голос Києва». Ініціюючи проект, науковці Меморіального комплексу сподівалися на реалізацію зворотного зв'язку, своєрідне музейне «відлуння», і вони не помилилися. Упродовж цього часу на адресу музею надходили листи з різних регіонів України: Києва та Київщини, Донеччини, Житомирщини, Луганщини, Одещини, Полтавщини, Харківщини, Херсонщини та інших регіонів, нас почули і за межами України – у Росії та США. У листах – хвилюючі розповіді про війну в долі родин, нащадки ветеранів Великої Вітчизняної війни передали на зберігання до музею реліквії із сімейних архівів: фото, документи (червоноармійські книжки, подяки ВГК, фронтові листи, посвідчення до нагород тощо).

Загалом упродовж 2012 р. на проект відгукнулося близько 60 родин. На електронну адресу музею надійшли фотодокументи та розповіді про війну і долі

родин Євгенії Михайлової зі Львова – доньки військового авіатехніка Д.А. Крейна; Ольги Алеєксєєвої з Києва – онуки учасника радянсько-фінляндської та Великої Вітчизняної воєн Г.Л. Диренка (його матеріали зберігаються у фондах Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років [1]); Наталії Мозговенко з міста Докучаєвська Донецької області – правнучки учасника Великої Вітчизняної війни М.І. Кашенця; Тамари Коленко з Одеси – онуки учасника війни Д.І. Коленка.

Історію родини розповів Олександр Білоусенко із Запорізької області: «Мій батько – Федір Олексійович, маючи, як механізатор, бронь від призову в армію, у 1941 р. збирав урожай, готував техніку до евакуації, а тому, у відповідності з умовами, які складалися на початку війни (безладні відступи підрозділів Червоної армії, їх оточення), до 1943 р. знаходився на окупованій німцями території. 21 вересня 1943 р. був призваний військовою частиною до армії…»[4] У 1944 р. Ф.О. Білоусенко був поранений, після виліковування повернувся на фронт. Розповіді батька про страшні випробування в роки війни назавжди закарбувалися в пам'яті сина: «…Окопи, життя в бліндажах, холод, голод, антисанітарія, атаки, нічні походи в розвідку, форсування Дніпра, та ще й в умовах зими. На його очах гинули молоді необстріляні молодші лейтенанти, друзі, товариші і побратими… Згадуючи той день, коли полк під обстрілом німецької артилерії робив спроби здолати Дніпро, батько завжди наголошував, що був за крок від смерті. «Підручні» засоби, а це плоти, човни, заповнені людьми і технікою, злітали в повітря, тонули, на очах у тих, хто «ішов» слідом. І коли, виконуючи команду «Взвод Білоусенка на посадку», перехрестившись рушив до плота, почув ще одну команду «Відставити!» Як з'ясувалося, на виручку піхоті прибув дивізіон «Катюш», який «обробив» ворожі позиції і дозволив з меншими втратами дістатися до правого берега ріки...»[5]. У цих боях Федір Олексійович удруге був тяжко поранений. «Завжди з вдячністю згадував медичну сестру, яка за допомогою навченого собаки, на дюралевих «саночках» витягла його, безпомічного від поранення і втраченої крові, з рівної, як стіл, місцини, що прострілювалася німцями, – розповідає далі син. – Ця відважна дівчина врятувала нашого батька від смерті…»[6]. Брали участь у бойових діях й інші представники роду Білоусенків. На фронті загинув брат Федора Олексійовича – Микита та двоюрідний брат автора листа – Іван Якович Юрченко. Понад добрий десяток лише близьких родичів цієї родини воювало на різних фронтах. Загалом надісланий матеріал із впевненістю можна назвати глибоким дослідженням Олександра Білоусенка – члена Національної спілки журналістів України, який розповідає про війну в історії роду аж до четвертого коліна! «Віддавали і в майбутньому, переконаний, будуть віддавати свій священний борг Батьківщині й інші покоління представників мого роду», – так він завершує свою родинну історію [7].

Про дідуся та бабусю написав Сергій Тютюнник із Луганська: «…У 1943 р. молодий танкіст Григорій Тютюнник пішов на фронт. У складі 3-ї танкової бригади брав участь у визволенні Угорщини та Австрії. Бої про Будапешт і донині приходять у сні… Пам'ятає солдат і хвилини відпочинку, коли збиралися бійці, і разом звучала пісня… Слухаючи, кожен думав про перемогу, про дім, про кохану. А наш Григорій згадував свою Клавочку. Вірив солдат, що, коли прийде перемога, повернеться він додому, зустріне

свою кохану, і все у них буде добре. Так і сталося. Григорій Тютюнник пройшов війну, був нагороджений орденами Вітчизняної війни, медалями «За відвагу», «За бойові заслуги», «За взяття Будапешта». Клавдія Григорівна дочекалася свого Григорія… У 2012 р. – 65 років подружнього життя… Вони навчилися розуміти один одного без слів, тому що в них за плечима дорога – дорога довжиною в життя…»[23].

Сімейну історію, яка завершилася нещодавно, а розпочалася ще в роки війни, розповіла правнучка ветерана Валерія Абрашитова з Харкова: «На початку ХХ ст. жила родина Котельникових: мати, батько, двоє синів (Олексій та Віктор) і донька Ганна. Працювали, вчилися, але тут грянув 1941 рік! Старший син Олексій пішов до армії. Через деякий час, додавши собі 2 роки, пішов до лав армії і молодший – Віктор. Олексій командував артилерійським полком…За бойові дії був нагороджений шістьма орденами і п'ятьма медалями. Молодший син Віктор… в далекому 1943 році загинув у палаючому танку, визволяючи Ленінград. Був йому 21 рік. За документами Віктор спочатку вважався як «пропалий безвісти», згодом рукою командира написано: «помер 18.07.43» [3]. Усе своє свідоме життя Олексій розшукував могилу молодшого брата. Пошук тривав до 2011 р., коли стало відоме місце поховання – Кондуя, Тосненський район, Ленінградська область, а рідні змогли відвідати могилу Віктора Котельникова.

За час дії проекту зібрано 27 комплексів музейних предметів, що посядуть гідне місце у фондовій колекції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Це, зокрема, матеріали А.О. Андарала з Чернігівщини, П.П. Костенка з Донеччини, М.І. Лободи, Ю.О. Ляшенка та П.М. Смакоти з Київщини, С.Д. Рябошлика та М.О. Хоменка з Києва та інших. Звернемося до деяких з них.

Дізнавшись про проект «Родинна пам'ять про війну», Вадим Скоп із Києва вирішив передати документ, який зберігався в архіві його батька. Науковцями музею було встановлено, що «Особистий рахунок знищених гітлерівців і техніки», – так називався документ, – належав Герою Радянського Союзу старшині В.І. Медведєву – снайперу, на рахунку якого – 331 знищений гітлерівець [2].

Історію родини Героя Радянського Союзу Д. М. Чумака нам повідала його донька, яка нині проживає в Донецьку: «…До війни батько працював на шахті м. Єнакієве, звідки і пішов на фронт. У 44-му 11 липня він загинув у Литві (йому було 30 років)…»[12]. Усе життя дружина Героя зберігала його листи, сповнені безмежного кохання та турботи: «Хочу бути ближчим до тебе, поговорити з тобою… Я тебе більш за життя кохаю… Хочеться хоч хвилинку з тобою побути… Знаю, рідна, що той щасливий день незабаром… Здобудемо перемогу, і я приїду до тебе...»[26]. Тепер ці листи довічно зберігатимуться в музеї.

Буремні роки, які довелося пережити поколінню рідних Людмили Підгорної з Києва, постають із документів та фото, переданих нею на зберігання до музею. Її дід, Степан Фетисов, перед війною працював лісничим. У жовтні 1941 р. був залишений для підпільної роботи та зв'язку з партизанським загоном у смт Свес, що на Сумщині. У березні 1942 р. був заарештований і після нелюдських тортур розстріляний гітлерівцями. Згодом у родину надійшла ще одна страшна звістка – під час оборони Севастополя загинув його 19-річний син – червонофлотець Валентин. Батько

Людмили – Микола Леонтійович Підгорний – учасник важких боїв 41-го, вийшов з оточення та приєднався до Путивльського партизанського загону С.А. Ковпака, який здійснював свій перший рейд до Брянських лісів. В одному з боїв на початку 43-го він загинув. Про це свідчить довідка, видана дружині загиблого, з підтвердженням про нагородження воїна орденом Червоної Зірки. Жорстока війна забрала його брата Івана та трьох двоюрідних братів дружини – Алли Степанівни. «Уклінно дякую музею… за найпочесніше збереження пам'яті про моїх рідних, яких я не пам'ятаю, але все життя ними пишаюся…», – так завершує розповідь про історію свого роду Людмила Миколаївна Підгорна [18].

Незгасним і донині є вогонь пам'яті в родині Дахненків. «Минуло вже понад 30 років, як не стало нашого батька, – пише у листі киянка Ліана Григорівна Дахненко. – Але 17 серпня для нас і досі пам'ятний дорогий день. Щороку ми запалюємо свічку й печемо пиріг з яблуками, який він любив, адже саме 17 серпня 1945-го батько повернувся з війни…»[8]. За плечима Григорія Олександровича Дахненка дві світові війни. У листі з фронту від 12.07.1941 р. він писав: «…Перебуваю зараз недалеко від міст і доріг, стоптаних мною особисто в стару імперіалістичну війну. Якщо повернемо дещо праворуч, то не виключена можливість побувати ще раз у тих місцях і вклонитися могилам товаришів і друзів юних років, які загинули в ту війну…»[9] Про ті роки нагадує фото 1916 р. з родинного архіву. Фондову колекцію поповнило й фото, зроблене в перший післявоєнний день – 9 травня 1945 р. в німецькому містечку Грайфінхагені на Одері, де для Г.О. Дахненка закінчилася війна.

«…Коли батько йшов на війну, то забув шапку й мусив вертатися, – продовжує розповідь його донька. – Сусіди зітхали: «Погана прикмета». На щастя, вона не справдилася. А батько пояснив це так: «Бо у мене був оберіг»…». Таким оберегом стала фотокартка доньки, яку він зберігав усю війну. Щороку 11 квітня Григорій Дахненко записував на фото: «Сьогодні твого народження день. Живи і будь здорова. Вір, як і я вірю, у можливість нашої зустрічі…»[10]. Звертання повторювалося з року в рік, змінювалося лише місце перебування: 1942 р. – Бєлгородський напрямок; 1943 р. – Сталінград; 1944 р. – Білоруський фронт; 1945р. – Померанія.

Дві світових війни випало й на долю Захарія Зотовича Остапенка. Про це нам розповіла його донька, киянка Елеонора Захарівна Коваль. В передвоєнні 30-ті рр. З.З. Остапенко працював інспектором обласного відділу народної освіти, у 1934 р. – нагороджений грамотою ударника другої п'ятирічки за виконання навчальних планів. Останні роки перед війною він викладав українську мову та літературу в артилерійському училищі, звідки в неповні 50 років пішов на фронт і не повернувся. У пам'ять про батька Елеонора Захарівна понад 70 років зберігала в родинному архіві його листи, датовані трагічним 41-м [17]. Щороку 19 вересня, у день народження батька, ці листи перечитували всією родиною. «…І в День Перемоги, і в День його народження хочеться кричати у Всесвіт: «Тату, я люблю тебе і пам'ятаю, дякую за все, чому встиг мене навчити, стараюсь передати це своїм дітям…» – такою, ще й донині не загоєною раною, для Елеонори Захарівни є втрата батька [13]. Будь-які спроби встановити місце загибелі та поховання Захарія Остапенка ні до чого не призвели – офіційні документи

повідомляють, що місце загибелі «невідоме». «Скільки ж їх ще – тих, повернення яких чекали роками і навіть зараз, через десятки років, сподіваються ще хоч на яку-небудь звістку про обставини їх загибелі, про яку залишився лише папірець з повідомленням…» – так завершує свою розповідь донька загиблого [14]. Думається, що подібна родинна пам'ять закарбована не лише у сімейних анналах, а й у генетичному коді нації.

Певні штрихи до відтворення подій, побутових умов, настроїв і психології людей тієї героїчної і трагічної епохи додає історія родини Рудих, яку розповіла киянка Тетяна Петрівна Руда. Її батько – Петро Євдокимович – у роки Великої Вітчизняної обіймав посаду голови облплану та заступника голови облвиконкому щойно створеної Ульяновської області. Мати – Крутикова Ніна Євгенівна, нині – вчений-філолог із всесвітньо відомим ім'ям, член-кореспондент НАН України, у буремні роки війни в евакуації була викладачем російської літератури в Семипалатинському державному казахському педагогічному університеті, старшим науковим співробітником Інституту літератури АН УРСР в м. Ульяновськ. Найбільша цінність сім'ї – це листування батьків 1941–1944 рр. Листи сповнені почуттям кохання, надій на повернення додому та роздумів щодо подальших планів. У січні 1942 р. у листі до дружини Петро Євдокимович пише: «…Коли буде звільнено Харків – ми переїдемо туди…Будемо разом працювати над відновленням господарства та культурного життя у визволених місцях. Враховую в даному випадку…і твоє велике бажання…якнайшвидше бути в рідних місцях і однією з перших працювати над відновленням життя радянського…» [19].

Хвилюючу родинну історію розповів Іван Дмитрович Улітов із Черкащини, який відгукнувся на музейний проект. Останній щасливий день для сім'ї в повному складі, а це було 31 грудня 1940 р., він згадує так: «Надворі холодно, мороз, кругом кучугури білого снігу, що іскриться в променях червоного сонця, яке сідає за стіну сонця… На столах розставлені різні страви, приготовлені в печі: картопля, капуста, борщ з білими сушеними грибами, гарбузова та пшоняна каші, вироби з молока… білі пиріжки з гарбузом, квасолею, маком… На окремому столику грає патефон, із платівки лунає голос то Оксани Петрусенко «…І спать мені не хочеться», то Івана Козловського «Дивлюсь я на небо»…Батько запрошує всіх сідати за столи... А вже через тиждень брат Микола поїхав на військову службу, Анатолій пішов на навчання в Черкаси, Володя в школу, батько щоденно працював у колгоспі, а я вилежувався на печі і старався осилити «Буквар» зі Сталіним на першій сторінці. А вже менше ніж за півроку розпочалася війна, яка навіки розлучила рідних, зламала їх долі…» [24]. На початку липня в діючу армію пішов батько великої родини, який під Смоленськом потрапив у оточення, потім у полон, пройшов пекло концтаборів, закінчив війну в Німеччині. Згодом брат Микола, який потрапив у полон під Уманню, утік, у 44-му знову був мобілізований до діючої армії та загинув, визволяючи Молдавію. На щастя, Анатолій повернувся з війни живим.

Іван Дмитрович простежив історію родини Чванилів, де з війни не повернулося два брати його дружини – Андрій, який зник безвісти в 1944 р., та Іван, який загинув у лютому 1945 р. У родинних архівах збереглися фото, документи воєнного часу та фронтові листи. Тепер вони поповнили фондову колекцію музею.

Значну частину надісланих матеріалів складають спогади очевидців подій минулої війни. Ще в роки Другої світової війни історики відзначили унікальність спогадів не лише учасників бойових дій, воєначальників, а й пересічних громадян, які були свідками боїв з оборони й визволення районів, де вони мешкали, а також нацистського окупаційного режиму.

Перші дні Великої Вітчизняної війни та окупація різних регіонів України постають зі спогадів Кисельчук Глафіри Іванівни з Житомира, Коваль Елеонори Захарівни з Києва, Кузьмичової Людмили Миколаївни з Донецької області, Проценко Клавдії Арсентівни з Харківщини та Кондратовича Григорія Івановича з Київщини. Останній так згадує прихід війни в село Росава Миронівського району: «…Першу загрозу відчули, коли батька відправили переганяти стадо корів за Дніпро. Пройшов місяць, а від нього не було жодних звісток. Вночі хтось підпалив дерев'яний клуб… Минуло кілька днів, і в нашому саду з'явилися перші наші солдати. Вони чомусь навіть не рили окопів, мирно лежали на шинелях у саду. Озброєні були гвинтівками ще царських часів. Ні артилерії, ні кулеметів я не бачив…» [16].

Як кадри з кінохроніки зафіксувалися події початку війни у пам'яті вже згаданого нами Івана Дмитровича Улітова, хоч і було йому на той час усього шість років: «17 числа 8 місяця 41 р. дуже низько над селом вперше пролетів німецький літак, з якого посипалися невеличкі бомби, а потім льотчик, вишкіривши зуби, обстріляв та скинув бомби на стадо корів, що випасалися біля балки за селом…Справжнє «щасливе дитинство», що тривало досить довго, розпочалося зі сходом сонця 19 серпня, коли німці декількома колонами, що рухалися із району Броди, окупували Дубіївку [Черкаської області] без жодного обстрілу… » [25].

Окупований Київ зафіксовано у спогадах Елеонори Захарівни Коваль 1930 р.н.: «...Голод на початок листопада [1941 р.] став звичним почуттям. Магазини відкривалися, але виключно для фольксдойчів – німецьких сімей, які жили в Києві ще й до війни. У мами була приятелька німкеня, яка запропонувала свою допомогу, але мама категорично відмовилася… Ми трималися тільки на тому, що вдавалося виміняти у селян на ринку, і це був єдиний варіант. На початок грудня з будинку всі речі, що мали ринкову цінність, було винесено, вимінянo і з'їдено. Навіть нові тюлеві штори виміняли на пляшку олії. Грудень був дуже холодним, і голод відчувався особливо гостро... Для обміну вже фактично нічого не залишалося, але я вперто ходила на базар, сподіваючись на щось. І раптом чую, як якась жінка цікавиться ялинковими іграшками. Готова була обіймати й цілувати її, стала просити почекати, поки збігаю додому за іграшками. Вона дочекалася мене, а я натомість отримала торбинку з картоплею, яку несла, як скарб…

Напередодні Нового року я привезла ще й знайдену в лісі маленьку сосну (близько 1м), яку хтось зрубав і чомусь не взяв. Звичайно, доставка "трофея" коштувала зусиль, снігу було багато, але дуже хотілося свята. У нас залишалася тільки одна картоплина, і ми вирішили повісити її на ялинку, на саму верхівку. Ялинку прикрасили клаптиками вати, і мені здавалося, що красивіше не буває...Вранці ми цю картоплину відварили і влаштували святковий сніданок. А я і зараз непомітно підкладаю картоплину під ялинку...

Так починався 1942-й рік ...» [15].

Події воєнної доби в спогадах очевидців охоплюють і примусову працю в Німеччині. На адресу музею надійшли свідчення Опанаса Петровича Ткаченка з Полтавської області. Він згадує: «Як нас везли? Гарбами доправили нас поліцаї на залізничну станцію Глобине, посадили у вагони, так звані «телятники», і, як худобу, повезли на захід. Дорогою не годували. Кожен з собою брав по добрій торбині сухарів, сало та інші продукти, от це і їли. У Польщі пройшли санобробку – всіх перекупали, постригли. Поляки до нас ставилися як до бидла – штовхали прикладами у плечі, били нагаями… Погрузилися ми у вагони і так доїхали до австрійського міста Інсбрука… Вишикували нас у колону і погнали до табору. Я був у хромових чоботах, під піджаком вишита українська сорочка, а на голові смушева шапка-чумарка. Чув, як перехожі показували на мене пальцями і говорили: «Дивись, козак, козак!» [21]. О.П. Ткаченко працював на заводі Кренміллера помічником слюсаря: «Працювали тяжко, а годували погано, завжди хотілося їсти. Як ми виживали? Мене, як наймолодшого й худорлявого, одягали у більш-менш пристойний одяг – хто давав піджак, галстук, сорочку чи черевики. На колючий дріт, який був завжди під струмом, накидали матрац і мене перекидали через огорожу. Я їхав у другий кінець міста до Наталі Кухаренко [двоюрідна сестра Опанаса Ткаченка, яка була на примусових роботах в Інсбруку], набирав їжі і повертався до табору. Їли всі, хто щось давав з одягу, або допомагав перебратися у місто і назад…»[22].

Надя Квадриціус із Херсонської області розповіла історію своєї родини та надіслала спогади прабабусі Одарки Олександрівни Копиці 1919 р.н., яка також була остарбайтером [11].

Спогадами свого батька про Другу світову війну, зокрема про перебування в полоні, поділилася Людмила Таран із Києва. «Батька готували до боїв на Ленінградському фронті, але він обморозив ноги і таким чином у 1941 р. на фронт він не потрапив. Врешті 1942 р. повернувся до рідного села на Київщині, де й потрапив у полон…», – розповідає донька [20]. А далі – історія, викладена від імені самого Василя Тарана (1925 р.н.): «…Привезли до Перемишля — це був пересильний пункт, там були триповерхові нари, списані, як і стіни, вигнанцями з Росії, Білорусі, України. Там нас тримали декілька днів, «обслуговували» переважно поляки, які ходили з батогами… Згодом посадили нас у німецький ешелон і повезли далі. Прибули до Дрездена. Прогнали по місту, що було зруйноване американськими бомбардувальниками… Годували нас тричі на день однією і тією самою "стравою" — суп із брукви та двісті грамів хліба із суржика. Ми хронічно були голодними, і це змушувало нас красти усе, що можна було вкрасти хоч на якусь поживу, часто ризикуючи при цьому життям. Мені й нині страшно, коли пригадаю: якось я обрізав натуральну шкіру на трьох кріслах у поштовому вагоні, а потім віддав її полоненому чехові. Він натомість віддав мені буханку хліба з тміном — наче досі пам'ятаю його смак. А якби мене піймали тоді у тих вагонах — була б петля…». Перебування у полоні В. Таран використав як своєрідну школу життя, узагальнюючи факти, порівнюючи реалії фашистської Німеччини та передвоєнного Радянського Союзу: «…Я спостережливий за натурою, і,

перебуваючи в Німеччині, зрозумів: гітлеризм і сталінізм мало чим відрізнялися один від одного…» [34].

Вадим Настасюк з Одеси надіслав спогади свого батька Анатолія Іларіоновича Настасюка (1926 р.н.), про які хотілося б розповісти детальніше. Матеріал охоплює добу румунсько-німецької окупації Одеси та спомини про участь у бойових діях 1944 – 1945 рр. Перший день війни в Одесі згадує так: «Неділя, 22 червня. Війна. Люди збираються біля квадратних вуличних рупорів радіо, потім біжать скуповувати все, що ще можливо купити, адже багато хто пам'ятає громадянську війну. Наш магазин «Церабкоп» розтягнули миттєво. Залишилася лише кава з жолудів. Оголошена загальна мобілізація чоловіків до п'ятдесяти років…» [27]. Уже 16 жовтня до міста увійшли окупанти: «…Напередодні, 15 жовтня, було безвладдя. Розбивали вітрини, грабували все…Всіх чоловіків румуни зігнали до скверу напроти нашого будинку. Там тоді були вириті щілини для переховування під час бомбардування, згодом їх приготували в якості окопів для вуличних боїв…Часто на базарі проводились облави, захоплених людей відправляли на дамбу…». У пам'яті шістнадцятирічного Анатолія залишився приїзд до Одеси румунського короля Міхая І: «…Король – молода людина років двадцяти. Затягнутий у корсет та військовий мундир, у великому військовому кашкеті. Королева – висока жінка, вся в білому, з великим намистом на шиї. На поважній відстані йшов міський голова Пинтя та прислуга. Король і королева пройшлись базаром і навіть щось купили…»[28]. А далі згадує: «…У 1942 р. почали відкривати церкви, кінотеатри. Український театр перейменували на Румунську оперу, собор на Пушкінській почали називати кафедральним, у храмі – нетлінні мощі Гаврила Афонського. У січні 1943 р. храм намагалися підірвати, коли там перебувала королева-мати Єлена та Антонеску…»[29].

10 квітня 1944 р. Одесу визволили, а 10 травня червоноармійця А.І. Настасюка мобілізували на довгі десять років. «Про війну писати важко, але потрібно. Без барабанного бою, без неправдивого пафосу… Хочу написати, що бачив на тій війні, що особисто відчув, будучи солдатом – так би мовити, погляд зсередини переможної армії. Офіціозу вистачає й так…», – такими словами розпочинає свою розповідь про новий етап у житті Анатолій Настасюк [30]. Наводимо декілька епізодів фронтового життя 1945 р.: « 20 січня подія: перейшли кордон біля промерзлої річки Оржиця. 23 січня зайняли вихідні позиції для наступу. У всіх хороший настрій, ми вже в Німеччині. Багато кореспондентів, операторів, фотокорів. О 6-й ранку могутня артпідготовка… Як бісики з пляшки, на бруствер вистрибують політруки з червоними прапорами. В картинних позах: «За Батьківщину! За Сталіна! Вперед!» Клацають фотоапарати: історичний момент! Бути їм всім з орденами… Вже березень. Під ногами сніг та бруд, але не такий, як у нас, чорний: пісок і глина. Попереду місто Кенігсберг. Важка новина: біля міста Мельзак у розташуванні нашого 40-го корпусу вбитий командувач фронту генерал Черняховський. Єдиний снаряд упав поруч з «Віллісом» командувача: в машині було п'ятеро, четверо не були навіть поранені. Не хочеш, а повіриш в долю!..»[31]. Під час наступу радянських військ у березні 1945 р. А.І. Настасюк був поранений: «…Прийшов до тями, перша думка: вбили. Щупаю голову – як не своя… намагаюсь вилізти… Ні жаху,

ні страху не відчуваю, повна байдужість до себе і оточуючого світу. Тягну забруднену рацію по землі, вона «секретна» – за її втрату розстріл… Нарешті пощастило, знайшов своїх, допомогли донести рацію… Вночі підводи підбирають поранених і вбитих… Нарешті намети медсанбату…»[32]. Зафіксувався в пам'яті і День Перемоги: «…Вранці 9 травня дізнались про капітуляцію Німеччини. Обійми з незнайомими, поцілунки і навіть сльози: кінець війні, дожили, вціліли. Весь день і наступну ніч – ракети, стрільба у повітря. Гуркіт стоїть всю ніч. Ранок. Але що це? Розриви снарядів і гранат: знову війна? Якесь угруповання німців проривається на Ельбу до американців. Знову вбиті, поранені, і все після перемоги. Як жаль!...»[33].

Отже, як бачимо, спогади відображають перш за все індивідуальний погляд оповідача на певні історичні події та наближають нас до розуміння думок та почуттів, мотивів тих чи інших дій та вчинків пересічної людини того часу.

За підсумками музейного гуманітарного проекту «Родинна пам'ять про війну» за 2012 р. було зібрано понад 160 музейних предметів, на основі яких було створено три виставки: «Проект «Родинна пам'ять про війну». Перші відгуки»; «І в пам'яті нашій живуть…»; «Родинна пам'ять про війну»: Мить історії». Наразі триває процес наукової обробки отриманих матеріалів. Музейна колекція поповнилася цікавими родинними історіями про війну. Вони досліджуються з метою підготовки майбутнього видання.

Гуманітарний музейний проект триває.

Джерела та література:

1. *Генеральний каталог. – Диренко Г.А. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі – Фонди, Книга реєстрації поштової кореспонденції, архів науково-дослідного відділу) МКНМІВВВ).*
2. *Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. Т. 2. – М.: Воениздат, 1988. – С. 64.*
3. *Лист Абрашитової В.А. від 06.-4.2012 р. // Вхідна електронна кореспонденція МКНМІВВВ.*
4. *Лист Білоусенка О.Ф. від 08.05.2012 р. // Вхідна електронна кореспонденція МКНМІВВВ.*
5. *Лист Білоусенка О.Ф. від 08.05.2012 р. // Вхідна електронна кореспонденція МКНМІВВВ.*
6. *Там само.*
7. *Там само.*
8. *Лист Дахненко Л.Г. // Архів науково-дослідного відділу з теми «Початок Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Бойові дії 1941-1942 років на німецько-радянському фронті» МКНМІВВВ.*
9. *Лист Дахненка Г.О. // Там само.*
10. *Лист Дахненка Г.О. // Там само.*
11. *Лист Квадриціус Н.С. // Вхідна електронна кореспонденція МКНМІВВВ.*

12. *Лист Кирилюк Л.Д. та Борисової Н.Д. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-254212. – Д-60086.*
13. *Лист Коваль Е.З. // Архів науково-дослідного відділу з теми «Початок Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Бойові дії 1941-1942 років на німецько-радянському фронті» МКНМІВВВ.*
14. *Лист Коваль Е.З. // Там само.*
15. *Лист Коваль Е.З. // Там само.*
16. *Лист Кондратовича Г.І. // Вхідна електронна кореспонденція МКНМІВВВ.*
17. *Лист Остапенка З.З. // Архів науково-дослідного відділу з теми «Початок Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Бойові дії 1941-1942 років на німецько-радянському фронті» МКНМІВВВ.*
18. *Лист Підгорної Л.М. // Там само.*
19. *Лист Рудого П.Є. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-254922. – Д-60534.*
20. *Лист Таран Л.В. // Вхідна електронна кореспонденція МКНМІВВВ.*
21. *Лист Ткаченка П.О. // Там само.*
22. *Лист Ткаченка П.О. // Там само.*
23. *Лист Тютюнника С.В. від 20.04.2012 р. // Там само.*
24. *Лист Улітова І.Д. В/х № 638 від 12.06.2012 р. // Книга реєстрації поштової кореспонденції МКНМІВВВ.*
25. *Лист Улітова І.Д. В/х № 638 від 12.06.2012 р. // Там само.*
26. *Лист Чумака Д.М. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-254210. – Д-60084.*
27. *Спогади Настасюка А.І. // Архів науково-дослідного відділу з теми «Початок Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Бойові дії 1941-1942 років на німецько-радянському фронті» МКНМІВВВ.*
28. *Спогади Настасюка А.І. // Там само.*
29. *Там само.*
30. *Там само.*
31. *Там само.*
32. *Там само.*
33. *Там само*
34. *Спогади Тарана В. // Архів науково-дослідного відділу з теми «Початок Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Бойові дії 1941-1942 років на німецько-радянському фронті» МКНМІВВВ.*

© Наталия ГАМАРНИК

ГУМАНИТАРНЫЙ МУЗЕЙНЫЙ ПРОЕКТ «ПАМЯТЬ О ВОЙНЕ В ИСТОРИИ МОЕЙ СЕМЬИ»

Подведены первые итоги работы гуманитарного проекта Национального музея истории Великой Отечественной войны 1941-1945 годов «Память о войне в истории моей семьи». Проанализированы присланные материалы, которые пополнят

фондовую коллекцию музея и станут источником дальнейшего изучения истории войны.

Ключевые слова: *Великая Отечественная война, Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941-1945 годов, музейный проект, семейная память, воспоминания.*

© Nataliya GAMARNYK

HUMANITARIAN MUSEUM PROJECT «FAMILY MEMORIES ABOUT THE WAR» 2012 ANNUAL CONCLUSIONS

First results of the humanitarian project of the national museum of the history of the Great Patriotic war of 1941-1945 have been revealed. The set of sent materials has been analyzed. They will enrich the collection of the museum and will become the source of further researches of the war.

Key words: *Great Patriotic war, The national museum of the history of the Great Patriotic war of 1941-1945, museum project, family memory, memoirs.*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

© Микола БОРОВИК

НАУКОВА РОБОТА В МУЗЕЯХ ВИХОДИТЬ НА ПРИНЦИПОВО НОВИЙ РІВЕНЬ…

[Відгук на: Легасова Л. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» на 2012 – 2020 рр. / Л. Легасова, Н. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 15. – К., 2012. – С. 240 – 257.]

Публікація в одному з провідних вітчизняних видань з воєнної історії «Концептуальних засад наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» на 2012 – 2020 рр.» стала важливою подією в колі професійних дослідників історії України часів останньої світової війни. На нашій пам'яті подібний документ уперше виведений за межі внутрішньомузейної роботи й запропонований для публічного обговорення.

Користуючись можливістю, люб'язно наданою редколегією «Сторінок воєнної історії України», хотілося б висловити декілька власних рефлексій із приводу опублікованого в часописі документа.

Найперше варто відзначити, що поява концепції засад наукової роботи музею вже сама по собі є свідченням того, що в Україні поступово руйнуються стереотипи, згідно з якими музей є «напівсонною» структурою, котра спроможна, в кращому випадку, так-сяк зберігати й експонувати історичні раритети. Найпотужніші вітчизняні музеї впевнено наближаються до найкращих світових стандартів роботи музейних установ, а це означає, що вони, між іншим, перетворюються також на важливі науково-дослідницькі центри, що формують навколо себе потужне коло спеціалістів, які працюють у дослідженні тієї чи іншої історичної епохи. Опубліковані «Концептуальні засади…» є яскравим свідченням того, що Меморіальний комплекс упевнено виходить на рівень солідної наукової установи, яка за своїм обсягом та якістю наукової продукції, різноплановістю і глибиною досліджень цілком може конкурувати з академічними й університетськими осередками студіювання історії Другої світової війни.

Кожен розділ опублікованої Концепції окреслює не лише масштабні плани майбутньої наукової роботи, а й показує шляхи їхньої реалізації, розкриває основні методологічні засади дослідницької праці. Важливо наголосити, що укладачі Концепції вже в «Загальних положеннях» вказали, що «у визначенні нових аспектів Концепції науковий колектив музею керується як набутками фундаментальної історичної науки за останні роки, так і власним творчим досвідом реалізації попередніх концептуальних засад наукової діяльності. Основним орієнтиром при цьому залишається пошук

шляхів комплексної реконструкції адекватної картини минулого, що базується на достовірних документальних джерелах, автентичних музейних предметах і максимально неупередженому їхньому трактуванні» (С. 243). Відтак «червоною ниткою» крізь текст усієї Концепції проходять її принципові засади – поєднання надбань теоретичної науки з музейною практикою та прагнення до максимальної об'єктивності та адекватності в реконструюванні минулого музейними засобами.

Важливим, на нашу думку, є окреслення Концепцією власного наукового простору, в якому працюють і планують у подальшому працювати дослідники Меморіального комплексу. Він охоплює надзвичайно важливі сегменти – науково-дослідний, науково-фондовий, науково-експозиційний, науково-просвітницький, науково-методичний, науково-видавничий і науково-реставраційний (С. 244 – 245). Слід наголосити на тому, що в контексті науково-дослідних завдань важливе місце посідають «дослідження з політичної, воєнної, соціально-економічної історії радянського суспільства напередодні, під час та опісля Другої світової війни, з підвищеною увагою на історію радянсько-німецького конфлікту; вивчення та опрацювання малодосліджених напрямів і тем: історія повсякденності, усна історія, воєнна антропологія, «образ ворога» з погляду людини XXI століття, злочинна сутність воєн; реалізація науково-дослідного аспекту музейного проекту «Родинна пам'ять про війну»…» (С. 249).

Особливо важливим нам видається прагнення активно залучати до наукових пошуків джерела усної історії, що, як справедливо відзначають автори Концепції, дають можливість простежити «… складний і суперечливий антропологічний зріз війни, без якого вона сприймається лише як механічний рух армій та військової техніки» (С. 250).

Концептуальні напрями науково-фондової роботи (С. 251 – 252) дають підстави сподіватися на суттєве спрощення та осучаснення облікової бази фондів, що зробить її більш практичною та доступною для науковців інших наукових установ.

Приємне враження справляє Концепція науково-освітньої діяльності музею (С. 253 – 254). Насамперед через те, що вона сприймається справді як «наукова», а не «пропагандистська» робота. За допомогою найсучасніших електронних засобів співробітники Меморіального комплексу планують донести до найширших кіл наших співгромадян не якісь стереотипні кліше, а науково перевірену, виважену інформацію, яка сприятиме виробленню спільної історичної пам'яті нашого народу, а не «роздиратиме», чи «атомізуватиме» її.

Масштабними видаються науково-видавничі плани Меморіального комплексу. Наукові, популярні, довідкові, документальні видання, електронні журнали, методологічні посібники, збірники наукових статей і матеріали конференцій остаточно закріплять музей в статусі одного з провідних центрів дослідження Другої світової війни в Україні.

Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що «Концептуальні засади наукової діяльності…» є надзвичайно важливим документом, який не тільки визначає засади наукового життя Меморіального комплексу до 2020 року, а також є чудовим зразком для наслідування іншими музеями історичного профілю, котрі прагнуть перейти на якісно новий рівень у своїй діяльності.

© Григорій ГОЛИШ
© Олександр ПЕРЕХРЕСТ

ДОЛЕНОСНИЙ ДОКУМЕНТ ДОВГОСТРОКОВОЇ ДІЇ

[Рецензія на документ: Легасова Л. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» на 2012-2020 рр. / Л. Легасова, Н. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 15. – С. 240 – 257.]

Серед музейних інституцій України чи не найпомітніше місце належить Меморіальному комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». Цей потужний багатофункціональний науково-дослідний і культурно-просвітницький центр виконує високу духовну місію хранителя національної свідомості та історичної пам'яті народу і визнаного флагмана музейництва нашої держави. Проте стрімкоплинний час постмодерну з його новими соціокультурними, геополітичними та історіографічними викликами та зміною ціннісних координат вимагає суттєвого переосмислення та корегування основних принципів, засад та напрямів наукової діяльності провідного музею історії війни з нацизмом. Вказані чинники й обумовили необхідність вироблення нових «Концептуальних засад наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» на 2012-2020 рр.», що нині став предметом широкого обговорення та жвавих дискусій. Спробуємо й ми висловити деякі думки з приводу цього справді доленосного документу нашого наукового сьогодення.

Підготовлені заступником генерального директора музею з наукової роботи Л.В. Легасовою та вченим секретарем Н.О. Шевченко Концептуальні засади (далі – Концепція) є документом довгострокової дії і охоплюють практично всі аспекти діяльності колективу установи з метою переведення її в площину нових наукових, культурних і просвітницьких парадигм. Повністю відповідає стратегічному задуму і традиційній інтерпретації структура Концепції, що включає в себе преамбулу, загальні положення, основні напрями наукової роботи та прикінцеві положення. Звертає на себе увагу композиційна єдність, логічна послідовність викладу основних положень, їхня аргументованість та логічний зв'язок окремих компонентів. Автори Концепції підкреслюють, що «запорука сталого розвитку Меморіального комплексу» – «подальша інтенсифікація наукової роботи у всіх її площинах і вимірах, постійне її вдосконалення, пошук нових ідей» (с. 241). Саме це базове положення і стало логічним каркасом документу.

У Концепції переконливо виписано мотиви її прийняття, а з метою її включення в юридичний контекст подано перелік відповідних нормативно-правових документів (законів та підзаконних актів), на яких вона базується. Важливим, на нашу думку, є акцентуація того, що нова Концепція корелюється як із набутками фундаментальної історичної науки, так і власним творчим досвідом співробітників музею.

Однією з найсильніших сторін Концепції є багатогранна характеристика моделі Меморіального комплексу, який у найближчому майбутньому бачиться як музей європейський за стилем і технологіями; загальнонаціональний за змістом і рівнем діяльності; відкритий, інноваційного типу зі збереженням музеальної ідентичності; дослідницько-просвітницький, де наукова діяльність є домінантою; високорейтинговий, що має високий авторитет в Україні та за її межами тощо. Визначено й провідні напрями наукової роботи музею, її концептуальні принципи й пріоритети, форми стимулювання наукових досліджень, вектори міжнародних наукових зв'язків.

В умовах інформаційного суспільства дедалі більше зростає роль електронних засобів передавання інформації. Відрадно, що ця обставина максимально врахована авторами Концепції. Відтак, передбачається ефективніше використання ВЕБ-сайту Меморіального комплексу, створення власних «соціальних» Інтернет-мереж, застосування мультимедійних технологій. Перспективним вбачається й створення «віртуального музею» і сприйняття експозиції в on-line режимі. Реалізацію принципів гуманізму і врахування інтересів людей з особливими потребами будуть забезпечувати інтерактивні експонати з аудіоелементами (замість візуальних, для людей з вадами зору) чи оптичними ефектами (як альтернатива слухових, для користувачів з недостатнім слухом). Привабливим і соціально вагомим є також створення в перспективі Інфоцентру музею.

Оскільки Меморіальний комплекс є насамперед дослідницьким центром, цілком логічно, що пріоритетна увага приділяється саме основним векторам наукової роботи. Чітко визначено об'єкти та проблематику пошуково-дослідної роботи, які цілком узгоджуються з сучасною тематичною палітрою воєнного історієписання. Позитивним є те, що передбачено широкомасштабну роботу з фіксації джерельного комплексу «усної історії»та продовження створення Всеукраїнської бази даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів в роки війни. На високому фаховому та науковому рівні виписано в Концепції й базові напрями науково-фондової, науково-експозиційної, виставкової, науково-просвітницької, науково-методичної, науково-видавничої та науково-реставраційної діяльності музею. Документ завершується переліком очікуваних результатів реалізації концептуальних засад.

Позитивно оцінюючи справді титанічну роботу авторів Концепції, її досить високий науково-прогностичний рівень, реалістичність і повну відповідність новітнім парадигмам історичної науки, вважаємо за необхідне висловити окремі зауваження до змісту документу та деякі рекомендації щодо його вдосконалення. Так, на С. 241 подано цитовану оцінку національної пам'яті як «мозаїки індивідуальних, професійних, регіональних досвідів і пам'ятей» без посилання на джерело, звідки ця сентенція

взята. Пропонуємо фразу «рухаючися у фарватері світової історичної науки» замінити «в річищі», бо в середовищі істориків «знаходження у фарватері» часом тлумачиться як означення меншовартісної ролі (С. 243). У «Загальних положеннях», де йде мова про джерельну базу дослідницької роботи, згадано лише документальні матеріали та предметно-речові пам'ятки і не названо наративні джерела та надбання «усної історії». Провідні напрями наукової роботи варто було б доповнити пунктом «науково-міжнародна діяльність» (С. 245) і на додаток до перелічених подати принципи – «зв'язок із життям», «антропоцентричність і гуманізм», «полідисциплінарність» (С. 246). До переліку форм проведення наукових форумів слід додати «проведення… читань» (останній абзац С. 246).

На нашу думку, треба поряд з іншими шляхами заохочення наукових досліджень передбачити й критерії матеріального стимулювання. Занадто стисло, неконкретно й не курсивом виписано перспективи розвитку матеріально-технічної бази діяльності музею, а ця позиція є провідною запорукою реалізації положень Концепції (С. 248 – 249). У першому абзаці «Основні напрями наукової роботи» після слів «розкриття ролі й місця України у війні» замість «її внеску в Перемогу» доцільно подати «внеску українців (чи українського народу) у Перемогу» (С. 249). До переліку жертв нацизму додати: «діти війни» як особлива категорія воєнного покоління; доречно виокремити дитячий дискурс війни з нацизмом як самодостатню малодосліджену проблему воєнної історії. На таку ж акцентуацію заслуговує й гендерна та ментальна історія війни. Речення «продовження досліджень з політичної, воєнної, соціально-економічної історії» варто доповнити – «духовної історії» (С. 249).

На С. 250 (4-й абзац) згідно з чинними лінгвістичними нормами медаль «За відвагу» подається в лапках і з великої літери. У Концепції доцільно було детальніше виписати вектори співробітництва Національного музею з відділом історії України періоду Другої світової війни НАН України, а також профільними державними музеями на місцях. Своєчасним вбачається, аби в Концепції було передбачено створення під егідою Меморіального комплексу загального реєстру всіх оригінальних експонатів і документів, які зберігаються у фондах не лише державних, але й народних музеїв.

Пропонуємо також до переліку наукових і науково-популярних праць, збірників та довідників додати такі: «У війни – не жіноче обличчя», «Крутозлами доль дітей війни», «Окопне життя: повсякденні реалії», «Вияви девіантної поведінки комбатантів», «Відпочинок та дозвілля у фронтових умовах», «Колаборанти: зрадники чи заручники обставин?» та ін. (С. 255).

На нашу думку, потребує деякого розширення прикінцева частина Концепції. Зокрема, не зайвими були б узагальнення, а очікувані результати слід наповнити більшою конкретикою.

Підсумовуючи, зазначимо, що запропонований варіант Концептуальних засад є помітним явищем у духовному житті сьогоденної України. Цей документ, спрямований у майбутнє, безумовно, забезпечить виконання Меморіальним комплексом високої місії визнаного лідера вітчизняного музейництва й справжнього оберега національної Пам'яті.

© Валерій КАПЕЛЮШНИЙ

НА МУЗЕЙНІЙ НИВІ…

[Відгук на: Легасова Л. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» на 2012 – 2020 рр. / Л. Легасова, Н. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 15. – К., 2012. – С. 240 – 257.]

Наприкінці 2012 року у фаховому та спеціалізованому науковому збірнику «Сторінки воєнної історії України», що видається завдяки зусиллям відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, був опублікований цікавий документ – Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» на 2012 – 2020 рр. Одразу ж зазначимо, що далеко не кожен музей наважиться подати подібні документи для оприлюднення, а тим більше, як зазначено у примітці, для публічного обговорення з метою отримати відгуки і пропозиції. Вже сама по собі така відкритість вражає й «підкуповує», однозначно вказуючи на той факт, що укладачі концепції свідомі всіх ризиків та «підводних течій», впевнені у вірності й перспективності стратегічного курсу свого музею й готові до щирої та відкритої дискусії, що є рідкістю в наш час.

Не беручись переказувати досить грамотно й зважено складений документ, зазначу лише декілька основних моментів, на яких варто було б акцентувати увагу. По-перше, надзвичайно важливим є сам факт, що найбільший в Україні музей військово-історичного профілю чітко декларує напрями своєї наукової діяльності. На жаль, у нас якось уже забулося, що музейні установи – це не лише важливі центри збереження історичної пам'яті, колосальні за потенціалом архіви та фонди, а й наукові установи, покликані ставати опорою для розвитку як музейної справи, так і вітчизняної історіографії.

По-друге, Концепція наукової роботи Меморіального комплексу підтверджує той факт, що Національний музей уже став одним із провідних центрів України з наукового опрацювання історії Другої світової війни. Накопичені за десятиліття роботи музею величезні фонди становлять унікальний джерельний масив, на базі якого співробітники музею проводять колосальної ваги і значення макро- та мікро-історичні дослідження. Закладені в Концепції параметри наукової роботи на наступні роки дають можливість сподіватися на плідний симбіоз дослідницько-теоретичної та музейно-практичної співпраці, результатом якої будуть не лише нові публікації, виступи на конференціях, методичні розробки, а й поява нових виставок, удосконалення експозиції, посилення просвітницького сегменту роботи Меморіального комплексу.

По-третє, слід наголосити на тому, що наукова робота в Меморіальному комплексі проводиться й буде проводитися надалі (як випливає з оприлюдненої Концепції), незалежно від швидкоплинної політичної кон'юнктури, а виходячи з принципів об'єктивності, безперервності, системності, багатогранності тощо. І в цьому переліку особливо важливим є принцип об'єктивності, який розуміється авторами Концепції як «політична незаангажованість у трактуванні історичних документів, подій, фактів». Скептично налаштований критик може справедливо зауважити, що досягнути ідеальної «об'єктивності» та «незаангажованості» нереально. Однак, на нашу думку, саме в музейній роботі історик може до неї максимально наблизитися з огляду на специфіку роботи з історичними джерелами, які є одночасно музейними предметами й мають можливість постати перед відвідувачем «у чистому вигляді» – без попереднього препарування, «прикрашання» чи «ретушування».

На позитивну оцінку заслуговують також ті напрями наукових досліджень, на яких акцентують увагу автори Концепції. Стан радянського суспільства напередодні та в роки Другої світової війни, історія повсякденності, воєнна антропологія, колективна й родинна пам'ять про війну – це не просто «модні» дослідницькі теми, а справді важливі, вузлові проблеми пізнання минулого, навколо яких тривають дискусії у провідних наукових центрах світу й оминути яких не може вітчизняна історична наука. Увага до мікроісторичних, краєзнавчих, просопографічних досліджень, часто пов'язаних із «польовими експедиціями», відкриває широке поле для співпраці з вищими навчальними закладами, дає можливість використовувати творчий потенціал студентства, яке у випадку активного залучення до пошуку та збору інформації від очевидців та учасників війни, пройде не лише важливий етап на шляху до своєї фахової підготовки, а й отримає унікальний життєвий досвід, нагоду з першоджерел залучити інформацію для формування власної «пам'яті» про війну.

Виходячи з викладених у Концепції положень, доводиться лише дивуватися тим колосальним і масштабним завданням, які окреслив перед собою колектив Меморіального комплексу в царині науково-фондової, науково-експозиційної та виставкової, науково-просвітницької, науково-методичної і науково-видавничої діяльності. Поставлені завдання (а вони, судячи з тієї активної наукової роботи, яку Меморіальний комплекс проводить нині, без сумніву, будуть виконані) вкотре підтверджують не тільки провідний і національний статус Меморіального комплексу, а й здорові творчі амбіції колективу музею, якому завдяки унікальному симбіозу досвіду й молодості, дослідницької теорії й музейної практики вдається бути флагманом української музейної справи, й усе впевненіше заявляти про себе як про один із провідних наукових центрів з вивчення Другої світової війни в Україні.

© ***Людмила КРУГЛОВА***

НАУКОВЕ МАЙБУТНЄ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ

[Рецензія на документ: Легасова Л. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» на 2012-2020 рр. / Л. Легасова, Н. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 15. – С. 240 – 257.]

Останнім часом у науковому світі спостерігається зростання інтересу до проблем музеїв та музеології як молодої галузі знань, її теоретичного осмислення, удосконалення професійного понятійного апарата, що свідчить про позитивні зрушення в процесі оформлення її як зрілої наукової дисципліни.

Орієнтація України на європейські стандарти, у тому числі й у музейній галузі, вимагає від фахівців глибокого освоєння світового досвіду, осмислення теоретичних засад дослідження й використання пам'яток.

Українське музеєзнавство є невід'ємною складовою розвитку міжнародної музеології. Разом із тим, як і вся історія розвитку музеїв України, ця наукова галузь має свою національну специфіку. Це пов'язано з особливостями формування музейної мережі, самобутністю й різноманітністю історико-культурної спадщини на українських теренах, обумовлено розвитком української історії, її драматичними періодами.

Реалії сучасного життя установ культури, на жаль, не сприяють творчій праці бюджетних організацій. І не дивно, що ці установи не складають масштабних дослідницьких планів і не подають їх для обговорення та пропозицій іншим фахівцям. Особливо, якщо мовиться не про науковий заклад, а про музей. Тому публікація на шпальтах наукового збірника «Сторінки воєнної історії України» Концептуальних засад наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» на 2012 – 2020 рр. викликала у мене підвищену зацікавленість. На моїй пам'яті це перша такого роду спроба публічного обговорення важливого наукового документа.

Дійсно, вже на сьогодні наукова робота Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років заслуговує позитивних оцінок. Не можна залишити поза увагою і книжковий доробок Меморіального комплексу. Варто лише згадати серію видань під назвою «Дослідження, документи, свідчення». Вона нині нараховує три книги, але, як свідчать Концептуальні засади, науковці на цьому не зупиняються. Я впевнена, що незабаром ми побачимо низку нових праць музейних працівників – не менш цінних та не менш цікавих.

Концептуальні засади Меморіального комплексу складаються з трьох частин: вступу, загальних положень, основних напрямів наукової роботи та очікуваних результатів. У вступній частині науковці Меморіалу обґрунтовують причини створення Концептуальних засад. У загальних положеннях розкриваються провідні напрями наукової роботи, концептуальні принципи, на яких ґрунтується наукова діяльність, пріоритети наукових досліджень Меморіального комплексу.

На особливу увагу заслуговують «Основні напрями наукової роботи». У цій частині детально висвітлений план наукової роботи співробітників музею на найближчі 8 років. Як свідчить документ, головним для науковців Меморіалу залишається науково-дослідницька робота. Однак не залишаються поза увагою й інші види діяльності: науково-фондова, науково-експозиційна та виставкова, науково-просвітницька, науково-методична, науково-реставраційна та науково-видавнича.

Приємно відзначити, що музейники оновлюють свій заклад, прагнучи вивести його на рівень світових вимог. Науковці Меморіалу декларують відкритість до співпраці з іншими українськими та закордонними науковими центрами та музеями; приєднання до міжнародних музейних об'єднань; активну участь у роботі міжнародних музейних організацій та міжнародних рейтингах (С. 247), що є надзвичайно важливим фактором успіху в умовах європеїзації Меморіального комплексу як в експозиційній, так і в науковій роботі.

І насамкінець хотілося б щиро побажати колегам із Меморіального комплексу, щоб у результаті виконання Концептуальних засад були досягнуті всі завдання, які перераховані в очікуваних результатах реалізації.

З огляду на вищезазначене і те, що Концептуальні засади висвітлюють усі напрями наукової діяльності Меморіального комплексу, а також зважаючи на наявність нагальних потреб подальшого наукового розвитку Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років на 2012-2020 рр., вважаю за доцільне рекомендувати Концептуальні засади наукової діяльності для практичного використання.

© ***Андрій РУККАС***

ЧИТАЮЧИ ВАЖЛИВИЙ ДОКУМЕНТ…

[Відгук на: Легасова Л. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» на 2012 – 2020 рр. / Л. Легасова, Н. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – Вип. 15. – К., 2012. – С. 240 – 257.]

Умови українського сьогодення, на жаль, не найсприятливіші для творчої праці бюджетних інституцій і реалізації масштабних наукових проектів. Далеко не кожна установа наважиться на формування амбітних дослідницьких планів та ще й подасть про них інформацію в авторитетний науковий журнал. Особливо, якщо йдеться не про академічний чи університетський науковий центр, а про музей. Так уже традиційно склалося, що науковий аспект роботи музеїв у нас залишається недооціненим, непоміченим, а часто, відверто кажучи, й занедбаним. Тож особливо приємно було побачити на «Сторінках воєнної історії України» інформацію про «Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» на 2012 – 2020 рр.». Публічна поява такого типу документа дещо збентежила, оскільки за усталеною в нашій країні традицією подібні Концепції не подаються на відкрите обговорення, а «тихо» затверджуються і на десятиліття «лягають» до шухляд і шаф у кабінетах учених секретарів.

Автори Концепції окреслили доволі масштабне поле для науково-дослідницької праці співробітників Меморіального комплексу. Це й чисто теоретичні наукові пошуки, і наукове формування фондів музею, і науково-просвітницька, науково-експозиційна, науково-видавнича та реставраційна діяльність. Приємно констатувати, що автори документа бачать Меморіальний комплекс сучасним європейським, загальнонаціональним, відкритим, високорейтинговим музеєм, який стоїть на шляху перетворення у визнаний дослідницький і просвітницький заклад. Наукові співробітники декларують відкритість музею до співпраці з провідними науковими центрами України та зарубіжжя, приєднання до міжнародних музейних об'єднань, активну участь у роботі міжнародних музейних організацій та міжнародних рейтингах (С. 247), що є надзвичайно важливим фактором успіху в умовах глобалізації наукової діяльності. Одночасно в Концепції чітко простежується бажання укладачів заявити про те, що в музеї завжди буде робитися наголос на дослідженні та експозиційному відображенні «українського аспекту» Другої світової війни (С. 244). Зважаючи на той унікальний досвід, який отримав український народ в роки війни, остання теза видається особливо важливою. Адже поряд із пережитими фронтовими боями й евакуаціями Україна зазнала різнорегіонального окупаційного досвіду, витримала

найбільші за масштабами вивезення на примусові роботи до Німеччини, пройшла крізь вогонь різноспрямованих партизансько-повстанських і підпільних рухів, двічі (напередодні й під час війни) оголосила про свою незалежність, формувала нові обриси своїх рубежів. Якщо злегковажити цими та іншими нюансами воєнного досвіду України, то в підсумку ми отримаємо лише пласку, одновимірну, лубочну картинку подій, яка ніколи не відобразить українського колориту війни, буде дисонувати з колективною пам'яттю народу про минуле, а відтак – шматуватиме, а не об'єднуватиме його історичну самосвідомість.

Необхідно підкреслити, що наукова робота, яка нині продовжується в Меморіальному комплексі та яка, згідно з Концепцією, запланована на найближчі роки, має не лише винятково теоретичне, а й важливе практичне значення. Особливо в тих аспектах, які стосуються оформлення різноманітних баз даних з інформацією про загиблих, зниклих безвісти, поранених воїнів (С. 250). Такий вектор наукової праці дає додаткову інформацію про реальні людські втрати Червоної армії, а також, що надзвичайно важливо, гуманізує питання втрат, «приземлює» їх, дає можливість мільйонам наших співвітчизників дізнатися про долю своїх родичів, заспокоїти спраглі до пізнання правди й утомлені від багатьох років безрезультатних пошуків людські серця.

Важливою особливістю Концепції є повсякчасне акцентування уваги її авторами на новітніх методах і технологіях наукових досліджень, які застосовуються в музеї та які передбачено в подальшому поглиблювати й розвивати. Антропоцентричні дослідницькі проекти, методики усної історії, залучення цифрових технологій до музейної практики в поєднанні з традиційними фундаментальними дослідженнями дозволяють сподіватися на отримання потужного ефекту, досягнення найкращого результату, що у черговий раз підтвердить провідний статус Меморіального комплексу як головного військово-історичного музею держави.

Оригінальними та цікавими, на наш погляд, є заплановані в Концепції напрями науково-освітньої діяльності Меморіального комплексу (С. 253 – 254). Креативні підходи до роботи з відвідувачами, розробка найрізноманітніших музейно-освітянських проектів та просвітницьких програм повсякчас розширює коло екскурсантів, залучає до комеморативних заходів молоде покоління громадян, що надзвичайно важливо в умовах сучасної гострої проблеми втрати суспільної самоідентифікації, яка стала наслідком радикальних політичних і соціальних зламів, ідеологічних трансформацій, змін ціннісних орієнтирів, котрі мали місце впродовж останньої чверті століття.

Завершуючи стислий аналіз Концепції наукової діяльності Меморіального комплексу, хотілося б висловити сподівання, що приклад цього провідного музейного закладу України наслідуватимуть також інші вітчизняні музеї, які, врешті-решт, подолають усталені стереотипи й суттєво посилять науково-дослідницький аспект у своїй роботі.

НАШІ АВТОРИ

Білоус Олександр Павлович – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Боровик Микола Андрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Гамарник Наталія Анатоліївна – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Голиш Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси)

Грицюк Валерій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, начальник Гуманітарного інституту Національного університету оборони імені Івана Черняховського

Капелюшний Валерій Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Круглова Людмила Борисівна – кандидат історичних наук, головний зберігач фондів Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Легасова Любов Володимирівна – заслужений працівник культури України, заступник генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Патриляк Іван Казимирович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Перехрест Олександр Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси)

Рибченко Людмила Вікторівна – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Руккас Андрій Олегович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Сімперович Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Смірнова Валентина Ігорівна – заслужений працівник культури України, старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Фоміна Віра Петрівна – заслужений працівник культури України, завідувач науково-методичного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Шевченко Наталія Олександрівна – заслужений працівник культури України, вчений секретар Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада
В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія
Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,
І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор),
О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група
Т.В. Губань (коректор), С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 1 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. - 176 с.